

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України” (2011 р.)

ПСИХОЛОГІЯ і суспільство

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2014. — № 4 (58) Рік видання 15

Видання індексується
Google Scholar
 Академія

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Передплатний індекс – 21985

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

Сторінка в Інтернеті psm.ucoz.ua

- ψ **Проблеми суспільствотворення**
- ψ **Фундатори українотворення**
- ψ **Онтологія, гносеологія, феноменологія**
- ψ **Соціальна філософія**
- ψ **Етика, естетика**
- ψ **Філософія культури, науки, освіти**
- ψ **Історія філософії**
- ψ **Українознавство**
- ψ **Фундаментальні дослідження**
- ψ **Методологія як сфера мислєдіяльності**
- ψ **Теоретична психологія**
- ψ **Теоретична соціологія**
- ψ **Історія психології**
- ψ **Економічна теорія та соціологія**
- ψ **Освітологія**
- ψ **Спеціальні та галузеві соціології**
- ψ **Теорія і технології соціальної роботи**
- ψ **Соціальна психологія**
- ψ **Вікова психологія**
- ψ **Освітня психологія**
- ψ **Аксіопсихологія**
- ψ **Психологія економічного життя**
- ψ **Психологія управління**
- ψ **Експериментальна психологія**
- ψ **Психодидактика**
- ψ **Психологічна служба**
- ψ **Програмово-методичний інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі філософії, психології та соціології
(Постанова президії ВАК України № 1-05/3 від 14 квітня 2010 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 2 від 1 жовтня 2014 року)

Співвидавці:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Філософський факультет, факультет психології і факультет соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Голова редакційної ради — **Андрій Крисоватий**

Шеф-редактор — **Володимир Мовчан**

Головний редактор — **Анатолій Фурман**

Заступник головного редактора — випусковий редактор — **Юрій Москаль**
Заступники головного редактора — **Юрій Яковенко, Оксана Фурман, Андрій Гірняк**
Завідувачка редакцією — відповідальний секретар — **Надія Колісник**

Редакційна колегія:

Георгій Балл, Ада Бичко, Ігор Бичко, Сергій Болтівець, Леонід Бурлачук, Жанна Вірна, Оксана Гомотюк, Тетяна Гончарук-Чолач, Лариса Журавльова, В'ячеслав Казміренко, Надія Каліна, Зіновія Карпенко, Анатолій Лой, Юрій Максименко, Віктор Москалець, Петро М'ясоїд, Елеонора Носенко, Віктор Пазенок, Марія Пірен, Володимир Піча, Валентина Подшивалкіна, Євген Потапчук, Юрій Романенко, Мирослав Савчин, Олександр Самойлов, Ольга Саннікова, Володимир Судаков, Віталій Татенко, Тетяна Титаренко, Михайло Томчук, Наталія Шевченко, Анатолій Шинкарьок, Алла Ярошенко, Володимир Ярошовець, Тамара Яценко (Україна), Марина Гусельцева, Олена Старовойтенко, Олександр Сухарев (Росія), Володимир Янчук (Білорусь), Беррі Морріс (Канада)

Редакційна рада:

Анатолій Вихрущ, Олександр Глузман, Андрій Горбачик, Іван Данилюк (заступник голови), Микола Жулинський, Зеновій-Михайло Задорожний (заступник голови), Анатолій Конверський, Василь Кремень, Юрій Кузнєцов, Михайло Лучко, Володимир Мельник, Віктор Огнев'юк, Віталій Панок, Ігор Пасічник, Мирослав Попович, Микола Слюсаревський (заступник голови), Надія Скотна, Олексій Чебикін

Адреса редакції:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 9, к. 5,
телефони: **(097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 (вн.) 15-179**
електронні поштові скриньки: **anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua**
сторінка в Інтернеті: **<http://psm.ucoz.ua>**

Електронна версія:

<http://www.nbu.gov.ua>

<http://www.library.tneu.edu.ua>

Дополіграфічна підготовка журналу здійснена на технічній базі НДІ методології та економіки вищої освіти ТНЕУ
Друк та розповсюдження видання проводить ВПЦ "Економічна думка ТНЕУ" (46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 2743 від 16 січня 2007 року)

Здано до набору 27.08.14. Підписано до друку 24.11.14. Формат 84x108 ¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 14,8. Обл.-вид. арк. 15,0. Наклад 400 пр. Зам. № 01-04-14.

Ціна за передплатою Укрпошти 42 грн 85 к.

Copyright © Тернопільський національний економічний університет, 2014

© НДІ методології та економіки вищої освіти, 2014

© ВПЦ ТНЕУ "Економічна думка", 2014

© "Психологія і суспільство", 2014

ЗМІСТ

	7	<i>Андрій Крисоватий</i> З вірою у перемогу – до нових перспектив
Проблеми українотворення	8	<i>Наталя Околітенко</i> Доля України у світлі законів ойкумени
	16	<i>Leszek Fryderik Korzeniowski</i> Bezpieczenstwo Europy w perspektywie zagrozen Polski i Ukrainy <i>Лешек Фредерік Коженевські</i> Безпека Європи у перспективі загроз Польщі та Україні
	20	<i>Микола Бердяєв</i> Парадокс брехні
Онтологія, гносеологія, феноменологія	24	<i>Анатолій В. Фурман, Сергій Шандрук</i> Циклічно-вчинкова модель гри як онтофеноменальної данності
Історія і теорія психології	75	<i>Олександр Фільц, Юлія Мединська</i> Проблема наукового статусу психоаналітичної парадигми
	85	<i>Леонід Бурлачук</i> Психодіагностика особистості: понятійний апарат та методи дослідження
Методологія літературознавства	104	<i>Юрій Кузнецов</i> Психоаналіз як метод дослідження літератури (прикладний аспект)
Загальна психологія	114	<i>Віктор Москалець</i> Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних данностей
Соціологія праці та зайнятості	132	<i>Теодозія Буда</i> Соціальна робота у сфері зайнятості: державні пріоритети
Критика і бібліографія	137	<i>Юрій Яковенко</i> Чи може бути передбачення поета ненауковим?
	142	<i>Показчик статей, надрукованих у 2014 році</i>

СОДЕРЖАНИЕ

	7	<i>Андрей Крисоватый</i> С верой в победу – к новым перспективам
Проблемы украиносозидания	8	<i>Наталья Околитенко</i> Судьба Украины в свете законов ойкумены
	16	<i>Лешек Фредерик Кожневски</i> Безопасность Европы в перспективе угроз Польше и Украине (на польском и украинском языках)
	20	<i>Николай Бердяев</i> Парадокс лжи
Онтология, гносеология, феноменология	24	<i>Анатолий В. Фурман, Сергей Шандрук</i> Циклически-поступковая модель игры как онтофеноменальной данности
История и теория психологии	75	<i>Александр Фильц, Юлия Мединская</i> Проблема научного статуса психоаналитической парадигмы
	85	<i>Леонид Бурлачук</i> Психодиагностика личности: понятийный аппарат и методы исследования
Методология литературоведения	104	<i>Юрий Кузнецов</i> Психоанализ как метод исследования литературы (прикладной аспект)
Общая психология	114	<i>Виктор Москалец</i> Сутьность интеллекта, мышления, речи, сознания как психофункциональных данностей
Социология труда и занятости	132	<i>Теодозия Буда</i> Социальная работа в сфере занятости: государственные приоритеты
Критика и библиография	137	<i>Юрий Яковенко</i> Может ли быть предвидение поэта ненаучным?
	142	<i>Указатель статей, напечатанных в 2014 году</i>

TABLE OF CONTENT

	7	<i>Andriy Krysovatyi</i> With the Faith in Victory – to New Perspectives
Problems of Ukraine Creation	8	<i>Nataliya Okolitenko</i> Fate of Ukraine in the Lights of Laws of Ecumene
	16	<i>Leszek Fryderik Korzeniowski</i> Safety of Europe in Perspectives of Threats to Poland and Ukraine (polish and ukrainian version)
	20	<i>Nikolai Berdyaev</i> Paradox of Lie
Ontology, Epistemology, Phenomenology	24	<i>Anatoliy V. Furman, Serhiy Shandruk</i> Cyclic-Action Model of Game as Onto-Phenomenal Reality
History and Theory of Psychology	75	<i>Oleksandr Filts, Yulia Medynska</i> Problem of Scientific Status of Psycho-Analytical Paradigm
	85	<i>Leonid Burlachuk</i> Psychodiagnostics of Personality: Conceptual Apparatus and Methods of Studying
Methodology of Literature Studying	104	<i>Yuriy Kuznetsov</i> Psychoanalysis as a Method Researces of Literature (The applied aspect)
General Psychology	114	<i>Viktor Moskalets</i> Essence of Intelligence, Thinking, Speaking, Consciousness as Psychofunctional Realias
Sociology of Labour and Employment	132	<i>Teodoziya Buda</i> Social Work in the Sphere of Employment: State Priorities
Critics and Bibliography	137	<i>Yuriy Yakovenko</i> Can The Predictions of a Poet Be Unscientific?
	142	<i>Indicator of articles, published in 2014</i>

ПОЧУЙ ДУШІ СЛОВА МОВЧАННЯ...

Героям українського духу

Почуй Душі слова мовчання,
коли піднявсь на повний зріст,
Ти їх прийми без нот вагання,
і сенс Життя та його зміст.

Коли стоїш Ти на порозі
обрати вектор майбуття,
будь повносилий у спромозі
Душі сприйняти відчуття.

Котра правдиво і могутньо
через Безодні океан
в Тобі єдиному супутньо
вможливає Духовний сан.

Вона іскриться світлом Долі,
коли бере Божі слова,
й Тобі земному в зернах Воли
дарує Святості жнива.

Для неї справді Вічність — Мати,
що бачить всі Її шляхи,
котрими Та буде блукати,
вінчаючи Діянй штрихи.

Почуй Душі слова Благання,
коли створив навколо гурт,
звжай на всі їх домагання,
але тримай себе від пут.

Ти не піклуйся про визнання,
про сумнівів тяжкий клубок,
а відгукнися на прохання
Душі позаземний Урок.

Почуй Її благальний шепіт,
із Божих вуст напийсь роси,
пізнай в Собі цей ніжний трепет
незримих Величі й Краси.

Душа — оселя Духу Світла,
Любові скарб й святих спромог,
дай Їй тепла, щоби розквітла,
й веди із Нею діалог.

Вона лестунка і диктатор,
Творець назойливих страждань,
свіжих думок чіткий куратор
і Мати добрих сподівань.

Вона Учитель у зеніті,
чудес Всевишнього ходи,
спілкуйся з Нею у суцвітті
й отримаєш Її плоди —

Свободу внутрішню на Вчинки,
що благодатні на віки,
людинолюбних справ ужинки,
Вінчання з Часом залюбки.

Зумій почути Її Радість,
в Ній Дух вогненний посели,
зумій зростити в Собі Благість
для Сонця й Неба похвали.

Анатолій В. ФУРМАН,
головний редактор
11 жовтня 2013 року, м. Тернопіль

З ВІРОЮ У ПЕРЕМОГУ – ДО НОВИХ ПЕРСПЕКТИВ

Звернення ректора Тернопільського національного економічного університету до першокурсників на святкуванні Дня знань

Андрій КРИСОВАТИЙ

Copyright © 2014

Дорогі студенти!

Я гордий стояти сьогодні разом з вами на Майдані Знань Тернопільського національного економічного університету. Сьогодні непрості часи для України. З цього майдану ще зовсім недавно тисячі студентів і викладачів йшли пліч-о-пліч виборювати своє право жити в європейській державі. Мужній опір українців засвідчив світовій спільноті, що ми вільна демократична нація.

Ми обрали свободу, бо не може тиранія панувати над спадкоємцями козацької держави. Ми вибороли незалежність, бо ми є нащадками поколінь, які віками здобували волю потом і кров'ю. Ми – не безлика маса. Ми – великий народ особистостей, бо у нас тисячолітня історія.

Вперше для мене День знань викликає радісні й тривожні почуття. Вдивляючись в обличчя наших студентів-офіцерів, я вірю в те, що їхні знання й навички будуть потрібні тільки в мирних цілях.

Всі ми сьогодні хочемо зберегти найдорожче: дітей і родину, мир і спокій, працю і добробут, надію і віру – зберегти Україну.

Наш спільний вибір – кольори українського прапора, він об'єднує нас усіх, хто живе на Сході, на Заході, на Півночі і на Півдні. Ятрать ще не загнені жахливі рани. Небесна сотня, на честь якої ми висадили липову алею, нагадує нам про наше призначення й духовний борг перед ними. Сьогодні ми висадимо кущі калини в честь Володимира Гарматія, Віктора Семчука та Тараса Слободянюка, які героїчно віддали своє життя за Україну. Наші випускники та працівники були у перших лавах тих, хто пішов боронити рідну землю від ворога.

Наш біль і гнів не самотній, бо з нами Всевишній й віра у перемогу. Я з вірою дивлюся у завтрашній день і молюся до Господа словами великого Шевченка "...і на майбутнє, Боже, нам єдиномишліє пошли і братолюбіє подай".

Ваше головне завдання, дорогі студенти, не впускати у серце зневіру, а своїми здобутками окреслити для України нову перспективу і використати всі національні переваги в науці, освіті та новітніх наукових технологіях.

Приємно відзначити, що у серпні наш студент, Василь Томчишин, виборов право бути студентським Президентом України, Анастасія Меркушина здобула бронзову медаль на Чемпіонаті світу з біатлону, Анна Тітімець стала срібною призеркою на Чемпіонаті Європи з легкої атлетики.

Ми докладемо усіх зусиль, щоб ви зуміли якнайповніше реалізувати свій інтелектуальний потенціал. Тому ставлю перед вами амбітні завдання: наполегливо працювати, сміливо мріяти, вірити у власні сили. Саме тому в університеті плекаємо у студентів єдність духовну і національну, єдність навколо сильної держави і віри, соборності усіх українців і всіх українських земель.

Джон Кеннеді, присягаючи від імені Америки цілому світові, сказав: "Ми заплатимо будь-яку ціну, витримаємо будь-який тягар, зустрінемо всі труднощі, підтримаємо всіх друзів і протистоятимемо всім ворогам для успіху свободи". А я хочу сказати, що Україна здобуде свободу і мир завдяки своїй мужності, гідності, любові до рідної землі.

Хочу, щоб мир і спокій жили на кожній вулиці Тернополя, у кожному домі української родини, об'єднуючи всіх нас у згуртовану і вільну українську громаду.

Нехай вічно майорить над нами великий стяг свободи й незалежності, який захищають наші війська і наші серця.

CEDANT ARMA TOGAE – нехай припиниться війна і настане мир!

Любіть Україну! Вірте в Україну! Служіть Україні! Слава Україні!

ДОЛЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ЗАКОНІВ ОЙКУМЕНИ

Наталя ОКОЛІТЕНКО

Copyright © 2014
УДК 304.444 : 572.941

Історія сповнена парадоксів. Ранні форми буддизму, наприклад, – це фактично релігія без Бога: ставлячи залежність майбутнього приходу в цей світ від власної поведінки, Гаутама акцентував свободу волі, але ця тенденція завершилась його статуетками не тільки в храмах, а й на гірських ручаях. Христос під час арешту не дозволив оборонити себе мечем, однак заклик Месії гасити зло добром не втримав хрестоносців від потоків крові, пролитих під час походів задля визволення від невірних Гробу Господнього...

Один із засновників науки етнології Лев Гумільов у книжці “Етногенез і біосфера Землі” доходить висновку, що тільки природознавство спроможне висвітлити закономірності історичного процесу, аналіз якого підмінено “численними описами “броунівського руху” в історії як її реального розвитку”. Спробуємо вийти бодай на одну з таких закономірностей.

Закон Миколи Вавілова та Україна

У тридцятих роках минулого століття антрополог Херрліх, провівши великі статистичні обчислення, виявив, що на високогірних плато Тибету живе багато блакитнооких людей, і висловив гіпотезу про те, що це – нащадки аріїв, які осіли серед подоланих племен. Книжка Херрліха “Німець на Гіндукуші” стала біологічним обґрунтуванням гітлерівської політики: великій Німеччині належить поновити володіння етносу, природою поставленого над іншими, а отже, – вперед на схід, слідами героїв скандинавських саг, нащадками яких нібито є арії. Чим це закінчилося – відомо.

Насправді ж колір очей гіндукушців не має ніякого відношення до таємниці існування на Землі племені хліборобів і воїнів, нащадками яких чомусь хочуть бути всі європейські народи, за тим – закон природи, який ще 1924 року відкрив Микола Вавілов. Суть цього закону така.

Властивості всього суцього на планеті, як відомо, записані у спадкових ознаках – генах. Там, де виник якийсь вид, активно утворюються нові його форми, спричинені мутаціями. Корисні для виживання закріплюють умови довкілля, і зміни може успадкувати вже перше покоління. Ті ж гени, у яких за даної ситуації

потреби немає, нікуди не діваються, не “демонтуються”, а переходять у прихований стан – стають рецесивними. Домінантні форми відтісняють їх за межі центру формотворення – на його периферію. Якщо тут місцевість достатню ізольована горами, болотами, степами, лісами, великою водою, то ген, опущений у підтекст загальної Книги Буття, буде доволі часто зустрічатися із собі подібним, унаслідок чого з’явиться нова форма. В цілому ж картина така: у центрі – доміанти, їх оточують організми, які генетично несуть обидві ознаки, хоч зовнішнім виглядом від доміантів не відрізняються, а по периферії ареалу формуються рецесиви.

Як це прикладається до людини, зокрема в тому, що найлегше дослідити – у зовнішньому вигляді? А так, що блондини й брюнети не рівні перед рушійними силами природи: темні очі й темне волосся завжди беруть гору над світлими очима й світлим волоссям. Тому в центрі регіонів, де земля вже давно освоєна й людський рід на ній здолав великий історичний шлях, живуть темнопігментові. А на високогір’ях, де з причини ізольованості молодь найчастіше одружувалася в межах одного селища, закріплюється ген блакитних очей. Ось так і сформувався зовнішній вигляд гіндукушців, яких Херрліх сприйняв за нащадків білявих аріїв. Аналогічне явище спостережено

і серед таджиків, євреїв, баргузинських бурятів та інших у цілому смаглявих народів. Серед усіх трапляються світлопігментовані групи.

Закон Вавілова пояснює, чому скандинави, на відміну від чукчів чи коряків, які живуть на тій самій широті, – біляві. Похмурі скелі Скандинавського півострова були краєм *Ойкумени*, себто населеної частини земної кулі, обживалися вони пізно й тими, хто прийшов з периферії ареалу антропотворення, тобто носіями рецесивних генів, найімовірніше праслов'янськими племенами. Цей же закон підказує, що Ісус Христос – виходець із Галілеї, яку за біблійних часів болота й озера відмежували від Ізраїльської території, мав блакитні очі та світле волосся. Таким він постає з комп'ютерних досліджень Туринської плащаниці, які виконало агентство NASA. Однак не будемо давати простору фантазії, а обмежимося аналізом генетичної ситуації, яку на сьогоднішній день маємо в Україні.

Україна – самісінський центр Європи, і навіть, як-то кажуть, неозброєним оком видно, що крізь нашу землю проходить *процес освітлення людей* – від півдня херсонських степів, де жінки нагадують італійок, через Черкащину, Полтавщину й Київщину – там темне волосся поєднується зі світлою шкірою й м'якими рисами обличчя – до Полісся, краю блакитних чи сірих очей і русявих кіс, що закріпилися за болотами та озерами. Українська темно-волосість на відкритих просторах – вияв того ж закону, за яким і русяві римляни поступилися сучасному населенню Аппенінського півострова: домінантні гени відтіснили рецесивні у місцини з природними перешкодами. З наукового погляду, всілякі розмови про чистоту спадкових ознак, а відтак і генофонду нації, не більше як політичні спекуляції. Експериментальні дані дають підстави вважати, що спадкові ознаки нікуди не діваються і, мабуть, є неодмінною складовою колообігу матерії, енергії й інформації, на якому стоїть наш світ. Чи не тому нації, племена й народи час від часу сходять з історичної арени? Де арії, скіфи, сармати, половці, гуни, їх попередники хунни та всі інші могутні колись народи, що канули на дно історії? Ніде й водночас скрізь, де вони пройшли та залишили свої гени. Речовина спадковості ДНК, – це тигель, де у вогні Вічності переоплавляються народи. І цей процес вочевидь уперто виливається у неповторність національного обличчя. Який у цьому суто біологічний сенс?

Форма вияву загальнолюдської суті

Але ж і справді розмаїття мов, звичаїв, уподобань, розмаїття народів, відмежованих один від одного незримими, проте міцними бар'єрами, ускладнює життя в тому історичному відтинку, який припадає на окрему людську долю. Навіщо це? Чи не застаріле? А може, треба звести всі ментальні вияви до спільного знаменника, здійснивши якусь психологічну операцію на суспільній свідомості чи окремого народу, чи й цілого людства? Такі думки за всіх епох були великою спокусою для тих, хто вважав себе носієм історичної місії. Однак спроби втілити їх у життя чи то кавалерійським наскоком чи еволюційним шляхом (як за Радянського Союзу) незмінно зазнавали поразки. Не вдалося Олександрові Македонському елінізувати Персію ані батоном, ані пряником, Петру I озахіднити Росію; не перетравили маври населення Іберійського півострова, та й слов'янські народи вийшли самобутніми з-під трьохсотлітнього татарського ярма – подібних прикладів можна наводити багато. Бо нація, як і все, пов'язане з життям на нашій планеті, є відкрито незрівноваженою системою і кориться всім законам, притаманним таким системам. Ось зміст найсуттєвішого з них: система тим надійніша, чим більша відмінність між її складовими. Розмаїття племен, народів, націй та етносів – явище того ж порядку, що й неідентичність метеликів, які вилуплюються з однієї яйцекладки, та неповторність квіток, які розпускаються на одному трояндовому кущі... Щоб людство вижило за будь-якої планетної ситуації, кожна нація повинна внести до спільної скарбниці досвід, утілений у культурні, етнічні й побутові здобутки.

Як справедливо пише Богдан Гаврилишин у своїх "Доповідях Римському клубові", Китай вчить усіх обережності на крутих віражах історії, щоб відцентрові сили не розірвали суспільство на окремі групи; Індія – пошуку правди ненасильницькими методами; Японія – вмінню жити за "умов космічного корабля", коли всього обмаль; Англія – максимальної реалізації можливостей особи... Тисячоліттями бредуть своїм неповторним шляхом цигани, й цивілізація не перетравила їх, бо вони для цілого людства беруть досвід виживання за мінімуму матеріальних благ і пошуку придатних для життя місць – на той випадок, коли на Землі станеться ядерна чи якась інша катастрофа. Уніфіковане в основі своїй життя

неповторне на кожному рівні своєї організації, а нація – це форма вияву загальнолюдської суті.

Та постає друге питання: а що ж цю форму творить, якщо спадкові ознаки перебувають у постійному колообігу, якщо, приміром, хунни відроджуються як гуни, кельти і сакси як нинішні англійці, древляни й поляни як українці? Зате деякі інші народи без сліду розчиняються у кіммерійському мороці історії? Чому дуже часто яскравими національними діячами стають люди, генетично далекі від народу, серед якого їм випало жити?

Що творить націю?

Три фактори необхідні, щоб людська спільнота визначилася як нація: *територія, мова й історична пам'ять*. А якщо добре подумати, стає зрозуміло, що другий і третій фактори – похідне від першого, бо мова та історична пам'ять мають народитися десь і з чогось. За дуже невеликим винятком (а виняток у науці правила не спростовує) – народ, котрий втратив свою територію, втрачає й своє національне обличчя або ж змінює його. Ослов'янилися середньовічні тюркські племена булгар, що під ударами Хазарського каганату перебралися за Дунай, – стали болгарами; тільки легенди нагадують баскам про те, що вони – вихідці з Кавказьких гір...

На очах кількох поколінь представники багатьох народів, насамперед – англійці, перебравшись через океан, визначаються як окрема нація – американці, й навіть за фізіологічними характеристиками відрізняються від своїх пращурів. І це природно. “Історія – кордон соціальної форми руху матерії і чотирьох природних. А коли так, то разом із соціосферою і породженою нею техносферою є якась жива сутність, яка знаходиться не стільки навколо людей, скільки в них самих”, – писав Лев Гумільов. Йдеться про *спільність менталітету* – те, що, попри неповторність людських вдач, різнить одну націю від іншої. Формується він тоді, коли людська спільнота стає достатньо чисельною. І це теж одна із фундаментальних властивостей життя на всіх рівнях його організації.

Явище, яке 1994 року дістало назву “*кворум сенсинг*” неминуче дасть потужний поштовх соціології, бо, хоч і відкрите на бактеріях, але стосується всіх рівнів організації живого світу, і людство тут винятку не становить. Суть “чуття кворуму” полягає в тому, що популяція,

сягнувши деякої порогової чисельності, починає діяти як єдине ціле, як *надорганізм*, де воля окремих складових підпорядковується чомусь невідворотному, й воно формує спільну стратегію поведінки. Як засвідчує історичний досвід, у повітрі, що ним дихає соціум, то спалахують безглузді війни типу хрестових походів чи колотнечі між протестантами й католиками, то зависає “бацила фашизму”, то бродить “привид комунізму” з неодмінним переходом у тоталітаризм...

Відтак спробуймо віднайти чинники, які визначають незворушність і внутрішню силу скандинава, безпосередність італійця, філософічність та дитинну довірливість українця, організованість німця. Чому в межах однієї нації існують групи, що відрізняються між собою вдачею та культурою, як от наші гуцули та бойки? Чого нас учить поведінка “чорнобильських самоселів?”. Що таке ностальгія і чому від неї вмирають?

Аби відповісти на ці запитання та багато їм подібних, треба зрозуміти, який чинник об'єднує в єдине ціле розмаїття життєвих виявів. “Космічне випромінювання, що йде від усіх небесних тіл, охоплює всю біосферу, проймає всю і все в ній. Біосферу не можна осягнути в явищах, які на ній відбуваються, якщо буде упущено цей її зв'язок з будовою цілого космічного механізму, що виступає різко”, – писав Володимир Вернадський. Сучасна наука дає багато підстав вважати, що інформація в нашому світі передається за допомогою слабкоенергетичних електромагнітних випромінювань. Утворюються вони скрізь, зокрема й біля поверхні нашої планети, зумовлені процесами взаємодії різних факторів – насамперед з магнітосферною плазмою. Таємницю формування *національного обличчя* слід шукати в характері географічного рельєфу, що найочевидніше відбивається в ритміці *народного танку*. Вітер на березі моря, серед гір, голих чи порослих лісом, вітер у степу – цей “шепіт небесних тіл, перекладений на мову географії” – визначив неповторний малюнок сиртаки, гопака чи фанданго. Це – найпростіший спосіб *самовираження нації*, що постійно перебуває в стані самоорганізації. Проблема власної території – проблема самозбереження надії, тимто на боротьбу за неї народ піднімався й тоді, коли його зраджував уряд.

Принагідне зауважимо, що частотні характеристики електромагнітних полів, що в природі є носіями інформації, близькі до ритмічних характеристик музичних творів, а

отже митці неусвідомлено керуються ритмами власних емоційних процесів, на які накладаються космічні сигнали. Мабуть, це і є та причина, чому по-справжньому великий національний творець може сформуватися тільки на своїй землі, де “космічна підказка” знаходить глибинний резонанс у процесах людського мозку.

Якщо так, то у запису спадкової інформації неодмінно мають бути “національні маркери”. Останніми роками у світі здійснюється грандіозна програма “Геном людини”, де один за одним розшифровуються “нуклеотидні пари” – літери “мови життя”, якими записане все суще, і навіть побіжний аналіз здобутих даних засвідчив, що, наприклад, чуваша можна відрізнити від татарина, а баварця від австрійця. А за системою “білків самості” – причини відторгнення чужорідної тканини при хірургічних операціях – можна простежити міграції народів точніше, аніж це вдалося Туру Хейердалу, котрий здійснив свій подвиг на бамбуковому плоту.

Перед лицем рушійних сил природи не існує шкали, за якою можна визначити *цінність нації*. Як унікальна чистота байкальської води залежить від крихітного рачка епішури, так і доля цілого людства може виявитися залежною від досвіду спільноти, котра поки що лишається за лаштунками історії. Безглуздо нав'язувати народів чужі йому цінності, пропонуючи за зразок якийсь інший народ, бо тільки в рамках природних законів можна вершити історичну долю. Без самоусвідомлення побудувати державу неможливо, відтак постає питання:

Які ми?

Коли б закон розподілу домінуючих генів від центру до периферії виявлявся тільки у зовнішніх прикметах, то говорити не було б про що: кому подобаються “карії очі, чорні брови”, кому “руса коса до пояса” – і тільки. Та вавіловські закони прикладаються й до психологічних характеристик. І тут варто пошукати причину того парадокса, що *обдарований народ у центрі Європи так тяжко достигає до державності*.

На території, яка зберігає за собою центр *антропотворення*, – а Україна, безсумнівно, є ним, про що свідчать археологічні розкопки, не кажучи про виняткову сприятливість природних умов, – має переважати начало, яке

формує корисну для виживання поведінку: загострене розуміння особистого інтересу, пристоєвництво, схиляння перед силою. Однак суспільство, яке складається з людей, керованих самою тільки біологічною доцільністю, неможливе: воно самознищилося б на світанку свого формування. Без альтруїзму не виживають навіть колонії бактерій.

Домінуючому інституту самоствердження протистоїть моральний закон, записаний на скрижалях душ наших, а, можливо, в носії спадковості – ДНК, і він є чи не найвагомим аргументом на користь існування Вищих Сил. Довкілля нічим не підтверджує доцільності таких чеснот, як альтруїзм, самопожертва, схильність до самообмеження та, попри все, частина людей живе так, ніби носить у собі пам'ять про Град Божий – світ досконаліший, аніж наш. Чи достатньо таких на території, де, відповідно до закону розподілу домінуючих і рецесивних генів, мають брати гору тенденції, корисні для окремої особистості, але не для суспільства в цілому?

Видатний наш мислитель Дмитро Донцов генетики не знав, але в книжці “Дух нашої давнини” явно вийшов на вавіловський закон. Він виділяє основні психологічні типи або “раси”, наявні у всіх народів, лиш у різних співвідношеннях: остійці, понтійці, медитеранці (середземноморці), динарці й нордійці. Найпоширеніший серед українців тип – це *остієць*: прив'язаний до матеріальних благ, вульгарний у смаках, з потягом до кон'юнктури. “Остійці – великі заздрисники, на чім іноді збудовують партійні програми... Звертають увагу насамперед на “людину” і “реальні можливості”, аж тоді на засади: звідси їх зарозумілість і поблажливість до “людей української нації”, хоч би й зрадників; звідси улесливості і плазування перед силою. Остійцеві власні інтереси дорожчі від таких абстракцій, як честь і слава, тому він часом виправдовує всіляку нечисть”, – пише Донцов. Другий за поширеністю тип – *динарець*: чудовий воїн, однак вибуховість вдачі й дитинна простодушність роблять його здобиччю прикрих несподіванок. Третій – *медитеранець*: запальний, жадібний до змін, природний змовник і революціонер. І, на жаль, щонайменше на нашій землі представлений *нордійський тип*, його ж прикмети: правдолюбність, сила волі, витривалість, певність себе у поєднанні зі здатністю до критичного самоаналізу, любов до порядку й відраза до базарного крику.

Дуже яскраво ці типи оприявлені у творах Миколи Гоголя: неважко здогадатися, ким є Вакула, котрий, діставшись до царичі, попросив черевички для своєї Оксани; Тарас Бульба, що серед бою не захотів лишити люльку “проклятим ляхам”; зразком нордійця є хіба що пан Данило зі “Страшної помсти”, котрий, прощаючи чаклунові особисті кривди, не простив зради Батьківщині. Пропонуємо читачам поспостерігати за нашими депутатами й визначити, чи багато серед них нордійців?

Ставлячи на передній план категорію честі, нордієць виявляє схильність до державотворення незалежно від того, на якій приступці соціальної драбини він перебуває. Керуючись егоїстичними інтересами, обмежений остієць руйнуватиме державу навіть тоді, коли досягне високого становища. Народ, де переважає ця, за висловом Донцова, раса, легко мириться з моральним відступництвом, а відтак висуває в поводири осіб, котрі в доленосних для цілої нації явищах керуються тими ж імпульсами, що й їхні хитренькі посполиті: вимощуванням власних кубелець навіть на вершині влади. Тут доречно згадати відомий вислів про те, що кожен народ має той уряд, на який заслуговує, відповідно, – й долю.

Історія України – це *ланцюг нордійських подвигів*, результати яких зводили нанівець динарська легковажність, медитеранська недалекоглядність, а найбільше – остійська захланність. Зрозуміло, що природний відбір серед люду вівся не на користь представників державотворчої раси. Як писала Ліна Костенко в поемі “Маруся Чурай”:

*“У всіх отих скорботах і печалях,
У всіх отих одвічних колотнечах –
І чурайські голови на палях...
І вишняківські голови на плечах”.*

То що – над Україною тяжіє генетичний фатум? Якоюсь мірою так. Але водночас існують фактори, які йому протидіють.

Людина живе в полоні ілюзії, що вона – єдина у Всесвіті істота, спроможна вершити власну долю. Та коли б це було так, то дороги до пекла не вимощували б добрі наміри, а ми б не вступали в третє тисячоліття від Різдва Христового з болем у душах і невпевненістю у власному майбутньому. Концентуальне уявлення про те, що “історія як суспільний процес є життєдіяльністю у просторі й часі людей, які переслідують власні інтереси” – цитуємо за фундаментальною працею Василя Кременя, Дмитра Табачника і Василя Ткаченка “Україна: альтернативи поступу. Критика

історичного досвіду”, – впирається у закон великих величин. Його прояви на рівні суспільного життя дослідив львівський математик Василь Скоробагатко, і думки цього оригінального мислителя ще чекають свого поцінування. Звичайно, людина має свободу вибору варіантів своєї поведінки, свободу волі, але має її й атом, ще перебуває в броунівському русі. Теоретично можна допустити, що атоми, з яких складається, приміром, письмовий стіл, зберуться в одному місці – й тоді цей матеріальний предмет, здолавши земне тяжіння, злетить у повітря. Але в нашій реальності це неможливо, бо хаос броунівського руху підпорядкований законам організації світу. Так само і з волею окремої особистості: займаючи хоч би яке високе суспільне становище, – вона неодмінно інтегрується у самоорганізацію відкрито незрівноваженої системи, якою є все, пов’язане з життям, зокрема й народ, нація, держава.

І повстання Спартака, і вибухове розмноження метеликів, і приголомшливий “біг” мишоподібних гризунів – лемінгів – усе це порушення генетичної рівноваги живої системи, яке може вилитися у принципово новий її стан, щоб існувати далі. Іван Нечуй-Левицький, пишучи “Миколу Джерю”, або ж Михайло Коцюбинський – “Дорогою ціною”, досліджуючи порухи людських душ, водночас досліджували одне з визначальних явищ нашої планети – *дрейф генів*. Класичні, можна сказати, хрестоматійні його зразки дає історія України.

Кого чекала дівчина?

Коротко дрейф генів можна визначити, як появу в популяції, часто з якихось причин поставленої на межу виживання, принципово нових властивостей. Ось приклади. У XIV столітті виходять з лісових пуць, перебираючись на виснажену татарськими грабунками українську землю, гнані хрестоносцями литовці. Князь Ольгерд розбиває трьох татарських баскаків і без бою – за сприяння місцевого населення – займає Київ. Нові завойовники приймають місцеву культуру та мову, стаючи українськими князями лише з нової династії. “Ми старовини не рушаємо, а новини не вводимо”, – таке правило сповідували литовці, і пов’язаний з ними період був одним з найсприятливіших в українській історії.

Край цьому поклала Люблінська унія, і після 1569 року на Україну накочує вал польської шляхти, що нав’язує власні поняття про стосунки між панством і поспільством. Не

бажаючи з тим миритися, найвідважніші, найвитриваліші чоловіки пішли в Дике Поле, готові задля свободи терпіти злигодні та постійну небезпеку. Це дало несподіваний у боротьбі за виживання ефект, про який ми знаємо з народних пісень. Кого любила, кого чекала дівчина? Не “сидня” – типового остійця, – а “козаченька”, хоч те й суперечило здоровому глузду, бо ж він міг дати їй степ за “хороми” та кулак під голову замість подушки. Саме від козака було престижно народжувати дітей, хоч у шлюбі з ним жінка мусила брати на свої плечі увесь тягар життєвих проблем. Отак – ціною зречення матеріальних благ народний інстинкт глушив остійське пристосуванство й виводив на поверхню, на жаль, рецесивні на нашій землі гени, означивши за кілька поколінь *нордійський психотип, спроможний творити державу*. Християнська республіка козаків з її поділом на військово-територіально-адміністративні одиниці сформувала державний устрій в Україні, що двома особливостями різнився від інших європейських устроїв. Перша полягає в тому, що християнська Держава творилася “знизу”, волею мас, друга – що вона мала яскраво виражений соціальний характер. І хоч би як нині ставилися до *явища козацтва*, але іншого історичного досвіду в нас немає, відтак не осмислити його, не взяти за озброєння його уроки означає розминутися із собою. В козаччині і механізм виникнення української держави і причини її падіння. І цей факт пов’язаний з відповіддю на запитання:

Для чого ми?

Якщо кожна нація покликана внести свої набутки у забезпечення сталості існування єдиного цілого – людства, то постає запитання: а в чому ж наше покликання? Для чого на Землі існуємо ми, українці?

Аналіз явищ ідеологічного характеру, які народилися на нашій землі, показує, що *національна самосвідомість* українців невіддільна від ідеї соціальної справедливості. Про це свідчить юридичний кодекс князя Володимира Мономаха “Русская правда”, де є слова “не дозволяти сильним нищити людей”, і Конституція Пилипа Орлика – найперша з європейських конституцій, і творча спадщина всіх наших геніїв, і рішення III Великого збору Організації Українських Націоналістів 1948 року.

І державу, яка у XVI столітті сформувалася в Україні “знизу” й навіть усупереч розумінню й підтримці верхів, так званої політичної еліти, зцементувало гасло “ні хлопа, ні пана”. То був перший у світі досвід творення соціальної держави, приреченої, як і все перше, на поразку логікою ситуації, яка панувала тоді в світі. “...Найширші верстви населення, з яких від 60 до 80 відсотків оголосили себе козаками, мали змогу реалізувати на практиці заповітну мрію, діставши “землю й волю”. Як зазначає академік В. Смолій, вже перші місяці повстання засвідчили, що маси українського селянства прагнуть “ніколи не мати панів”, відмовляючись від звиклого послушенства, – воліли бути вільними, не платити ніяких податків”.

Однак осмислене державне будівництво – обов’язок політичної еліти, якого вона не виконала, вважаючи, що її покликання – панувати. Чи можна дорікати народові, що він саме таких висовував у поводитір в епоху, коли майнові привілеї передавалися у спадок? Особливість української спільноти полягала в тому, що *“верхи” незмінно руйнували творене народом*, і так його боялися, що готові були сто разів зректися державності, розплатившись нею за особисті інтереси. “Все або нічого” – така тенденція піднімалася “знизу”; “нічого, аби нам було все”, – відповідали на те “верхи”, – що й завершувалося втратою незалежності.

“Українська свобода впала через те ворогування – що старшина панувати хотіла; з чужого ярма визволяючи, своє накладала, а люди не пускали”, – писав Михайло Грушевський. “І за право мати своїх українських холопів козацькі отамани стали “холопами” московських царів, а продана ними Україна на триста років загубила свою державність”, – відгукувався Володимир Винниченко. “Зоряний час неминуче обертається руїною. Не виробивши власного принципу самоорганізації, ми виявляємося просто нездатні зібрати себе докупи. Україна ніби й становить певну окремішню суть, але, не маючи означеності, виявляється щоразу нічийною територією, зоною маргінесу. Всі намагання налагодити хоч якусь цілісність, заснувати хоч якісь тривкі інституції наштовхуються на відсутність загальних, обов’язкових для всіх, правил єдиної системи вартостей та оцінок. Єдині закони, дія яких за цих умов є непосильною, легко вмішуються в дуже влучно дібане свого часу слово –

мародерство. Відтак... кожний завойовник сприймається справді як визволитель – він звільняє нас від необхідності самим за себе відповідати”, – пише уже наш сучасник Максим Розумний.

Що це? Авжеж, кожний завойовник завжди знаходить “союзника” в менталітеті того, кого завойовує, – і тут закличками відмежуватися від “когось імперського” є не більше як прояв демагогії.

І що ж тепер?

Треба зовсім не знати історії, щоб заявити, як зробив Володимир Яворівський в одній з телевізійних програм “Свобода слова”, що “Майдан” – це перший за 350 років національний продукт”. Навпаки! Це світ, можливо сам того не усвідомивши, не раз брав на озброєння наш національний продукт. І польський історик Папроцький писав, що “багато бездоганних молодих людей з Польщі їдуть до України... повчитися лицарських діл – порядків і чуйностей лицарських”, й італієць Гамберіні, рукопис якого зберігається у Ватикані, датований 1584 роком, назвав козаків оборонцями волі та справедливості, і видатний астроном Леонгард Ейлер зачаровувався Січчю, і Проспер Меріме називав себе козаком, і навіть фаворитка Людовіка XV Жанна Помпадур, котра мала великий вплив на європейську політику, збирала матеріали про Україну, та й сам Людовік XV не проти був – принаймні на словах – використати досвід її демократії. Навіть у складі Московського царства наша нація мала шанс стати домінуючою силою, однак скінчилося тим, що їй довелося підживлювати чужу культуру та розбудовувати Російську імперію. Чому? Питання непросте, але розібратися в ньому потрібно, зокрема і в ролі глибоко закоріненого в нашому менталітеті “Майдану”, якого б кольору він не був.

Як засвідчують історики, з Дмитра Яворницького починаючи й до Григорія Нудьги завершуючи, на Січі формально всі справи вершив *Січовий Майдан*, де козаки вибирали старшину. Страшенно при цьому сварилися й навіть билися навкулачки та дрюччям, бо ж зброю заздалегідь домовлялися до рук не брати: обходилося без жертв. Далі старшина все й вирішувала, а козакам відводилася роль статистів. Але держава потребувала не тільки зовнішньої політики – кордонів, дипломатичних стосунків із сусідніми країнами, а й внутрішньої, – яка б регулювала повсякденне

життя. З першим аспектом було гаразд: низка гетьманських універсалів та старшинських вказівок творила аналог Конституції. Що ж до другого, то все тут вирішувало звичаєве право: в Архіві Запорозького Коша багато різних документів, але ніде немає й згадки про те, на який термін вибирали старшину, як її належало контролювати, чого вимагати й за що позбавляти влади. Все вирішувала “віра” в чесноти достойника, що дуже легко переходила в зневагу й ненависть. Це й сталося в наш час із Віктором Ющенком.

Ототожнення держави з конкретною особою – в менталітеті українця, а це, як-то кажуть, палиця з двома кінцями. Бо держава спартанська, держава демократична ніколи не влаштувала “з хама панів”, відтак у них виникла потреба в структурах, які б забезпечували визискування тих, хто ще вчора пліч-о-пліч боровся за ідеали свободи. Такі на той час були в Росії – і старшина прийняла їх, зрадивши свою державу. Правова нерозробленість стосунків між Україною та Росією вирішила все інше.

І що ж тепер? Розрив між Заходом і Півднем та Сходом України – це розрив між Диким Полем та Гетьманщиною, яка його підживлювала, і Україною, що лишилася під Польщею, це різні менталітети, сформовані не лише різними географічними умовами, а й способами реагування на них людської спільноти. Неграмотно давати цьому явищу якусь якісну оцінку: так є, й не враховувати його далекоїдучість не можна. Адже й протестантські війни в Європі велися насамперед за географічними кордонами, а активні їх учасники до пуття не розуміли, проти якої церковної ідеології вони борються. Цей фактор перебуває над людиною, і здолати його можна тільки з позиції розуміння того, що відбувається.

По-друге, нинішній етап державотворення збігся із зміною соціального ладу, з переходом до капіталізму в дикій його формі, що народною свідомістю сприймається як несправедливість, й інакше бути не може. Якщо українське населення прагнуло будувати державу “без хлопа й пана” тоді, коли Європа жила іншими ідеалами, то що казати тепер, коли соціальна держава стала реальністю, коли у світі відбулася так звана управлінська революція, яка на передній план поставила не власників великого капіталу, а фахівців, спроможних щось реально творити? Коли ми були попереду “потягу” світового соціального прогресу, тепер опинилися позаду.

По-третє, наша “старшина”, як і колись, прагне якомога швидше відірватися від суспільства, як і колись, перекладаючи на нього увесь тягар податків, виправдовуючи це інтересами держави. Поки що саме персоніфікація устрою, надія на “кращого президента” забезпечує стабілізацію, але скільки це триватиме?

От і постали дві верстви одна супроти одної, що зовсім недавно однаковісними вийшли із “сталінської шинелі”. І вже лунає одвічний історичний між ними діалог у дещо осучасненій інтерпретації: “Ти мусиш бути патріотом, відтак терпи все заради української держави”. “Якщо ти хочеш держави, то чому терпіти маю тільки я?”. “Усе або нічого!”. “Нічого, аби нам було все!”.

І добродушний Вакула, доп’явши черевички для своєї Оксани, перетворюється на зловісного Чаклуна, котрому потрібні “зовнішні сили”, щоб на них зіпертися? І не матиме для України значення, де ті сили знаходяться...

Храм збудують інші

Нобелівський лауреат 1974 року в царині економіки, людина енциклопедичного мислення, австрієць Ріхард фон Хайек сформулював одну із закономірностей, яка визначає розвиток історичного процесу. Річ у тім, що жодне суспільне явище – чи це парламентська діяльність, чи вулична торгівля, чи інститут сім’ї – не можна розглядати поза рівнем середньої суспільної свідомості, бо тільки вона наповнює змістом будь-яке ідеологічне настановлення. Тут і треба шукати причину історичних парадоксів.

Середній рівень суспільної свідомості визначає інерція установок учорашнього дня. Це – тінь минулого, і її здолати різкою зміною орієнтирів неможливо. Якщо духовна еліта нації, її інтелігенція з якоїсь причини розвертається на 180 градусів у своїх переконаннях, щирих чи нещирих, то хоч би скільки вона задекларувувала нові ідеали, проклинаючи вчорашній день, її не почують. У кращому разі станеться розрив між претендентами на духовних поводитирів і тими, хто повсякденною працею своєю забезпечує їм привілейоване

становище, у гіршому – спільнота буде розірвана на окремі частини, бо притаманний нашому світові закон інерції спрацює і на крутих історичних віражах.

Перебуваючи у полоні самоомани стосовно власної прогресивності, сама *духовна еліта* лишається плоттю од плоті, кісткою від кісток того часу, в якому сформувалася. Ентузіазм, з яким українське письменство рвонуло в політику – це не що інше, як інерція звички ідеологічно обслуговувати владу в обмін на привілейоване становище.

І немає чогось дивного в тому, що Петро Осадчук, свого часу у віршах, обтерши ноги об “жовто-блакитне ганчір’я”, тепер не соромиться ставити своє прізвище під політичною відозвою до “фенеязичного населення”, називаючи мало не половину України “обкуреною, обдуреною і вічно п’яною”. “Або ми станемо нацією суперфірмачів, майно яких буде розкидано по всьому світу, або згинемо”, – виглосив Дмитро Павличко під час презентації книжки Михайла Слабошпицького “Українець, який відмовився бути бідним”. Чи треба дивуватися, що з таких настановлень і народилася нинішня олігократія – і вона лишиться, незалежно від того, який Президент прийде до влади.

І все-таки, національна ідея – явище органічне для переважної більшості українців, як органічно працювати руками, а дихати легенями, їхня інертність – не те, у чому їх підозрює наша перелицьована еліта, котрій прагнеться за будь-якої ситуації “вести й очолювати”, їм чужі патріотичні гасла, тому що вона сама, того не усвідомлюючи, сповідує вираз котрогось із філософів, що патріотизм – як білизна: її треба тримати в чистоті, але хвалитися тим не гоже. Коли б це було не так, то вже б давно й України не було, але вона є, вона суцзя й виконує своє призначення.

Відхідну треба співати по нашій, духовно перелицьованій еліті: храму вона не збудує, хоч скільки закликай її, бо й не спроможна на таке.

Храм мають будувати інші, й вони прийдуть...

Надійшла до редакції 5.09.2014.

BEZPIECZEŃSTWO EUROPY W PERSPEKTYWIE ZAGROŻEŃ POLSKI I UKRAINY

Leszek Fryderik KORZENIOWSKI

Copyright © 2014
УДК 304.9

*“O roku ów! kto ciebie widział w naszym kraju!
Ciebie lud zowie dotąd rokiem urodzaju,
A żołnierz rokiem wojny; (...)” [1]*

Wreszcie w 2014 roku stało się jasne, że: *po pierwsze*, Polska jest sąsiadem i sojusznikiem narodu ukraińskiego; *po drugie*, Rosjanie są fałszywym “bratnim narodem” i zagrożeniem do pokoju w Europie; *po trzecie*, suwerenem Ukrainy jest naród ukraiński, świadomy swojej tożsamości i podmiotowości.

Jak co roku, inspirację do refleksji nad tą wspólnotą przeszłości i dzisiejszych doświadczeń dostarcza “Tydzień oświaty dorosłych Ukrainy” [2].

Ten szkic nie aspiruje do jakiegokolwiek próby analizy stosunków międzynarodowych w Europie. Jest jedynie próbą oceny dzisiejszej sytuacji z perspektywy dotychczasowych doświadczeń Europejskiego stowarzyszenia nauk o bezpieczeństwie, którego członkami są przedstawiciele z 23 państw Europy, w tym także Ukraińcy i Rosjanie.

Ukraina dostała się w najgorsze miejsce, pomiędzy kamienie historii. Nigdy nie było dobrze, ale będzie jeszcze gorzej. Tysiące Ukraińców przelawa krew i oddaje życie za niepodległość, bez gwarancji, jaka przyszłość czeka Ukrainę.

Przełom XX i XXI wieku jest dla naszego pokolenia Polaków, Ukraińców i wielu innych narodów okresem przemian i przewartościowań, a także kształtowania się przestrzeni dla reedukacji dorosłych ludzi do innego życia w europejskim społeczeństwie. W Polsce i w Ukrainie przyjęły się całkowicie różne koncepcje organizacyjne i programowe tego procesu, ale uzupełniając się mogą one stanowić przesłankę zupełnie nowego spojrzenia na świadomość i wiedzę społeczeństwa postkomunistycznego i postmodernistycznego. Równocześnie łączą nas doświadczenia przesz-

łości, wspólne zagrożenia i nadzieje, które przyniosły najpierw Polsce, a potem także Ukrainie, odrodzenie narodowe i państwowe.

17 marca 2014 Rosja uznała Krym [3] za część Federacji Rosyjskiej potwierdzając tym samym okupację Ukrainy. Społeczność międzynarodowa uznała ten fakt za naruszenie prawa międzynarodowego, które *status quo* granic w Europie traktuje za najważniejszy wniosek po straszliwych doświadczeniach II wojny światowej.

Gdy jednak przyjrzeć się kalejdoskopowi dziejów, to jest to tylko epizod w tysiącletniej historii wojen pomiędzy wschodem a zachodem. W XIII (trzynastym) wieku tereny obecnej Ukrainy były pod jarzmem Mongołów, a potem pod władzą Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także pod władzą Rzeczypospolitej Obojga Narodów [4]. W konsekwencji powstań zaporozkich przeciwko Koronie (wśród których najważniejszym było powstanie pod wodzą Bohdana Chmielnickiego w latach 1648–55) Kozacy podporządkowali się carowi Rosji (ugoda perejesławska). W roku 1686 Rzeczpospolita potwierdziła władzę cesarza Rosyjskiego nad Ukrainą Lewobrzeżną (za Dnieprem). Wieloletnie wojny pomiędzy Rzeczypospolitą a Rosją oraz pomiędzy Rzeczypospolitą a Turcją spowodowały jedynie ruinę, wyludnienie i kolonizację terenów tzw. Noworosji. Klęska Imperium Rosyjskiego w wojnie krymskiej (1856) była impulsem do walki o ukraińską tożsamość narodową, ale rusyfikacja była totalna. W 1876 roku car Ruski Aleksander II zabronił używania nazwy “Ukraina”, druku w języku ukraińskim (nazwanym w dokumencie “narzeczem małoruskim”,

posługiwania tym językiem w szkołach, teatrach, nakazał posługiwanie się wyłącznie językiem rosyjskim i usunięcie ze szkół nauczycieli ukraińskich [5]. Totalna rusyfikacja trwała ponad 200 lat, i na podporządkowanych lub okupowanych terenach, w wykonaniu W. Putina, prezydenta Rosji, trwa nadal.

Korona, późniejsza Rzeczypospolita, podzieliły los wschodniego "kraja" [6]. W drugiej połowie XVIII wieku dokonały się trzy rozbiory Polski [7]. Po 123 latach niewoli, w 1918 roku odrodziła się niepodległa Rzeczypospolita – nie na długo.

W 1939 roku dokonano czwartego rozbioru Polski, tym razem pomiędzy ZSRR a Niemcy [8]. 1 września 1939 roku, bez wypowiedzenia wojny, Niemcy zaatakowały Polskę od zachodu i północy, Słowacja – od południa a 17 września Związek Radziecki od zachodu. Rozpoczęła się II wojna światowa. Zbrodnia ludobójstwa dotyczyła Żydów i Polaków, ale wszystkie narodowości mieszkające na terenach dotychczasowej Rzeczypospolitej poddane zostały germanizacji i rusyfikacji, mordom, grabieży i wysiedleniom.

Rok wcześniej, 30 września 1938 roku w Monachium szefowie rządów Neville Chamberlain (Wielka Brytania), Édouard Daladier (Francja), Adolf Hitler (Niemcy) i Benito Mussolini (Włochy) podpisali układ o wykrojeniu z suwerennej Czechosłowacji 29 tys. km² pogranicza z III Rzeszą [9] i przyłączeniu do Niemiec. Czechosłowacji przy tym nie było. W Paryżu i Londynie świętowano zażegnanie wojny. Polska skorzystała i 2 października 1938 r. wojska polskie zajęły część Śląska Cieszyńskiego (Zaolzie).

"Zniszczenie Polski jest naszym pierwszym zadaniem. Celem musi być nie dotarcie do jakiejś oznaczonej linii, lecz zniszczenie żywej siły. Nawet gdyby wojna miała wybuchnąć na Zachodzie, zniszczenie Polski musi być pierwszym naszym zadaniem. Decyzja musi być natychmiastowa ze względu na porę roku. Podam dla celów propagandowych jakąś przyczynę wybuchu wojny. Mniejsza z tym, czy będzie ona wiarygodna, czy nie. Zwycięzcy nikt nie pyta, czy powiedział prawdę, czy też nie. W sprawach związanych z rozpoczęciem i prowadzeniem wojny nie decyduje prawo, lecz zwycięstwo. Bądźcie bez litości, bądźcie brutalni" – słowa te wypowiedział Adolf Hitler na naradzie dowódców w przededniu podpisania paktu Ribbentrop-Mołotow. Zapewne dzisiaj równie dobrze można by je włożyć w usta

Putina, wystarczy jedynie w miejsce Polski włożyć Ukrainę.

5 września 2014 r. w Mińsku na Białorusi były prezydent Ukrainy Leonid Kuczma, ambasador Rosji w Kijowie Michaił Zurabow, przedstawicielka OBWE [10] ds. uregulowania sytuacji na Ukrainie Heidi Tagliavini oraz premierzy samowłaźnych republik na Ukrainie: Donieckiej – Ołeksandr Zacharczenko oraz Ługańskiej – Igor Płotnicki podpisali zapowiedź kapitulacji Ukrainy. Rosja uzyskała, co chciała, Francja zarobi na sprzedaży okrętów wojennych Rosji, wojska NATO zaangażują się silniej na Bliskim Wschodzie.

Wszystko na to wskazuje, że cele i metody z roku 1876, 1939 i 2014 pozostały niezmiennie, jedynie nazwiska reżyserów się zmieniły. Jeżeli tak, to także skutki będą podobnie tragiczne, a walka o podmiotowość narodu ukraińskiego, tak jak wcześniej walka o podmiotowość narodu polskiego podobnie będzie długotrwała i tragiczna.

1. Mickiewicz Adam: *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie*. Księga XI, rok 1812.

2. Międzynarodowy Tydzień Oświaty Dorosłych Ukrainy, projekt społeczno-państwowy wspierany przez UNESCO i realizowany corocznie od 2000 roku przez Ogólnoukraińskie Biuro Koordynacyjne społeczno-państwowego programu „Oświata dorosłych Ukrainy” kierowane przez profesora Sergiya I. Boltivets'a.

3. Krym zamieszkuje około 2,4 mln ludzi, w tym 60% Rosjanie, 24% Ukraińcy i 10 % Tatarzy krymscy. W XVIII wieku było to 467 tys. w tym 95% Tatarzy krymscy, 2% Grecy, 2% Ormianie, poniżej jednego procenta Krymczacy i Karaimi.

4. Rzeczypospolita Obojga Narodów - państwo złożone z Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego istniejące w latach 1569-1795. Czasem używana jest także nazwa „Korona Polskiego, Litewskiego i Ruskiego Narodów”. Zob. Augustyniak Urszula: *Historia Polski 1572–1795*. Warszawa: 2008, s. 31-32.

5. Serczyk W. A.: *Historia Ukrainy*. Wyd. 3. Wrocław: 2001, s. 207, 232.

6. „Ukraina, to każda ziemia na kraju, czyli na krańcu, u granicy, u kraju państwa położona”. GLOGER Zygmunt: *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. Kraków: 1903.

7. Podział Rzeczypospolitej pomiędzy Austrię, Prusy i Rosję 1772, 1793 i 1795.

8. Tajny protokół układu Ribbentrop - Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. dotyczącego podziału terytorium Polski pomiędzy III Rzeszę a Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich.

9. III Rzesza Niemiecka (niem. *Das Dritte Reich*) – nieoficjalna nazwa państwa niemieckiego w latach 1933-1945. Oficjalnie państwo nosiło nazwę Rzesza Niemiecka (*Deutsches Reich*)

10. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, OBWE - regionalna organizacja międzynarodowa powstała 1 stycznia 1995 roku, której celem jest zapobieganie powstawaniu konfliktów w Europie.

БЕЗПЕКА ЄВРОПИ У ПЕРСПЕКТИВІ ЗАГРОЗ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ

Лешек Фредерік КОЖЕНЕВСЬКІ (Республіка Польща)

Copyright © 2014

УДК 304.9

“О року той! Хто тебе бачив в нашім краю!

В народі й досі звеиця роком урожаю,

Серед солдатів - війни роком (...)” [1].

Нарешті, в 2014 році, стало ясно, що: по-перше, Польща є сусідом і союзником українського народу; по-друге, росіяни є хибним “братнім народом” і загрозою для миру в Європі; по-третє, суверенність України - це український народ, який усвідомлює свою ідентичність і суб’єктивність.

Щороку натхнення для роздумів над спільно пережитим досвідом минулого і сьогодення України та Польщі викликає “Тиждень освіти дорослих в Україні” [2]. Пропонований аналітичний ескіз не претендує на будь-які спроби аналізу міжнародних відносин в Європі. Це всього лише спроба оцінки ситуації, що склалася з погляду досвіду Європейської асоціації наук про безпеку, членами якої є представники 23 країн Європи, у тому числі українці та росіяни.

Україна потрапила в найгірше становище, сьогодні перебуває між жорнами історії. На українській землі ніколи не було добре, але вочевидь згодом буде ще гірше. Тисячі українців проливають свою кров і віддають своє життя за незалежність, без гарантії, яке майбутнє очікує їх рідну країну.

Перелом ХХ і ХХІ століть є для нашого покоління поляків, українців і багатьох інших народів періодом змін і переоцінок, а також стадією розвитку простору задля перевиховання дорослих для іншого життя в європейському суспільстві. У Польщі та Україні прийнялися зовсім інші організаційно-програмні концепції цього процесу, але, доповнюючи одна одну, вони можуть забезпечити абсолютно новий погляд на свідомість і знання посткомуністичного і постмодерністського суспільства. У той же час нас пов’язують минулий досвід, спільні загрози і надії, які привели спочатку Польщу, а потім Україну до національного і державного відродження.

17 березня 2014 роки Росія визнала Крим [3] частиною Російської Федерації, підтверджуючи тим самим факт окупації України. Міжнародна спільнота визнала цей факт порушенням міжнародних угод, які *status quo* кордонів в Європі вважають найважливішим висновком, зробленим із жахливого досвіду Другої світової війни (1939–45 роки).

Але все ж, коли ми дивимося в калейдоскоп подій, то помічаємо, що це тільки малий епізод у тисячолітній історії воєн між Сходом і Заходом. Так, у ХІІІ столітті територія сучасної України була під ярмом монголів, а потім під владою Великого князівства Литовського, а також під пануванням Речі Посполитої [4]. У результаті запорізьких повстань проти Королівства Польського (серед яких найбільш важливим було повстання під керівництвом Богдана Хмельницького в 1648–55 роках) Козаки підкорилися Російському цареві (Переяславська рада). У 1686 році Річ Посполита підтверди-

ла повноваження російського імператора на володіння лівобережною Україною (за Дніпром). Багаторічні війни Речі Посполитої з Росією і з Туреччиною привели до розрухи, депопуляції та колонізації земель т. зв. Новоросії. Водночас поразка Російської імперії у Кримській війні (1856) дала імпульс для боротьби за українську національну ідентичність, незважаючи на повну русифікацію населення. У 1876 році російський цар Олександр II заборонив користуватися назвою “Україна”, видавати книги українською мовою, що названа в документі “малоросійським діалектом”, користуватися цією мовою у школах, театрах, наказав вживати тільки російську мову і прибрати зі шкіл українських вчителів [5]. Загальна русифікація тривала більше двохсот років, а на підлеглих або окупованих російським президентом Володимиром Путіним територіях триває і понині.

Королівство Польське, пізніше Річ Посполита, розділила драматичну долю східного “краю” [6]. У другій половині ХVІІІ століття відбулося три поділи Польщі [7]. Після 123 років рабства, у 1918 році, відродилася незалежна Польща, але ненадовго. А вже у 1939 році відбувся четвертий поділ Польщі, цього разу між СРСР і Німеччиною [8]. Зокрема 1 вересня, без оголошення війни, відбулося військове вторгнення Німеччини до Польщі із заходу і півночі, а до Словаччини – з півдня, а 17-го – Радянського Союзу із заходу. Розпочалася Друга світова війна. Злочин геноциду стосувався євреїв і поляків, але всі національності, які проживали на території тодішньої Польщі, були піддані германізації та русифікації, вбивствам, грабежам і виселенню.

Роком раніше, 30 вересня 1938 року в Мюнхені, глави урядів Великобританії (Невіль Чемберлен), Франції (Едуар Даладьє), Німецького Рейху (Адольф Гітлер) та Італії (Беніто Муссоліні) підписали угоду про вилучення з Чехословаччини 29 тис. кв. км території, що межує з ІІІ Рейхом [9] і про приєднання її до Німеччини. Представників уряду самої Чехословаччини при цьому не було. У Парижі та Лондоні святкували запобігання війні. Польща також отримала користь із слабкості сусіда: 2 жовтня 1938-го польські війська зайняли частину Тешинської Сілезії (Заользе). Через рік Німеччина і Росія зайняли всю Польщу.

“Знищення Польщі – наше основне завдання. Мета – знищення живої сили, а не досягнення певної лінії. Навіть якби війна почалася на Заході, знищення Польщі має бути нашою першою метою. Рішення має бути блискавичним через пору року. Я дам пропагандистський привід для початку війни, причому неважливо чи буде він правдоподібний. Переможа ніхто ніколи не запитає, чи говорив він правду. На початку і в ході війни важливо не право, а перемога. Будьте

нешадні, будь те жорстокі”. Це – слова Адольфа Гітлера, сказані під час наради командирів напередодні підписання пакту Молотова–Ріббентропа. Напевно сьогодні є всі підстави приписати їх Володимирі Путіну, варто тільки замінити назви “Польща” на “Україна”.

У Росії безпека завжди, у всякому разі з часів Івана Грозного, була підпорядкована інтересам держави, а точніше – її внутрішній силі і принципу невтручання у справи Європи. Тим, хто сумнівався в доцільності такої політики, особливо після кримської поразки, народилася цитата з депеші міністра закордонних справ Олександра Горчакова до послів Росії з 1856 року: “Кажуть, що Росія сердиться. Росія не сердиться, вона зосереджується”.

Загалом у політиці двополюсного світу, роз’єданого “залізною завісою”, панував пріоритет безпеки держави. Натомість як безпека осіб, якщо на неї зверталася увага, то здебільшого в контексті політичних інтересів. На схід від “залізної завіси” це супроводжувалося так званою науковою концепцією безпеки, в якій головною була орієнтація на пріоритет загальнолюдських цінностей і надія на утримання світового лідерства Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) [10].

Переломним моментом став розпад СРСР у 1991 році [11]. Після шоку, який тривав до катастрофічного жовтня 1993-го, почалася методична робота над науковою концепцією безпеки Росії, котра закінчилася Декретом Президента РФ від 1996 року про державну стратегію економічної безпеки Російської Федерації. У новій військовій доктрині від 2010 РФ “залишає за собою право” збройної інтервенції, включаючи використання ядерної зброї держави також “для захисту співвітчизників, що проживають поза межами Росії” [12]. Реалізація цієї концепції базувалася на шовінізмі, який підсилювався ілюзією царської могутності і пропагандою сучасних загроз, на цензурі і фальшуванні інформації, на економічній залежності держав-імпортерів сировинних ресурсів, головним чином газу і нафти, від політиків з Кремля, а також на військовій окупації сусідніх територій – Молдавії (Придністров’я у 1990 році), Грузії (Абхазія та Південна Осетія у 2008), Україна (Крим у 2014).

5 вересня цього року в Мінську (Білорусь) колишній президент України Леонід Кучма, російський посол в Києві Михайло Зурабов, представник ОБСЄ [13] у справах врегулювання ситуації на Україні Хайді Тальявіні і прем’єр-міністри самопроголошених республік України: Донецької – Олександр Захаренко і Луганської – Ігор Плотницький підписали заяву про капітуляцію України. Росія отримала те, що хотіла, Франція заробить на продажі військових кораблів Росії, війська НАТО будуть сильніше залучені в події на Близькому Сході.

Отже, все вказує на те, що цілі і методи 1876, 1939 і 2014 років, залишилися незмінними, помінялися тільки імена режисерів. Якщо це так, то і наслідки будуть настільки ж серйозні, а боротьба за суб’єктивність і

суверенність української нації, подібно боротьбі за суб’єктивність і незалежність польського народу, буде також довгою і трагічною.

1. Міцкевич Адам. Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві. Книга XI, 1812 рік.

2. Міжнародний Тиждень освіти дорослих України, соціально-державний проект, що проводиться за підтримки ЮНЕСКО щорічно з 2000 року Всеукраїнським координаційним бюро соціально-державної програми “Освіта дорослих України” під керівництвом професора Сергія І. Болтвіця.

3. У Криму проживає близько 2,4 млн. осіб, у тому числі 60% росіян, 24% українців і 10% кримських татар. В XVIII чисельність населення становила 467 тис., в тому числі 95% кримських татар, 2% греків, 2% вірменів, менше одного відсотка кримчаків і караїмів.

4. Річ Посполита – держава, заснована в результаті об’єднання земель Королівства Польського і Великокого князівства Литовського, що існувала у 1569–1795 роках. Іноді також використовується назва “Корона польського, литовського і російського народів” (див. Аугустиняк Урсула: *Історія Польщі 1572–1795*).

5. Серчик В.А. Історія України. (польською) SERCZYK W. A.: *Historia Ukrainy*. Wyd. 3. Wroclaw: 2001, с. 207, 232.

6. “Україна – це кожна земля, що лежить на краю, тобто наприкінці, при кордоні держави”, – писав Глогер Зигмунт: *Історична географія земель колишньої Польщі*. (поль.) GLOGER Zygmunt: *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. – Kraków, 1903.

7. Поділ Польщі між Австрією, Пруссією та Росією 1772, 1793 і 1795.

8. Секретний протокол Ріббентропа–Молотова від 23 серпня 1939 року, що стосується поділу території Польщі між III Рейхом і Союзом Радянських Соціалістичних Республік.

9. Третій рейх (нім. *Das Dritte Reich*) – неофіційна назва німецької держави в 1933–45 роках. Офіційно держава називалася Німецький Рейх (*Deutsches Reich*).

10. Сенчагов В.К. *Экономическая безопасность России*. – Москва: Дело, 2005. – С 20–26.

11. 7–8 грудня 1991 у Біловезькій пуші президенти Росії (Борис Єльцин), України (Леонід Кравчук) і Білорусії (Станіслав Шушкевич) формально погодилися з розпадом СРСР. 25 грудня 1991 пішов у відставку вже не володіючий реальною владою президент СРСР Михайло Горбачов. Формально СРСР припинив своє існування 31 грудня 1991 р.

12. Військова доктрина РФ затверджена 5 лютого 2010 р. (див. розділ III, п. 22 та ін.).

13. Організація з безпеки і співробітництва в Європі, ОБСЄ – регіональна міжнародна організація, створена 1 січня 1995 року, метою якої є запобігання конфліктів у Європі.

Надійшла до редакції 10.09.2014.

ПАРАДОКС БРЕХНІ

Микола БЕРДЯЄВ

Copyright © 1939; 2014
УДК 179.8

Колосальна роль брехні в людському житті. Світ захлинається від неї. На проблему брехні надто мало уваги звертали філософи. Брешуть не тільки люди брехливі за природою, але і люди правдиві. Брешуть не лише свідомо, а й несвідомо. Люди живуть в обіймах страху, і брехня є знаряддя захисту. Структура свідомості деформується функцією брехні, породженою страхом. Існує декілька типів брехні, і найцікавіший той тип, який усвідомлюється не як гріх і вада, а як обов'язок. Елементарним уявляється тип брехні корисливої, як засобу для досягнення егоїстичних цілей. Є тип брехні безкорисливої, майже художньої, коли людина втрачає відмінність між реальністю і власною вигадкою. Цей тип також не буде мене цікавити. Є ще тип брехні із співчуття, який може бути порятунком життя іншої людини. Правдивість не означає формалізму і педантизму. Етичний акт людини завжди творчо-індивідуальний і вчиняється для конкретного випадку життя, одиничного і неповторного. Але найбільше значення має брехня соціальна, схвалювана як обов'язок. Це вона наповнює життя держав і суспільств, підтримує цивілізацію, це нею пишуться, як оберіганням від розвалу й анархії.

Глибоко вкорінені в масову свідомість міфи є оприявленням цієї брехні. Через ці організовані міфи брехня керує світом, охороняючи людські суспільства. Стародавні міфи виникали з колективної несвідомої творчості, й у їх підґрунті завжди були якісь реальності. Сучасним міфам властива свідомо організована брехня. В них немає наївності. Це звучатиме песимістично, але потрібно визнати, що *брехня кладеться у підвалини організації суспільства*. Чиста, нічим неприкрита істина могла б спричинити кінець усіх речей, розпаду суспільств і держав, – говорять захисники прагматизму брехні. Політика значною мірою є мистецтво управління людськими масами, тобто передбачає демагогію, а відтак і брехню. Це мистецтво користується міфами, які не становлять випадковий продукт фантазії, а

характеризуються свідомою організованістю. Міф однаково створюється про предмет любові і про предмет ненависті, в ньому сильні емоції досягають великої наструненості й конкретності. Ерос та анти-ерос однаково викликають роботу завогненої фантазії, котра створює образи. Брехня, визнана соціально корисною, нині досягає в міфі таких небувалих масштабів і настільки деформує свідомість, що ставиться питання про кардинальну зміну ставлення до істини і до брехні, *про зникнення самого критерію істини*. І раніше брехня відіграла немаловажну роль у політичному житті. В дипломатії завжди вдавалися до хитрості і підступності. З початку Нового часу макіавеллізм увійшов до Європи як система управління державами. Але все ж таки брехня не визнавалася остаточно вищим принципом повсякдення, спрямованого на зростання і могутність. Зміна ставлення до істини була в Ніцше, в Маркса, у прагматичній філософії. Скажімо, Ніцше вже говорив, що істина є породження волі до могутності. Маркс навчав, що пізнання істини неподільно пов'язане з революційною класовою боротьбою, тому не може бути істини відчуженої від цієї боротьби. Прагматична філософія стверджує, що істина – це щось корисне і плідне для перебігу життя. Таким чином істина цілком підкоряється вітальному процесу, її критерієм є зростання могутності життя. І це на практиці призводить до того, що перестають *шукати істину, шукають сили*. Але для набування сили брехня може виявитися продуктивнішою за істину. Шукають сили тому, що відчують себе приреченими на загибель у світі, який *перейшов у кволий стан, у якому вже немає твердинь*. Я пам'ятаю, як на одному міжнародному з'їзді в Німеччині, незадовго до приходу Гітлера до влади, була прочитана доповідь про настрої німецького студентства, і головною думкою її була та, що студенти перестали шукати істину і шукають сили. Звідси постає надзвичайна роль техніки в сучасному житті.

Брехня – першооснова так званих тоталітарних держав, адже без організованої брехні вони ніколи не могли б бути створені. Брехня навіюється як священний обов'язок, як обов'язок перед обраною расою, як повинність в умогнутненні держави та вибраного класу. Це навіть не усвідомлюється як брехня. Не визнається брехнею те, що посилює динамізм, слугує утвердженню життя, що надає сили в боротьбі. *Брехня може навіть здаватися єдиною істиною.* “Хитрість розуму”, про яку говорить Гегель, перетворюється на свідому практику корисної брехні. У Гегеля була вже небезпека релятивізації істини, підкорення її відносності історії. Брехня, яка у величезних масштабах практикується в радянській Росії і яка одержала жахливе уреальнення в московських процесах старих комуністів, є *діалектична брехня*. Брехня виявляється діалектичним моментом у здійсненні досконалого комуністичного суспільства. Кожний момент діалектичної динаміки релятивізується для повного святкування логосу в цьому процесі: наприклад, старий комуніст, вірний комуністичній ідеї, перетворюється на фашиста; отож попередній момент цього процесу абсолютно заперечується, але це визнається важливим для здійснення його мети, і т.д. Брехня у фашизмі і націонал-соціалізмі має не діалектичний, а вітально-динамічний характер. Проповідь нищівної ненависті до євреїв і марксистів потрібна для посилення динамізму, для зростання вітальної сили. Все, що мовиться про расового чи класового ворога, звичайно є брехня. Тут *ворог – фікція, необхідна для накручування ентузіазму, для виправдання насилля, для нарощування могутності.* Фронт, які утворюються у світі, просякнуті брехнею. Так званий антикомуністичний фронт є брехня і шантаж. У Німеччині це є просто знаряддя міжнародної політики і приховане бажання розподілу Росії. Взагалі ж це – зосередження корисливих капіталістичних і фашистських сил. Але антифашистський фронт, не дивлячись на існування реальної небезпеки фашизму в усьому світі, теж містить у собі брехню, тому що фашистами називають всіх антикомуністів, що, зазвичай, невірно. Багато прихильників капіталізму є лібералами, а не фашистами. Фашизм же зліквідує приватний капітал і замінює його державним. Брехнею є розподіл світу на два табори, що становить прийом ведення війни. Насправді світ набагато складніший, він не складається з фашистів і комуністів. На брехні також

засновані політичні партії. Демагогія, без якої вони не можуть обійтися, завжди потребує брехні. Гасла, які виголошують партії під час передвиборної агітації, буденно нічого не мають загального з їх реальною політикою. *В усіх високосяжні цілі, що прикривають украй не високолетні інтереси.*

З більш глибокого погляду справедливо зворотне тому, що стверджує прагматична філософія, що обстоє всяка теорія, яка підпорядковує істину природному вітальному процесу. З великою впевненістю можна б було констатувати, що брехня корисна для завоювань життя і для організації сили в цьому недосконалому світі. Істина – чиста і не спотворена – може бути шкідлива і руйнівна для облаштування порядку, для всілякого систематизованого приховування дисгармонії. Сутнісно саме це говорить Полан – єдиний мислитель, котрий звернув серйозну увагу на проблемі брехні. З цим пов'язаний глибокий трагізм у долі християнства. Ф. Достоєвський у геніальній Легенді про Великого Інквізитора розкрив не тільки діалектику свободи та авторитету, а й діалектику істини і брехні в упорядкуванні царства світу цього, в організації Церкви і держави. Істина, яка розпрозорена Христом, є істина про безмірну свободу духу. Великий Інквізитор, вустами якого, на ділі, говорять усі охочі уможливити світовий порядок, визнав істину Христову руйнівною та анархічною, і для уреальнення блага людей він захотів виправити справу Христа. Його аргументування майже дослівно повторює Шарль Моррас, вождь французьких монархістів, який вважає Євангеліє книгою руйнівною й анархічною, але вихваляє католицьку церкву за те, що вона зуміла перетворити цю шкідливу і застарілу книгу на силу, котра зорганізувала порядок, тобто “виправила” справу Христа. Було б вкрай несправедливим віднести Легенду про Великого Інквізитора винятково до католицтва. *Все історичне християнство зуміло перетворити християнську істину, яка становить апокаліптичний вибух світу, в силу, пристосовану до цього світу, до його вітальних інтересів.* Тисячократно люди підтверджували, що світ можна врятувати брехнею і лише брехнею, що *істина небезпечна для самого існування світу.* І все знову і знову ставиться перед людьми запитання: чи можна, чи допустимо рятувати світ брехнею? І чи можна віддати себе служінню істини і ризикнути існуванням світу? *А це означило таке: чи можна в ім'я істини ризикнути заги-*

беллю? Брехня може підтримати організацію суспільства і держави. Але вона внутрішньо руйнує особистість, тоді як істина її зміцнює.

Ф. Достоевський поставив глибоку проблему. Однак інакше, так само радикально поставив її і Л. Толстой, найправдивіший письменник світової літератури. Вся творчість Толстого спрямована проти брехні, є художнє викриття брехні, на якій базовані цивілізація, держави, організація суспільства. Вихідно *Толстой пропонує всім ризикнути, все поставити на карту*. Сутність його вчення про неминучість полягає в тому, що коли людина перестане чинити опір злу насильством, то почне діяти сам Бог, вступить у свої права божественна природа. Немає нічого простішого, як критикувати вчення Л. Толстого. Вельми легко показати, що при неминучості завжди перемаже зло. Але Толстой сподівався на історичне чудо, і в ім'я віри в це чудо *безпосереднього втручання Бога* пропонував ризикнути загибеллю суспільства, держави і цивілізації, загибеллю світу, який тримається на брехні і насиллі, на законі, протилежному закону Бога. Християни хотіли влаштувати про всяк випадок свої діла так, щоб справи добре йшли навіть у тому разі, якщо Бога немає. Л. Толстой, *щонайперше, вимагає відмови від соціально корисної брехні*. З цим пов'язано надзвичайне правдолюбство його літературної творчості. Людина повинна перш за все перестати брехати перед собою і перед Богом, перестати закриватися від істини, яка може заподіяти страждання, не лоскоче самолюбство, а іноді становить пряму загрозу. Любов до правди є основна чеснота, і тому світ понад усе в ній має потребу. *Світ настільки забрехався, що втратив критерій істини*. Особа перестала відрізняти реальність від продуктів уяви, породжених глибинами несвідомого, від міфів, що володіють вітальною і соціальною корисністю. Творча уява може бути шляхом пізнання істини. Але завжди вкрай підозрілі діяння уяви соціально вигідні і корисні, спрямовані на знищення ворога і на виправдання насильства.

Наука любить істину і шукає її, вона не переносить брехні. Такий її принцип. У цьому, власне, велич науки. Справжній учений – аскет. Але і наукові теорії, що викривають ілюзії і брехливість свідомості (наприклад, З. Фройд і психоаналіз), можуть самі створювати міфи, вельми далекі від реальності. Так, Фройд створив справжній міф про універсальне значення комплексу Едіпа, яким пояснюється саме виникнення людських суспільств.

Відтак він тут є не дослідником міфу, а його творцем. Примітно, що творча уява Фрейда діє не в напрямку, корисному для вітального процесу, а в річищі вкрай песимістичному. Філософія самого Фрейда настільки слабка (я не кажу про його великі наукові звершення), що вона не може обґрунтувати і виправдати його любові до істини, котра викриває брехню свідомості. Один французький сюрреаліст, освоївши теорію Фрейда, дійшов висновку, що сину потрібно вбивати батька і що фундатор психоаналізу закликає до цього вбивства. Отож Фройд спокусився не оптимістичним, а песимістичним міфом. Наука схильна заперечувати релігійні реальності як міфи, породжені колективним несвідомим. Але вона сама створила міф про науку як про *універсальне знання, щовирішує всі питання*. Наука справді любить істину, але сцієнтизм є брехня. Вчені скрізь і всюди практикують брехню, корисну і вигідну для їх наукової гордині. Сучасний роман виявляє занадто грікі істини про людину (Пруст, А. Жид, Лавренков, роман психологічного аналізу). В літературі слушно мовиться про дисоціацію особистості, про втрату її центру, що породжує брехню. Але сама художня творчість виявляється задіяною у цей процес деградації особистості. Гострозоре розрізнення реальностей є акт цілісної особистості, і воно потрібне для правдивості. Зростання брехливості – це процес як соціальний, так і індивідуально-психологічний.

У чому ж причина виняткової ролі брехні в нашу епоху? *Це пов'язано із зміною структури свідомості*. Надзвичайне зростання брехні у світі і причому брехні виправданої, не усвідомлюваної як гріх, визначається передовсім екстеріоризацією *совісті*. Коли совість, що породжує моральні судження, переноситься з глибини особистості на колективи і на динаміку колективів в історії, то яка завгодно брехня може виявитися виправданою. І в минулому брехня виправдовувалася не особистою совістю, а совістю колективною, совістю національною, церковною, державною, військовою, класовою, партійною і т. ін. Але ніколи ще не відбувалося в таких розмірах *вилучення совісті з глибини особистості і перенесення її на колективні реальності, як у наш час*. Особиста совість, особисте моральне розмірковування не тільки паралізуються, але від них вимагають паралічу. Особиста совість ніколи не могла б зважитися на таку брехню, на яку здатна совість держави, нації, партії, класу та ін. В ім'я інтересів ні-

мецької раси або пролетаріату можна допустити грандіозну й чітко організовану брехню, яка б нудила особисту совість окремого німецького націонал-соціаліста чи російського комуніста. Переродження *структури свідомості виявляється у тому, що за індивідуальною свідомістю заперечується право навіть визначати реальності і відрізнити їх від фікцій; це право визнається лише за колективною свідомістю. Те, що для індивідуальної свідомості є брехнею, для колективної – реальність, хоча б це суперечило найяснішій очевидності. Будь-кому, скажімо, зрозуміло і цілком ясно, що демократичні держави не прагнуть війни і налаштовані паціфістськи. Але для колективної свідомості Німеччини та Італії ясно й очевидно інше – те, що саме демократичні держави хочуть війни, тоді як диктатури не бажують війни і борються за мир. Це, звісно, є брехня з погляду особистої свідомості і совісті, але ця брехня перетворюється на реальність з позиції колективної фашистської свідомості, тому що сприяє могутності диктатур. Для особистої свідомості і совісті зрозуміло, що розстріляні в СРСР старі комуністи були переконаними комуністами абсолютно, а не фашистами і не шпигунами. Але для колективної свідомості генеральної лінії Комуністичної партії брехня про старих комуністів є реальність, необхідна в діалектиці боротьби.*

Брехня сучасного миру не є брехня в суб'єктивному значенні, у визначенні гріха суб'єкта; ця брехня – оприявлення глибокого переродження структури свідомості. *Зі світу все більше зникає особиста совість і все менше наявний її голос.* Але це не означає, що совість узагалі зникає, вона лише змінює свій характер. Отож кристалізується колективна совість з такою силою і в таких розмірах, що вона абсолютно пригнічує в людині особисту совість. *Людина приневолюється до брехні в ім'я того чи іншого розуміння колективного блага.* Брехня завжди є значною мірою явище соціального порядку. Людина бреше головним чином іншому та іншим. І навіть коли вона бреше сама собі, то це робить, маючи на увазі – свідомо і несвідомо – причинну присутність. Людина грає роль перед самою собою, щоб потім грати цю роль перед іншими. Диктатор завжди постає людиною, котра внутрішньо забрехалася, проте ця брехливість визначається його роллю перед світом. Соціальні стосунки людей наповнені не тільки

злою брехнею, породженою волею до могутності, але й безневинною умовною брехнею, яка може бути уможливленням людського співжиття. Так, наприклад, людина буває ввічлива з іншою людиною, котру ненавидить у глибині душі. Брехня об'являється злом, коли воля до домінування і могутності, причому не тільки особистої, але й колективної, прагне себе будь-що зреалізувати. Воля до могутності може бути властива окремому індивіду, проте вона завжди має соціальне узмістовлення. "Надлюдина" Ф. Ніцше неодмінно повинна утвердити себе в соціальних актах, котрі хай там що зажадають брехні. Воля до могутності не може бути втілена інакше, як з допомогою брехні. Христос говорив із силою, і в Ньому була лише чиста правда. Цезар, диктатор, може здобути силу, лише вдаючись до брехні. *Без брехні можна реалізувати тільки відчуття свободи. Свобода є засновок, протилежний брехні. І достеменно звільнення людини – це звільнення від влади брехні.* Масштаби брехні у світі визначаються появою централізованої колективної свідомості, опонованої волею до могутності. Цьому *треба протиставити героїчну боротьбу за свободу духу, тобто за правду, яка розвінчує брехню.* Це зовсім не означає наявність індивідуалізму. Людина – істота комюнитарна (общинна). Боротьба не може не бути спрямована на створення нового суспільства, нової спільності людей. Однак *правда завжди означає, що дух визначає суспільство, тоді як брехня означає, що суспільство визначає дух.* Нове суспільство не створюється дипломатією, тобто пристосуванням до реалій світу. Світ так переповнений брехнею, брехня настільки роз'їдає самі високосяжні людські ідеї, що одними силами цього світу, в якому все релятивізовано, не можна перемогти брехню. *Віра у перемогу над брехнею передбачає віру в існування сили, котра витає над світом, сили надсвітової Істини, себто Бога.* Навіть якщо весь світ просякнений брехнею, то все-таки є Істина, чиста від усілякої запламованості брехнею, і в боротьбі проти неправди ми повинні об'єднатися з цією Істиною. Особиста совість визначає наше ставлення до цієї вищої Сили – до Істини, але це не є совість, ізольована від інших людей, це – совість, яка просякнута відчуттям духовної братерності людей, побратства в Істині, а не в брехні.

Переклад проф. Анатолія В. ФУРМАНА

Надійшла до редакції 25.05.2014

ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВА МОДЕЛЬ ГРИ ЯК ОНТОФЕНОМЕНАЛЬНОЇ ДАННОСТІ

Анатолій В. ФУРМАН, Сергій ШАНДРУК

Copyright © 2014

УДК 111.11 : 130.2 : 159.9.01

Актуальність теми дослідження. Для буденної свідомості вислів: “Усе життя – гра”, якщо не все, то майже все, чим насичене повсякдення сучасної окультуреної людини. Але з позицій прискіпливого рефлексивного розуму це означає, що наведене образне wypowiedання не пояснює нічого у її самоздійсненні як особистісної одиниці цілісного суспільного організму. Тому гра як різновид фізичної чи інтелектуальної активності та індивідуальної діяльності, котра вкрай насичена емоційними хвилюваннями її учасників, позбавлена безпосередньої практичної доцільності й головне – уможливорює самореалізацію особи за межами її актуальних соціальних ролей, становить закономірний інтерес філософських, культурологічних, мистецтвознавчих, психологічних, соціологічних та інших учень, теорій, концепцій, у яких набуває різноголосого упредметнення, різноманітності способів і засобів її пізнання, розуміння осягнення, соціального конструювання і досвідного зреалізування.

Постановка проблеми. Гра як соціокультурний феномен широкого поля повсякденного практикування індивідом своєї причетності до дійсності сучасного світу є, поруч з учінням і працею, одним із вкрай важливих інтегральних чинників самореалізації людини упродовж її онтогенезу і як суб'єкта життєактивності, і як повноцінної діяльної особистості, і як учинково зрілої індивідуальності, і як універсуму локалізованого суспільствотворення й безмежного самісного самоздійснення. А це означає, що наукові здобутки монодисциплінарних (психологічних, педагогічних, соціологічних, культурологічних і навіть філософських) досліджень становлять не більше як важливий різномірний матеріал для побудови зовсім іншої за теоретичним форматом і методологічним статусом *онтофеноменологічної панорами гри*

як буттєво-екзистенційної данності. Мовиться, власне, про виняткову науково-культурну значущість створення такої *міждисциплінарної моделі людської гри*, яка б проливала світло істини на її вершинне розвиткове функціонування як досконалої вчинкової цілісності соціального повсякдення, як способу вираження повнозмістовної діяльності та її універсального і єдиного осередку – *вчинку* (В.А. Роменець [17–18; 20]).

Філософські підходи до осмислення гри: від аналітичного огляду до творчого синтезу. У загальному логіко-змістовому смислографі численних розмірковувань на предмет з'ясування природи, сутності, генези і феноменології гри середина ХХ століття стала знаковою: філософсько-гуманітарна думка здійснила прорив в осмисленні проблеми ігрового складника в людській культурі та соціальному повсякденні загалом, обґрунтування якого водночас дало змогу виявити глибинні дорефлексивні засновки людського існування і лишень *Homo sapiens* притаманні способи переживання реальності свого буття. Піонерською у цьому проблемно-аналітичному контексті є класична робота нідерландського теоретика та історика культури **Йохана Хейзінги** (1872–1945) “*Homo Ludens*” [150], що побачила світ у 1938 році й обґрунтовує виняткову першотворчу роль гри в усіх сферах і сегментах людського життя і в історії людства в цілому; причому гра використовується автором як засаднича *категорія культури* або як світоглядна універсалія, що у взаємозв'язку з іншими категорійними поняттями (насамперед “серйозне”, “карнавал”, “сміх”) змальовує картину неперехідної першозаданності людської культури, що пізніше (у лоні французької історичної школи “Анналів”) отримало назву “ментальність”, а ще пізніше – “соціетальна психіка” (О.А. Донченко)

[9; 90], “психокультура” (А.В. Фурман [39; 49–50]). Отож гра – більше і ширше, ніж культура, котра, своєю чергою, є наскрізно ігровою; до того ж вона – творчий позитивний першопочаток усьому, тоді як серйозність – дієва протилежність гри, атрибут негативності, форма, спосіб і механізм її унаявлення у різних ситуаціях і контекстах людського повсякдення.

У будь-якому разі саме Й. Хейзінга, досліджуючи природу гри у її атрибутивній змістовності, створює засадничо-теоретичне підґрунтя її *філософії*. Передовсім він прагне обґрунтувати її онтологію, а відтак зрозуміти її висхідно, у власній буттєвості, й у такий спосіб намагається окреслити той онтологічний формат, що відмежовує її від інших подій людського повсякдення. До того ж він докладає неабияких інтелектуальних зусиль, щоб прописати основний *ігроутворювальний механізм*, тобто те, що породжує гру незалежно від її буденних формовиявів та зовнішніх емпіричних ознак. Однак, і в цьому слушно погодитись із С.А. Смирновим [141], Й. Хейзінга виокремив низку ознак гри без їх попередньої глибокої аналітики, не продемонстрував, як і що він здійснив, вирізняючи саме ці, а не інші, ознаки. Інакше кажучи, він “не виводить гру із *ігropороджувального джерела*, не конструює її, а розмірковує про неї епіфеноменально, емпірично”. У підсумку в нього гра “схожа з ритуалом, з культом, із святом, з карнавалом, філософськими студіями, спортивними змаганнями та ін. Гра в нього тотальна. Всю культуру він виводить із гри. Тому формально, емпірично він, здавалося б, правий. Так, ритуал і гра схожі між собою. Але самі ознаки гри вельми проблематичні, й перш за все тому, що вони вторинні і самі собою гру не породжують. Це – артефакти, сліди на снігу” [141, с. 26, 27]. Отож у філософській концепції Й. Хейзінга більше мовиться про *феноменологію гри*, головню її зовнішні ознаки та атрибутивні оприявлення, аніж про її *онтологію*, себто про першопочаткове самотуття, що потребує детального міждисциплінарного вивчення.

Інша помітна розгортка широкого онтофеноменологічного формату в контексті пошуку людиною самої себе та оновлення її як особистості “на перехресті двох культур, епох, релігій” (передусім це підвладно маргіналу, який пережив розпад свого Я та оволодів мистецтвом Його відновлення), котра справді здатна “домогтися нескінченного багатоманіття у грі свого життя”, здійснена в 30–60-х роках мину-

лого століття швейцарсько-німецьким письменником, лауреатом Нобелівської премії (1946) *Германом Гессе* (1877–1962) у низці його творів (“Степовий вовк”, 1927 [85], “Гра в місюру”, 1943 [84], та ін.). Він, витлумачуючи дійсність як вороже середовище стосовно людського сходження, логікою життєвого шляху героїв своїх творів доводить, що доконче вільною людиною, справжнім творцем самого себе є лише шизофренік, а *смысл гри* – вмістити у собі весь світ. Деконструкція ідеалізованого соціумом суб’єкта життєдіяння здійснюється в умовах самотутнього *ігрового простору*, названого “Магічним Театром”, куди вхожі лише “ненормальні”, а “плата за вхід – розум”. Тому “гра життя” вимагає іронічного ставлення до “безсмертних”, до визнаних авторитетів і культурних цінностей, а “Магічний Театр”, як і прообраз “гри в місюру”, архівуючи вартісні надбання і долаючи серйозність як атрибут повсякдення, становить модель культури постмодерну (світ “текстів”), не нехтуючи напрацюваннями (корпусом “творів”) модерну, тобто розуміючи гру “зі всім змістом і всіма цінностями нашої культури” і за відсутності в ній першопочатку, джерела, причини. Центром гри, котра вимагає дотримання обітниці, зосередженості і володіння її навичками, в одному із найвідоміших творів Г. Гессе, стає республіка Касталія, яка “покликана зберегти в недоторканності інтелектуальну чесність й накопичені людством багатства духу... Обов’язкова умова життя касталійців – відмова від власності, сім’ї, аскетизм, нехтування комфортом. Власне така плата за готовність світу утримувати республіку вчених, котрі до того ж прийняли обітницю не розвивати, а лише поглиблювати, класифікувати мистецтва і науки, тому що, як тут вважається, будь-який розвиток, й тим більше практичне застосування, загрожують науці та мистецтву втратою чистоти” [123, с. 6]. І якщо сама Касталія без гри в місюру мислима, то вона немислима без благоговіння перед істиною, без відданості духу, котрий благодотворний лише у повинуванні цій істині. Ось чому перша й найважливіша функція касталійців – це “тримати у чистоті всі джерела знань” [84, с. 323].

Отож, касталійська дійсність просякнута умовністю і наповнена вільною інтелектуальною працею і творчою діяльністю, котрі чинять “уперту протидію всезмиваючому потоку життя”. Так, це справді вихід за рамки буденності, своєрідне переривання повсякден-

ності. Тому Касталія як самобутня республіка вчених має свій часопростір і свої правила відданого істині життя, вона чітко відмежована від неігрового світу й утворює свій *світ гри*, у якому благодіючий дух спільноти центрується на добуванні й збереженні джерельно чистого знання. У цьому інтерпретаційному контексті для Г. Гессе очевидно, що “гра існувала завжди саме як ідея”, і лишень від уподобання мислителя залежить її *передісторія*. Скажімо, для самого Г. Гессе гра – це результат рефлексії, так званої “фельетонної епохи”, просвітницьке поле якої було всіяне безплідними зернами духовності й онаєвнене “у стеблах фельетону як малого із цікавинкою повідання, що профанував ідеали, цінності, авторитетів “високої” культури й викликав у читача “масову іронію і самоіронію” за умови розумінневого віднайдення ним відповідного ключика-розгадки”. І тут найважливіше те, що “грі в місюр” автор надає статусу нової чи, принаймні, оновленої духовності, котра всотує в себе всі культурні надбання, а тому гра такого формату, на чому наголошує М.Л. Кацук, “функціонує як *метатеорія* – штучно створювана *система культури*, що має за мету побудову спеціальних засобів з оцінки та опису іншої (об’єктивної) культури. Набір таких “засобів обмежений (“усе вже сказано” – топос постмодерністської чуттєвості), але число їх комбінацій колосально, і практично неможливо, “щоб з тисячі чітко визначених партій, хоча б дві з них були схожі між собою більше, ніж поверхово”. Гра утворюється “із складних асоціацій і грає цілокупними аналогіями”. Вона самоцінна, адже її мета – збереження самої себе, а отже й культури. Однак збереження культури, за Г. Гессе, тягне за собою *втрату суб’єкта*. Суб’єкт зникає з історії, у якій відтепер немає крові, немає дійсності, а є тільки одні ідеї; у нього пригнічена тілесність; він повно належить культурі і виконує потрібні їй функції; насамкінець – суб’єкт помирає, будучи поглинутий культурою...” [100, с. 242–243]. Відтак онтофеноменологічний формат гри у Г. Гессе набуває глобальної масштабності: “Магічний Театр” і “гра в місюр” є “гра життя як штучно створена система культури й одночасно життя як гра людини у світі і зі світом, що актуалізує персоніфіковані горизонти умовності повсякдення та змістовлює значеннево-смыслову сферу його свідомості в перебігу миттєвостей ігрового процесу, образуваного цінностями культури” [Там само].

Оригінальну філософську концепцію гри пропонує основоположник герменевтики **Ганс Георг Гадамер** (1900–2002), для котрого остання стає онтологією, підґрунтям якої є мова як середовище *герменевтичного* (мовного і понятійного) *досвіду* й сам людський досвід світу загалом (див. насамперед твір “Істина і метод”, 1960 [79]). Лише актуалізація цього досвіду у рамках філософування, мистецтвознавства та історіогенезу уможлиблює розумінневе осягнення істини, що недосяжна, на його переконання, для наукового пізнання. Взагалі ж дослідження, *пізнання* інтерпретуються як *гра*, котра грає сама себе. Оскільки вирозумілі носії названого досвіду розмовно (діалогічно) втягнуті у сам процес постання істини, та й герменевтичне докопання не становить звичної окремішньої дії, а є “діяння самої [розумінневої. – А.Ф., С.Ш.] роботи”, то Гадамер всудить поняття гри на герменевтичний феномен як своєрідний діалог, котрий виникає із звернення до нас переказу, що надходить від співрозмовників у рамках поєднання “Я” з “Ти” й урєальне розуміння як розмову у ситуації діяльно усвідомленої, відкритої назустріч такому зверненню взаємодії. У такий спосіб гра витлумачується філософом з позицій *антисуб’єктивізму*. А це означає, що вона наділяється своєю власною сутністю, затує у себе гравців і тримає їх до останніх миттєвостей її завершення. Тому суб’єктом гри є не гравець, а саме гра, тобто *гра як суб’єктна данність* специфічного онтофеноменального формату, що уможлиблює і збагачення герменевтичного досвіду, і розуміння як “процес злиття немов би для себе суцільних горизонтів, й урешті-решт осягнення того, що є істина” (вона, як відомо, не пізнається, а “здійснюється”).

Видатний німецький філософ-екзистенціаліст і психіатр **Карл Ясперс** (1883–1969), опрацьовуючи у своєму стилі філософування психологію світоглядів [61], в основному наборі установок людини (предметні, саморефлексивні, ентузіастична) обґрунтовує *ігрову установку* як самобутню сферу переживання, котра є протилежною до серйозності у рамках активного налаштування особи на перетворення світу, характеризується активністю на відміну, скажімо, від світоглядних установок, спрямована на дійсність лише у певному уявному вимірі, тому “спроможна існувати і без будь-якої дійсності у просто *внутрішній грі фантазіями*”; вона “поводиться відносно активної

установки подібно до того, як пізніше естетична стосовно споглядальної – ізолює і перериває зв'язок з цілим існуванням”. Ось чому в недиференційованих формах гра ще не повно зрозуміла і постійно утримує перехід до серйозного. Однак, як і всі інші сфери людських переживань, “ігрова установка розвиває власну закономірність та “мораль” чистоти сфери, які передаються такими поняттями, як правила гри, спортивний дух, *fair play* (англ. – чесна гра)”. Водночас вона може формалізуватися як просте марнування часу та абсолютизуватися у життєву установку в єдності з естетичною і гедонічною. Але найголовніше тут те, що вона передовсім і часто постає як щось *несправжнє*, здебільшого як усвідомлена маска для зацікавленості у дійсному, в матеріальному. І лише в освіченої людини ця небезпека певною мірою зникає: перехід від гри до *зацікавленої гри* відбувається у ситуації умовності персоніфікованого екзистенціювання, котрій опонує серйозність як її антипод. “Або ж ігрова установка слугує мов полуда для того, щоб звільнити себе самого та інших від “відповідальності”, щоб легко замалювати з дійсності, яка фактично таки існує далі, приміром – в еротичі”. *Еротична установка* належить до групи ігрових, адже вона несерйозна, безвідповідальна, ілюзорна, перебуває поза дійсністю, у чистому вигляді не має в ній наслідків за думкою і діями. Загалом “еротика як обман, чари, себто як те, що є нічим, – це класичний приклад того, як тяжко дотримуватися ігрової установки... і як вона слугує маскою, оманюю, спокусою для матеріальних спонук, відтак – стає *несправжньою*” [61, с. 63–64].

У філософському дискурсі останнього 50–70-ліття гра також тлумачиться як основа людського співжиття, що визначає рамки слідування добровільно встановленим правилам і втихомирює стихію пристрастей (Й. Хейзінга), форма існування людської свободи (П. Сартр), вище прагнення-заповзяття, що доступне повною мірою тільки еліті (Х. Ортега-і-Гасет), самоцінна діяльність, здатна залучити індивіда у свою орбіту як “перевершуюча його дійсність” (Г. Гадамер), “мова трансценденції”, можливість, яка відкриває себе свободі людського вчинку (М. Гайдеггер), основний спосіб людського спілкування із можливим (О. Фінк), можливість перебороти власні обмеженість і скутість, динамічного виявлення повноти особистої екзистенції (Р. Кайюа), “подія, яка

ліквідує із якоїсь точки світу тавро насилля” (К.Б. Сігов), та багато інших.

Отож, маємо своєрідне наскрізне значення гри у розвитку основних культурних форм буття людини і людства в цілому, починаючи від філософії, мистецтва, науки, політики, юриспруденції, військової справи до сфери дозвілля і відпочинку, ділового і неформального спілкування, родинних та інтимних стосунків, ситуативного задоволення особистих бажань і пристрастей. Підтвердженням цього є ще й таке визначення гри, подане К.Б. Сіговим: “Гра – форма вільного самовиявлення людини, яка передбачає реальну відкритість світу можливого і розгортається або у вигляді показу (оприявлення, виконання, репрезентації) яких-небудь ситуацій, смислів, станів” [139, с. 112]. До цього слід додати відкриття у лоні Московського методологічного гуртка (керівник Г.П. Щедровицький) у 1979 році такої унікальної форми імітаційно-ігрового практикування, як *організаційно-діяльнісна гра* (ОДГ), що передбачала наявність принаймні п’яти складників: а) комплексної проблемної ситуації у певній сфері людської діяльності, б) комунікативно-діялісної імітації даної сфери і в) конкретної проблемної ситуації в міжпрофесійному колективі, що безпосередньо пов’язана із розв’язанням цієї проблеми, г) активної проблематизації предметно-професійних способів і засобів мислєдїяльності і д) проєктивного програмування колективної мислєдїяльності за нормами і рамковими умовами її загальної методологічної схеми [див. 52; 59; 82; 95; 127; 161 та ін.].

Різноманітний досвід проведення сотень таких ігор за останні 35 років показав, що ОДГ вимагає великої кількмісячної підготовки методологів та ігротехніків до її проведення, результатом чого перш за все є написання логічно, структурно і змістовно взаємоузгоджених плану, програми, проєкту і сценарію. Далі – багатоденне (переважно від 5 до 15 днів) її практичне зреалізування, коли ніхто з учасників не може чітко спроекувати, що буде отримано на виході гри. У будь-якому разі цей фундаментальний досвід однозначно вказує на те, що ОДГ – це і найкраща форма ефективного здійснення методологічної роботи, й інтегральна умова актуалізації проблемно-ситуаційної мислєкомунікації, й основний метод розвитку колективної мислєдїяльності, і метод зрілого філософського та прикладного методологування на будь-який – найскладні-

ший, метасистемний, саморозвитковий – предмет [3; 27].

Воднораз будь-яка гра у своїй онтофеноменальній наявності у світі передбачає “присутність у різному співвідношенні двох першоджерел. Перше з них пов’язано з яскравими *емоційними пережиттями* гравців і спостерігачів, досягненням збуджено-екстатичного стану; друге, навпаки, раціональне за своєю природою, у його рамках чітко визначаються правила гри і суворо вимагається їх дотримання. Порушення правил веде до виключення особи з даної гри. Система правил створює специфічний *ігровий простір*, що моделює реальність, доповнює її чи протистоїть їй. У процесі гри виникають “нові світи”, які позбавляють ореолу сакральності наявний стан справ, парадоксально поєднуючи відтворення актуальних стереотипів культури (та їх освоєння у ході гри) з їх іронічним, “грайливим” переосмисленням” [91, с. 395]. Вища цінність гри – її безпосередній перебіг як *напруженого суб’єктивного дійства*, потік миттєвостей *спонтанної екзистенції “тут і тепер”*, нарешті бодай фрагментарне одухотворення свого існування у позасоціальному *умовному світі гри*. Причому зникнення умовності тут означає згасання гри у її двоскладовій буттєвості – і як за-даного (благодатного), і як безпосередньо даного (емпіричного).

Окремо зауважимо, що, як і будь-яка діяльність, гра має свій *хронотип*, свої правила, норми, просторові та часові обмеження, особливості. Вона може бути і розвагою, і серйозною справою. Тому немає підстав виділяти гру за принципом серйозно-несерйозно, адже це її другорядна ознака. Потрібне інше онтичне підґрунтя, принаймні не епіфеноменальне, не емпіричне. Мовиться про особливу *онтологію людини* загалом та про *онтологію гри* як похідне утворення у єдності з опрацюванням її конституювальних ознак. Власне цього й не здійснив Й. Хейзінга. Він ототожнив гру з ритуалом та іншими культурними феноменами на тій підставі, що вони схожі за зовнішніми ознаками (священне, серйозне дійство, котре вільне, позбавлене безпосереднього матеріального інтересу, зі своїми правилами і власним хронотипом). І справді, гра, як і театр, вийшла із ритуалу. Проте вона не може бути зведена до ритуалу хоча б тому, що сакральність останнього не тотожна серйозності гри. Це всерівно, що описати стілець за кількістю його ніжок, тоді як його істинна природа полягає в особливій соціальній функції.

Таким чином, є всі підстави вийти за межі унааявлених ознак гри, що зовнішнім чином поєднують ритуал, гру, мистецтво, спорт, дозвілля. Л.-Ж. Кальве у зв’язку з цим зауважив, що розширене тлумачення гри – це наслідок “лінгвістичного блукання”: Й. Хейзінга потрапляє у пастку, коли безсистемно наводить приклади гри із різних сфер соціального життя і різних мов. Тому потрібен “жорсткий семіотичний розгляд гри”, хоча тут же висновує, що “її універсальний семіотичний аналіз принципово неможливий”, адже гра не являє собою щось самодостатньо ціле, й відтак треба описувати ігри як різноудієвлені самостійні системи (до прикладу, і спорт, і театральне мистецтво, і відпочинок-дозвілля потребують *власної семіології* для їх адекватного опису та пояснення) [див. 97]. Очевидно, що гра, як і мистецтво, має свої часопростір, механізм, світ (див. підрозділ 3), а тому наділена своєю онтологією, яка для Й. Хейзінги як невивиправного емпірика і навіть для Р. Кайюа залишається невиявленою: вони обидва успішно працюють з *атрибутикою гри*, тобто з тим, що слушно назвати антуражем чи декорацією, а не з її сутнісно буттєвими у змістовленнями чи модусами. Загалом складність пізнання природи гри полягає в тому, що вона як культурне утворення унааявлено не подана в емпіричному матеріалі людського повсякдення. Вона доступна лише розуму-розумінню у поєднанні із внутрішнім переживанням самого гравця. А це означає, що гра не може бути пояснена зі спорту, з мистецтва, із відпочинку чи розваг, тому що одна і та ж форма життєдіяння часто є грою в одних осіб, і не грою – в інших. “Навіть якщо гравець відчуває напруження, злет, жаждобу, – пише С.А. Смирнов, – ці емоції не є власне ігроутворювальними, а становлять не завжди необхідну, але можливу *ауру гри*, її емоційну оболонку. Тому за емоціями гравця оцінювати про начинку гри – всерівно, що висновувати про деревообробку по настрою лісопиляра” [141, с. 29].

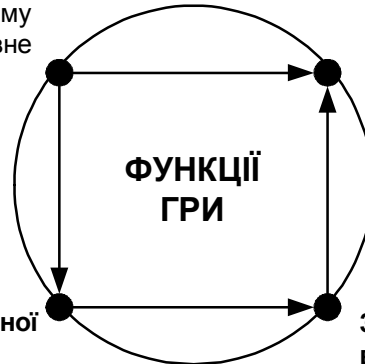
На рівні свідомості і ситуаційної мислєдїяльності *гра існує у стихії живого мовлення*, або природному матеріалі *мови*, тому не може бути покрита чи схоплена окремим словом. Вочевидь адекватним природі має бути саме *понятійне поле*, способи і засоби його інтелектуального конструювання. Пояснюється це тим, що часто “гра” вживається як слово суто риторично чи навіть механічно (скажімо, промовляється для годиться, є мовленнєвим штампом чи своєрідним закляттям). Крім того, замість повноцінної гри

1 – гра як важливий засіб первинної соціалізації дітей і юні, їхньої успішної адаптації в культурі;

долучає їх до дотримання культурних норм і канонів дорослих, до відтворення і розповсюдження взірців та еталонів поведінки, спілкування, діяльності, вчинків, що сприяє їхньому поетапному входженню в продуктивне суспільне життя

2 – гра як сфера емоційно насиченої комунікації і зацікавленого спілкування, котра знайомить, поєднує і

взаємно збагачує людей різних статі і віку, з різним соціальним положенням і професійним досвідом, різних уподобань, здібностей, світогляду, фахової компетентності

4 – гра як культурно-ціннісне уможливлення творчого пошуку та інноваційної діяльності, що вивільняє

свідомість гравця із-під ярма штампів, схематизмів, стереотипів, сприяє побудові ймовірнісних моделей досліджуваних явищ, конструюванню нових художніх чи філософських систем, спонтанності в оперуванні значеннями, смислами, концептами, культурними кодами та психічними образами

3 – гра як часопростір збереження і відтворення як архаїчних навичок і вартостей, що втратили із плином часу свій первинний практичний смисл, **так і суто ментальних етнонаціональних рис та особливостей,** котрі не актуалізуються в інших типових видах діяльності (навчання, праця, відпочинок)

Рис. 1.
Основні функції гри у системі культури

почасти маємо ігровий хід чи трюк, тому що будь-яка гра – це “сутнісно перевертень” (С.А. Смирнов) і не схоплюється цілком та відразу, тим більше заднім числом, після її здійснення-екзистенції. Проте, як очевидний факт культури, вона може бути окреслена, осмислена, описана, відновлена, створена. Тому полісемантичність слова “гра” – це лише матеріал для наукового поняття і для знання гри як культурно-мислєдїяльного утворення. Цей момент аргументує Й. Хейзінга, зауважуючи, що англійське play має древній етимон plegen, котрий фіксує вихідний буттєвий смисл гри [150]. За своїм екзистенційним призначенням гра – це завжди певне ризиковане прагнення до виходу людини із буденності, до межі чи на межу власного буття, певний екстаз й самоосягнення нею своєї особистісної долі-історії (див., скажімо, детально образ долі в поетичній творчості Тараса Шевченка [51]), злет-трансцендування у світ людської екзистенції, крок ризикований, сакральний, глибинний, здійснюваний у власному часопросторі та оповитий своєю мовною тканиною. У вершинних формах буттєвості цей ігровий екстазис сильно замішаний на любові, на пристрасті, що можна порівняти з еросом

космосу у Платона. Однак у цьому аналітичному контексті щонайсолодші любовні забави – лише скупа подоба такому міфу-гри. У будь-якому разі така ризикована справа, як гра людини із життям і смертю заради осягнення своєї екзистенції, влучно описана у вищезитованому творі Г. Гессе [84]: касталійцями, як замкненим у собі науковим товариством, побудована модель тотального ігрового світу, локалізованого у просторі республіки вчених, який, подібно до чорної пустки, центрує на собі увесь глобальний світ.

У такий спосіб, аргументуючи виняткову наскрізну роль гри в культурному становленні людства і зважаючи на евристичну цінність ігрових моделей соціальної та культурної динаміки у розвитку суспільного повсякдення, виокремимо чотири основних функції гри у системі сучасної культури (рис. 1). Це тим більш важливо, що гри протистоїть не серйозність, як думав Й. Хейзінга, а насилля. У ці близькі до нас грудневі 2013 – лютневі 2014 року дні, зважаючи на революційну ситуацію в країні, кожен громадянин у повному унаочненні дій державної влади побачив, наскільки насилля спотворює крихкий світ законослух-

няного соціального організму, деморалізує суспільну свідомість, насаджуючи новий антисвіт агресії і ворожості. Натомість гра своєю *подієвістю* виключає насилля й долучає гравців і спостерігачів до взаємоповаги і толерантності.

Однак гра, зважаючи на її тотальну присутність у суспільному повсякденні, закономірно є предметом дослідження різних наук і наукових дисциплін, котрі висвітлюють її виникнення, розвиток, функціонування і самоорганізацію із чітко уконкретнених предметно-змістових позицій. Іноді це приводить до *методологічної капсулізації* отриманих теоретичних побудов, а відтак і до невиправданої локалізації концептуальних узагальнень, що спотворюють істинну *онтофеноменологічну картину гри як даності* (себто даності-заданості). Яскравим прикладом тут є в цілому оригінальна психологічна *теорія ролівої гри* російського вченого **Д.Б. Ельконіна** (1904–1984) [165]. Витлумачуючи гру у рамках культурно-історичної психології свого вчителя **Л.С. Виготського** (1896–1934) і з позицій діяльнісного підходу (**О.М. Леонтьєв** (1903–1979) та ін.), коли вона визначається як така діяльність, котра властива дитині дошкільного віку, кристалізується зі створених з допомогою уяви ситуацій і сутнісно є символічним відображенням того, що дається їй буденно, досвідно, він, проте, висновує таке: “...в сучасному суспільстві дорослих розгорнутих форм гри немає, її витіснили і замінили, з одного боку, різні форми мистецтва, а з іншого – спорт” [165, с. 20].

Очевидна помилковість цього ельконінського висновку, беручи до уваги все виголошене у даній дослідницькій роботі, не викликає сумніву. Приємно констатувати, що на це вказує й **П.А. М'ясоїд** (нар. 1951) у першому томі фундаментального підручника “Курс загальної психології”, констатуючи, що достатньо хоча б “згадати роліві онлайн ігри, які проходять у віртуальному просторі й учасниками яких є не лише діти, а й дорослі. Окрім того, існують ділові ігри дорослих, що відтворюють зміст певної професійної діяльності і набувають поширення у зв'язку з необхідністю підготовки і підвищення кваліфікації кадрів... Є теорії, які розширено тлумачать поняття гри. Прикладом тут може бути теорія трансактного аналізу Е. Берна” [12, с. 384]. Причому в останньому випадку цей славний український психолог присвячує окремий змістовий блок висвітленню засадничих концептів, принципів, про-

цедур цієї відомої теорії [див. 12, с. 433–437], а саме з'ясуванню Бернових понятійних конотацій (як відрефлексування додаткових значень мовних одиниць, категорій) про *психологічні ігри* як про форми поведінки, до яких вдається людина під час спілкування, про специфічні стани свого Я або Его-стани – Батько, Дорослий, Дитина, про життєві сценарії як способи планування і здійснення нею свого життя, про спілкування як сукупність трансакцій, тобто угод між людьми, що покликані привести до позитивного результату, в тому числі й про “приховані” трансакції, котрі виникають у випадках, коли люди говорять одне, а мають на увазі інше, і про те, що саме у цьому разі стаються й відбуваються ігри, у яких кожен учасник прагне отримати вигреш, який не завжди досягається, що почасти закінчується драматично, а то й трагічно. Причому **Ерік БERN** (1910–1970), вказуючи на безмір способів, стилів та операцій ігрового поводження людини у світі, залежно від ситуацій спілкування як форми його оприявлення, виокремлює й описує низку великих груп: “Ігри на все життя”, “Подружні ігри”, “Ігри в компаніях, на вечірках”, “Сексуальні ігри”, “Ігри злочинного світу” та ін., а також аргументовано доводить, що в будь-якій грі є своя “теза” (опис гри з позиції її учасника), “антитеза” (відсутність заборон в описі), “мета” (набування впевненості у собі), “ролі” (визначені одним з трьох Его-станів – Батька, Дорослого, Дитини), “трансактна парадигма” (форма “прихованої” трансакції), “ходи” (зусилля, які докладаються задля виграшу); та й адекватно зрозуміти гру й надати допомогу людині можна лише в ході розгортання психотерапевтичної ситуації [68]. І все ж, як пише у післямові перекладач названих робіт на російську М.П. Папуш, “...Берн докладно не пояснив ні те, що таке ці самі “ігри”, ані тим більше, що з ними робити... Перше, суто емоційне відчуття, яке у мене з'явилося, коли мені вдалося сформулювати для себе власну теорію бернівських ігор... – це відновлення приголомшливого враження від того, наскільки вся тканина нашого життя ними пронизана” [124, с. 358–359].

І ще на один розповсюджений *ігровий стереотип* указує **Сергій Смирнов** (нар. 1955), розглядаючи проблематику *онтології гри* [141]. Він полягає у тому, що гра розуміється як *світ фантазії*. Однак в онтологічному форматі витлумачення “гра постає не просто як нефан-

тазія, а сама що не є реальна дійсність, що зводиться до практики постійного породження нових світів, розсування нового буттєвого горизонту, можливого як екстазис, як вільний *екзистенційний акт-учинок*. *Ігровий світ* – це новий проект буття. Причому наявність такої можливості *ігрового проектування* і задає смисл людському буттю. Ігровий світ відрізняється від неігрового не у плані буття речей, а в плані *буття свідомості*, не за зовнішніми ознаками (скажімо, добровільність – недобровільність, серйозність – несерйозність тощо), а за ігровим механізмом і статусом людини у цих двох світах” [141, с. 30]. Ось чому розмежовувати гру і негру на світ фантазії і світ реальності означає знову ж таки вестися на *маневр перевертня-гри*, піддаватися споглядальній омані, жити ілюзіями. Найголовніше тут те, що “гра – це не просто реальність, а збільшена реальність, більш повна і згущена, пронизана чистим повітрям первовічного буття” [Там само].

Водночас існують й інші *омани споглядання*, що тиснуть своєю очевидністю на свідомість людини і настирно вимагають назвати грою ті явища, які нею сутнісно не є. Мовиться перш за все про вовтузню тварин, розваги дітей (не плутати їх із рольовими іграми), різні форми потіхи дорослих (мовленнєві, еротичні, кінестетичні та ін.). Процесно гра постійно змінює свої узмістовлення, характер, формовияви, темпоритм. Тому не природа “грає фарбами” (наприклад, “гра” світла і тіні, хвиль і променів світла), не звірі і птахи грають, а “сама гра грає свідомістю людини” (І.Є. Берлянд [67], С.А. Смирнов [141] та ін.). І це легко пояснити, зважаючи, з одного боку, на метафоричність нашої мови, з іншого – на певну сукупність опрацьованих кожною особою *гештальтів* (тобто цілісних образів) *поведінки*. Так, якщо окремий гештальт зовнішнім чином схожий із фактом навколишнього світу, то нам здається, що тварини сміються, плачуть, сумують, радіють, що дерева розмовляють і співають, що листя шепчуться, що море вирає хвилями, а небесні світила танцюють. Насправді маємо ту психологічну ситуацію, коли в нашій свідомості напрацьовані й актуалізуються відповідні *гештальт-мислесхеми* – сміху, плачу, радості, жалю, говоріння, шепоту, танцю, котрі закономірно оживляють об’єктивне довкілля, здушевлюють предметно сконструйований у рамках окультуреної свідомості світ.

Більше того, коли нам здається, що весь світ довкола грає чи принаймні вирає смаками, звуками, фарбами, формами, динамікою змісту чи матеріалу, то є підстави говорити про *ігровий гештальт* як окремий теоретичний конструкт філософування. С.А. Смирнов цей важливий методологічний крок у пізнанні онтичної природи гри аргументує так. “Ми видаємо *квазіігри* за дійсність гри, виходячи із суто спостережуваних ознак. Це те ж саме, що визначити людину як “істоту двоногу і без пір’я”, забуваючи її соціальну і культурну природу. В цьому разі ми маємо перед собою ефект склеювання, характерний для всілякого *квазірозуміння*. Якщо особа дізналася про щонебудь, порівнявши сприйняте з відомим за зовнішніми ознаками, то вважає, що вона зрозуміла. Насправді ж вона здійснила асоціативну підгонку різних буттєвих утворень. В ігровому гештальті ми поєднуємо плескання риби у воді, вовтузіння дітей у пісочниці, метушню кошенят, оптичні ефекти світла і тіні – і називаємо все це грою. У кращому випадку тут ми маємо метаформу, мовленнєву гру, в гіршому – помилку розуму, який укотре виявився ошуканим грою-перевертнем” [141, с. 30].

Із сказаного логічно випливає, що гра – це не просто форма, прийом, метод, засіб чи інструмент життєздійснення людини на різних стадіях її онтогенезу, не забава тварин і птахів й, тим більше, не оптичні ефекти, а *найнеобхідніша серцевинна якість людського буття*. Без такої максими теоретизування важко створити реалістичні онтологію та антропологію, вчення про буття людини. Окрім того, безпідставно всю культуру, всі її оприявлення та формовияви зводити до *феноменів гри*, як до цього прагнув Й. Хейзінга. Абсолютно правий С.А. Смирнов, котрий стверджує, що гра не рівнозначна мистецтву, ритуалу, релігійному культу, спорту. Натомість вона має бути інтелектуально осягнена із самої себе, а не прирівняна до тієї чи іншої форми чи стилю життя. І хоча для цього є всі підстави – виникає ілюзія, що весь світ – гра, усе ж справа не в тому, що психологічно вона повсюдно захоплює масштабні території вкрай багатоманітної за формовиявами соціальності конкретного повсякдення, а в тім, що в ній є свій *буттєвий пласт*, свій *gustus*, свої закони і правила, механізми і процедурні моменти хронотипного перебігу. Вочевидь мав рацію Г.-Г. Гадамер, для якого *суб’єктом гри* є не гравець, а сама гра, котра має над ним пріоритет,

заповнює його своєю ауру, природною екзистенцією; ось чому більшою чи меншою мірою завжди існує *шарм гри*, коли людина свідомо йде на ризик, який полягає у тому, що сама гра може її переграти [див. 79]. Але найважливіше, що гра, мов дволикий Янус, має два обличчя: з одного боку, в неї є своя організованість і свої канони, з іншого – кожна дитина дошкільного віку знає, що вона грається і що організовує свої ігрові дії. І це прекрасно ілюструє своїми прикладними розвідками відомий північноамериканський психолог **Ерік Еріксон** (1902–1994): гра дає змогу дитині “бути організованою системою, усередині якої вона сама собі господар, тому що виконує свої власні накази”; як *функція ego*, вона становить спробу синхронізувати соматичні і соціальні процеси із самістю (the self), її призначення – “породити галюцинацію влади ego й, до того ж, здійснювати її у пограничній реальності між фантазією і дійсністю...”; звідси загальний висновок: до беззаперечних володінь гри відноситься лишень тонкий краєчок нашого існування [166, с. 199–200].

Отже, незважаючи на окреслені вагомими здобутками філософської думки в осмисленні гри як феномену культури і світоглядної універсальності, усе ж не до кінця з’ясованим залишається питання побудови еталонно *досконалої моделі гри* як прообразу століттями омріяного мислителями благодатного світу людської життєдіяльності, у якому владарюють свобода, демократія, відповідальність, соціальна справедливість, гуманність, толерантність. Інакше кажучи, яким буде завтрашній день не лише самобутнього світу гри, а й усесвіту людського буття, всеохватно наповненого сьогодні ігровими формами, методами, засобами, квазіситуаціями й артефактами? І де той *позитивний нерв ігрогенези*, інтелектуальне облагородження якого розширить *горизонт осмислення буттєвої присутності людини* у сьогоднішні в двох вимірах – благодатного, тобто за-даного – небесного, божественного, та емпіричного, себто даного – земного, смертного? Так, власне, і постає *онтофеноменальна данність гри* як проблема проблем.

Водночас авторами напрацьований певний матеріал філософського і соціогуманітарного спрямування у рамках вихідних етапів виконання, починаючи з 2013 року, держбюджетної теми “*Організаційно-діяльнісна гра як інтегральна умова розвитку професійної креативності студентів сучасного ВНЗ*” [53]. Зокрема, щонайперше нами вивчена

ігрова форма професійної мислєдіяльності як культурний феномен [54; 56] й обґрунтовано вітакультурне постання цього різновиду гри як форми розвитку професійного мислення [52; 55]. Крім того, одним з авторів окремо висвітлені сутність і поліфункціональність гри, методологічно обґрунтовані *циклічно-вчинкова модель гри* як учинення у логіко-змістовій наступності ситуаційного, мотиваційного, діяльного та післядіяльного періодів [47] і тематично аналогічна їй нова *типологія ігор* [33]. Відмінністю цього дослідження, котре у зняттю вигляді охоплює увесь раніше здобутий авторами *корпус знань про гру і знання гри*, є його програмний характер. Мовиться, власне, про контури *авторської науково-дослідної програми*, яка зреалізовує принципи міждисциплінарності і поліпредметності, теоретичної фундаментальності і логіко-змістової відрефлексивності, а головне – пропонує новаторський, *циклічно-вчинковий, методологічний підхід* із самобутнім осереддям – *категорійним профілем* спільної наукової творчості.

Мета дослідження: обґрунтування *нової методологічної стратегії* до реінтерпретації гри як по-дії, феномену і категорії культури, а саме зреалізування *циклічно-вчинкового підходу* до пізнання і конструювання гри як учинення в онтофеноменальному форматі людської екзистенції.

Вказана мета конкретизована у трьох **завданнях**:

– створити на чітких методологічних засадах *модель повного учинкового циклу гри як онтофеноменальної данності*;

– розробити, зважаючи на запропоновану модель учинкового циклу ігрового практикування, *нову типологію ігор*;

– окреслити головний *понятійно-категорійний ресурс гри* як світоглядної універсальності.

Методологічну оптику чинного дослідження становлять чотири складники: а) філософсько-психологічна *теорія вчинку В.А. Роменця* (1926–1998) [17–20] і напрацювання, здійснені українськими і російськими науковцями в напрямку збагачення цієї теорії [15–16]; б) *системомислєдіяльнісна методологія*, у тому числі теорія і практика організаційно-діяльнісних ігор **Г.П. Щедровицького** (1929–1994) та його філософської школи [58–60; 134–135; 156–164]; в) *вітакультурна методологія* з її концепцією професійного методологування, що запропонована одним із авторів в останнє десятиліття [3; 4; 28; 36; 39; 40]; г) *циклічно-вчинковий підхід* у розвитку науки (передусім

соціогуманітарної, наукових шкіл і творчого шляху видатних мислителів) з його базовими принципами, концептами і закономірностями, що нещодавно обґрунтований у низці публікацій одного з авторів [24; 37]. Крім того, обстоюючи універсальність юнгіанського *принципу кватерності* не лише для наукового пізнання, а й для будь-якого зрілого філософування [7; 27; 46], відштовхуємося від логічної наступності і змістового взаємодоповнення принаймні чотирьох філософських учень: онтологія – феноменологія – епістемологія – методологія, що виходить за рамки завдань цього дослідження і потребує окремого детального висвітлення.

1. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ГРИ ЯК УЧИНЕННЯ: ЗАІСНУВАННЯ ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВОЇ МОДЕЛІ

Засадничим моментом постановки будь-якої методологічної схеми є співвідношення в ній організаційно-діяльнісного плану, в якому існує місце для активності, так звана “позиція”, яку може займати людина, та об’єктного плану, в якому зафіксовано зміст, що живе за незалежними від людини законами. У форматі конкретної гри це означає встановлення пропорційності між об’єктним полем і конкретною особою (особами) як майбутнім гравцем (гравцями). Фактично у цьому разі мовиться про уконкретнення найбільш значущого співвідношення “Людина і Світ”, що непроминально цікавить філософію з давніх давен. А тому *гра, як і вчинок, – це спосіб існування людини у світі, спосіб самовідтворення буття*. Відтак гра як одна з трьох основних видів діяльності (поряд з учінням і працею) має *вчинкову організацію*, є за найкращих умов учиненням, подієва картина звершення якого починається з надання значення феноменам матеріального світу, тобто з *ігрової ситуації*. Далі значення, надане феноменам *ігрового ставлення*, але протиставлене їм як невідповідним, становить мотивацію ігрового вчинення, що спричиняє формування *поля гри*. Акт перетворення феномену особистісного вмотивування ігрового вчинення уможливорює сам *учинковий акт* як звершення діяння гри, де владарюють самовідданість і самозабуття гравця, інколи аж до екстатичного напруження. Завершення гри ще не означає зникнення ігрового вчинення, адже кожний гравець більшою чи меншою мірою усвідомлює результати пережитої гри та її наслідки для себе й інших.

Відштовхуючись від *логічної структури* вчинку у взаємодоповненні ситуаційного, мотиваційного, діяльного і післядіяльного (рефлексивного) компонентів [13; 15–20] і зреалізовуючи принципи та закономірності циклічно-вчинкової динаміки розвитку соціогуманітарного знання [24; 37], є підстави визначити чотири етапи методологічної схеми будь-якої повноцінної **гри як учинення**.

1. *Ситуаційний етап ігрового вчинення – виникнення ігрового відношення*.

На початку гри людина, щонайперше, роздвоює себе на “власне себе” і “гравця”. “*Гравець*” – це та його субособистість, котра буде грати на *ігровому полі*. Таке розмежування дуже важливе, адже ніхто ніколи не грає у грі “цілком”. Мовиться про постійну присутність *рефлексивного усвідомлення* роздільності “ролі” (маски), що живе за законами гри, і зовнішньої людини, котра грає цю роль. Свідоме роздвоєння на “себе самого” і на “себе-представника гри” характеризує феномен *ігрового ставлення* “до” та “у” локалізованому світі. Більше того, цей поділ на себе і на маску, на свої думки, пристрасті, смисли і своє лицедійство є настільки загальним для людського життя, що буденно дуже рідко люди, взаємодіючи між собою, говорять відкрито, щиро, відверто. Не випадково Г. Гессе висновує, що “будь-яке пояснення, всіляка психологія, усякі спроби розуміння потребують... допоміжних засобів, теорій, міфологій, лукавства” [цит. за 100, с. 242]. Отож уся система стосунків між ними пронизана взаємодією “масок” і “личин”. Тоді особа, яка діє щиро і відверто, потрапляє у положення “ідіота” (1862) – князя Мишкіна, зображеного Федором Достоєвським (1821–1881).

Людина, починаючи *ігрове дійство* у ситуаційно невизначених обставинах (створюючи новий образ ситуації), майже завжди змушена використовувати свого “репрезентанта” як інструмент (індикатор) у новому полі, вже заздалегідь припускаючи, що його доведеться змінювати у процесі розгортання гри. Отож ситуація як певна просторово-часова конфігурація сил, смислів, дій і “найвищий рівень єдності динамізму середовища і людських пристрастей” [18, с. 728] характеризується для потенційних гравців певною *проблемністю*, вимагає особистого пристосування до неї, що вимагає не лише її адекватного означення, а й формування *ігрового ставлення* до локалізованого ігрового доквілля, що уможливорює вмотивоване особисте *самовизначення* кожного гравця, ігротехніка, присутнього.

Невідповідність правил, за якими діє новий носій, викликає боротьбу між учасниками, у якій зброєю є здебільшого самі “репрезентанти”, їх зміна чи заміна, взаємний рефлексивний розрахунок. Це природно надає ігровій ситуації певної *конфліктності*, перш за все внутрішньої, що більшою чи меншою мірою виявляється зовнішньо (у репліках, рухах, міміці, емоціях гравців). Тому якщо описувати подібні *ігри-вчинки*, то, крім понятійно-категорійного ладу філософсько-психологічної теорії вчинку В.А. Роменця, треба максимально задіяти добре розвинений й адекватний епістемний апарат *теорії рефлексивних ігор*, розробленої **Володимиром Лефевром** (нар. 1936) [107]. У будь-якому разі завершення цього стартового подієвого моменту гри пов’язане із чітким розрізненням двох субособистостей: людини, яка створює гру, і людини, котра в неї грає. Остання субфігура вельми культурно значуща, на що свого часу звернув увагу ще Й. Хейзінга: “Софіст... – це наступник тієї головної фігури архаїчного культурного життя, яку ми по чергово називали пророком, шаманом, ясновидцем, Чудотворцем, поетом, і яку будемо й надалі іменувати краще “vates”...” [150]. Однак, і це очевидно, формування *ігрових стосунків* ще не означає появи самої гри, але однозначно вказує на з’яву її своєрідного стартового майданчика для актуально здійснюваного *ігрового вчинення*, що охоплює зовнішнє доквілля (головно об’єктивні умови), суб’єктивні обставини (здіяних осіб і стосунки між ними) і психодуховні зусилля людини як гравця вийти за межі цих об’єктивних умов та суб’єктивних обставин і перетворити їх на чинник становлення і здійснення *гри як учинку*. Причому ігрова ситуація, хоча й позбавляється своєї значеннево-сислової домінантності, все ж не зникає, а продовжує існувати у своїй змінній якості, функціонально й змістовно підпорядковуючись логіці ігрового вчинення аж до моменту його завершення й до ініціювання нової гри. І тут “конкретним психологічним механізмом і результатом самовизначення людини в ситуації є мотивація” [15, с. 121].

Отже, звершення гри як учинку розпочинається із виділення у грі двох просторів – видимого речового поля і невидимого особистісно-сислового та їх значенневого розрізнення. У результаті утворюється бінарність (подвійність) значущостей, яка визначає *ситуацію як ігрову*. Розгортання останньої відбувається внаслідок взаємодії між фено-

меном і ноуменом, їх взаємного переходу [13, с. 387]: видиме поле гри та її невидима сислова тканина спричиняють зміну вихідної *ігрової позиції*, а отже й динаміку значень феноменальних миттєвостей гри, водночас ситуативно створюючи напруження, активність і спрямованість дій гравців. І якщо в буденному житті людина оперує речами та їх соціальним змістом, тобто реалізує відношення “річ – смисл”, то у грі відбувається *ігрова інверсія* цього відношення: гравець оперує більше смислами, котрі владарюють над речами, й у такий спосіб утверджує змінене відношення, а саме “смысл – річ”. Іншими словами, у ситуаційно обрамленій умовами і правилами започаткованій грі відбувається вихід, екзистенціювання із речового, видимого, феноменального світу у світ знаків-символів, метафор, і через нього – у світ культури, осереддя якої і становить суб’єктно актуалізований простір символів. Уже на початках ігрового вчинення значення слів дрейфує, символізується, себто удієвлюється ігрова інверсія, коли живе екзистенційне поле започаткованого ігрового дійства депланує від речей та їх значущості до сислової символічності та її виняткової, хоча і змінної, важливості для учасників і спостерігачів гри. Вони починають жити головно у *штучному сисловому полі*, котре дисонує видимості, а їх онтичне накладання та екзистенційна інтерференція породжує статуси, ролі, “іграшки”, “призи”.

2. *Мотиваційний етап ігрового вчинення – формування поля або часпростору гри.*

Відновлення гри полягає перш за все у визначенні об’єктивної сфери, тобто того, які ще сутності, крім інших людей, будуть задіяні в неї, та у свідомому спонуканні гравців до *ігрового практикування*. І тут постає основна антропологічна *мета гри* – вільна реалізація бажань і домагань людини. Ось чому, формуючи гру, вона починає внутрішню роботу з приведення непідвладних їй сил і предметів у розмірний власним зусиллям стан. Робиться це через створення “репрезентантів” або “носіїв” цих сил і предметів у грі: ролей, вболівальників, ампула – для людей, об’єктів і моделей, для сил природи, іграшок, для окремих долучених предметів. Скажімо, дитина замість коня, з яким вона не дасть ради, бере прутик, дівчинка, котра не здатна впоратися із живим немовлям, маніпулює лялькою. Вчений, будучи не в спроможності експериментувати планетами або мікрочастинками, створює теоретичну модель. Слабкі люди на карнавалах стають всесильними королями, попелюшки – принцесами.

“Призначення мотивації, зауважує В.А. Роменець, – перебороти конфліктність ситуації та прийняти рішення діяти певним чином” [18, с. 762], а її психологічне ядро – *боротьба мотивів*, що задіює механізм перетворення ігрової ситуації і спричиняє тому внутрішньому вмотивуванню, що відповідає прийнятому гравцем ідеалові – або одержати задоволення, або самореалізуватися, або перемогти й здобути винагороду чи славу. Загалом “мотиваційні доводи “за” і “проти” тривають доти, доки людина починає діяти. Тоді вона концентрується у своєму духовному єстві, входить в екстаз учинку. Починається його звершення. Тепер уже мотивація переходить у витримку, волю, що сприяють здійсненню мети” [15, с. 122].

Відтак численні здобутки і досвід культурного життя людства спрямовується на вирішення цього грандіозного завдання: внутрішньо перетворити непосильні людині речі соціального повсякдення в “іграшки”, кардинально переорієнтувавши її *внутрішню мотивацію*. Таке перетворення – основний процесний акт становлення гри, що згармонізовує домагання й можливості, бажанням і волю: людина має право входити у гру і виходити з неї, вона сама своєю особистістю і своїми правилами встановлює *межі гри* (щораз ситуаційно різні), плекаючи її через власний *мотиваційно-ціннісний фільтр*, причому навіть тоді, коли використовує стандартний ігровий набір. Отож усіляка гра співмірна людині, яка в неї грає. Як тільки ця співмірність порушується, то гра зникає, натомість виникає примус, диктат, убивство, нісенітниця. А.А. Брудний з цього приводу констатує: “Гра створює світ рівнопотужний дійсному. Звісно, не рівний йому за гігантським розмірам і різноманіттям. Але за значенням, головно через прийняті умови, аж ніяк не слабший для тих, хто грає... Гіпотетично гра – це спосіб існування іншого світу, точніше – лише один із таких способів. Є також і той світ” [62].

Назване перетворення все ж не стільки акт, скільки акорд: у грі це постійне *психоемоційне напруження*, постійна “агонія” між прагненням гравця підпорядкувати собі репрезентантів зовнішнього світу і їхнім безпосереднім життям за законами природи, суспільства, долі. Ця внутрішня драматичність *ігрового вмотивування* породжена неможливістю повного підпорядкування всіх сил гри як онтофеноменального дійства людині. Але в даному процесі у стартуючого гравця виникає усвідомлена межа

між тим, що вдається зробити, і тим, що залишається ззовні. Це – *мотиваційна межа* гри, що задає *актуальне ігрове поле*. Хоча зрозуміло, що становлення гри може бути і невдалим, коли, скажімо, невдача полягає в “*іграшковості*” створеного поля: репрезентанти втрачають свою кореспонденцію зі світовими силами, з ними вже не треба боротися, вони повністю підвладні граючій особі, котра нічим не ризикує, взаємодіючи з ними. У цій ситуації мотиваційне поле гри зникає – вона втрачає смисл. Водночас невдача може виявлятися в “*грайливості*”, коли у свідомості гравців виникає ілюзія, що вони можуть маніпулювати якимись предметами, але насправді відсутні відносини “предмет – ігровий репрезентант”. І крайній варіант: невдача у спробах брати участь у становленні гри спричиняє ситуаційне божевілля, коли людина перестає відчувати межу між її носієм і самим гравцем як “*господарем*” ігрової ситуації.

Отже, *мотиваційно-ціннісний фільтр* гри утворюється, з одного боку, як актуалізоване бажання гравця здолати напруженість ситуації невизначеності у співіснуванні під час очікуваного ігрового дійства матеріального та особистісного світів, з іншого – як *переупредметнення речей*, задіяних до гри, та їх використання як її носіїв чи власне іграшок. Причому нове значення, що надається речам-феноменам, але протиставлене їм як невідповідним, і становить головний нерв *мотивації ігрового вчинення*, котре є закономірним продовженням ситуації першопочаткового ігрового відношення. Наприклад, дівчинка грається з лялькою, що у її грі постає не просто як річ, а як іграшка, тобто як та річ, що заміщає собою іншу упредметнену річ (це і є акт переупредметнення), до того ж більшу не тільки за своїми розмірами, а й за соціальними вагомністю та призначенням – людське немовля. Або хлопчик оперує й поводить із палицею як із такою річчю, що поіменована *конем*, вкладаючи у неї суто ігровий смисл – “кінський”. Інакше кажучи, в названих випадках має місце вживання речі не у її прямій (речовій) функції, а в ігровій, смислово сконструйованій. Річ чи предмет стає іграшкою, перейменовується, а відтак змінюється її чи його значення-цінність. Той *символічний смисл*, якого набуває іграшка, кристалізується в новому імені використаної речі, що й визначає увесь наступний сценарій гри з нею. Отож ім’я від однієї речі – передбачуваної, але поки

що відсутньої у цьому предметному просторі, – переадресується до іншої. Цей важливий момент ігрового мотивування Л.С. Виготський позначив так: “силою однієї речі крадеться ім’я в іншій”; гравець у зацікавленій ігровій дії розмежує думку про ці дві речі і починає діяти від власного сконструйованого смислу, а не від речі. Саме цей зсув у *смисловому полі* Лев Семенович називає “заставою та підґрунтям свободи”. І справді, свобода народжується в осмисленій предметній дії, одночасно гра й задає цей *простір свободи*, у якому ідея стає афектом, котрий переходить у союз жадоби і діяння: людина-гравець починає творити світ за власними образом і подобою [див. 77].

3. *Дійовий етап ігрового вчинення – замикання гри та постановня світу ігрової діяльності.*

Поява особистісно вмотивованого *ігрового поля* – це актуальна наявність у ньому найрізноманітніших *предметів*: “гравців”, людей (які не розуміють, що йде гра, і які грають та якими грають), ігрових предметів (репрезентантів), просто звичайних предметів. Тому найважливіший наступний крок у становленні (тобто у стані оновлення) гри – *діяльно замкнути цей простір*, учинково зробити його самодостатнім і відтворюваним. Закриття має бути і діяльно-операційним (будь-які дії всередині гри мають викликати винятково ігрові діяння), й об’єктним (усі предмети, якими можна і треба маніпулювати, повинні бути ігровими, при цьому не можна використовувати зовнішні предмети без перетворення їх у співмірні граючій людині, тому що це руйнує гру). Загалом проблема встановлення повноти ігрового часопростору – один з найбільш тонких моментів у *мистецтві творення гри*, у тому числі й організаційно-діяльній.

Так, скажімо, розписаний у програмі ОДГ за часом розгортання *ігровий процес* тут спочатку реалізується як робочий, що сутнісно полягає у виконанні групами завдання на отримання конкретного інтелектуального продукту, що актуалізує проблемну ситуацію і постановку проблеми, далі характеризується переходом у *рефлексивний простір* та фіксацією відмінних позицій на способах їх розв’язання й на засновках цих відмінностей, а потім *основним процесом* в екзистенційному перебігу гри стає більш ґрунтовний аналіз проблемної ситуації, що забезпечує методологічний зсув у ході розв’язкового функціонування ОДГ. Причому “нічого не може завадити грі, всі збої у робочому процесі слугують

матеріалом для гри і вимагають методологічного опрацювання проблемної ситуації” [82, с. 381]. Отож і тут маємо реальний перехід двох попередніх базових моментів постановня ігрового дійства – ситуаційного і мотиваційного у *вчинковий ігровий акт*. Саме із постановки цілі-завдання групам (керівників, методологів, іротехніків та ін.) й розпочинається *ігрова дія, а відношення цілі і засобів* колективного мислєдіяння “глибоко визначає характер самого вчинку” (В.А. Роменець) [13, с. 389]. Ось чому **Л.М. Карнозова** (нар. 1951), підкреслюючи *культурне значення* ОДГ, висновує й таке: “У цьому штучному світі можна було спробувати пожити інакше. Тому, наразі, важливо розрізнити “гру” і “життя”, не плутати одне з іншим. Гра, розкриваючи наші потенційні (потаємні?) можливості, постачає...нам нові життєві ресурси. Основний ефект оргдіяльній гри був, загалом-то, навіть не в отриманні нових мисленнєвих форм і змістів (над цим треба було працювати далі, після гри), а у виникненні нових смислів, котрі давали вражаючу енергетику – жити, мислити, відчувати, розуміти” [82, с. 399].

Процес учинкового уреальнення замкнутого світу гри (зі своїми простором і часом, гравцями і присутніми, наборами речей (репрезентантів) та ідей) здебільшого спричиняє здійснення низки суто *ігрових заходів та операцій*, які не мають кореспондента (“господаря”) у природному (наприклад, костирник, карти та інші гральні предмети). До того ж обмежений простір і час гри не означає наявність бідного набору варіантів розвитку подій. “Хороша” гра вбудована на тому, що, кореспондуючись зі своїм “господарем”, *ігрові репрезентанти* діяльно породжують усе нові і нові смисли та варіанти розвитку подій у грі. Для порівняння “речі культури” (ноти, цифри, письмена), якими маніпулюють кастальці у грі в місору (Г. Гессе), можна складати зовсім мимовільно. Однак будь-яка комбінація “репрезентантів”, або носіїв ігрового вчинення, повинна мати хоча б потенційну можливість скластися, якщо такого немає, то неможливо вловити *смысл гри*. Тоді вона перетворюється на безглузде пересування нічого не значущих значків (див. твори Х.Л. Борхеса [71; 72]), і замість складної *культурної інтриги* з’являється безглуздий набір незначущих музейних смислів, які перебираються з важливим і багатозначним виглядом.

Особисто вмотивована, подією повноцінна гра, за В.А. Роменцем, – це зовсім не одномо-

ментний та одноякісний акт, а *дійство*, котре охоплює два етапи: а) підготовчий або внутрішньодіяльний, коли відбувається уявне смислопродукування гравцем того, що саме треба здійснити під час гри “тут і тепер”, що передбачає мисленеву побудову моделі конкретного ігрового вчинення і прогнозування його можливих наслідків; отож кожна наступна моментна подія виявляється не просто умовно, а є приводом до напруженого ігрового вчинення, яке, завершуючи причинний ланцюг постання світу гри, процесно ліквідується як звершення *ігрової діяльності*; б) доконувально-діяльний, коли відбувається *звершення вчинку гри*, на що, зокрема, вказують, на думку В.А. Роменця, найяскравіші феномени – самовідданість і самозабуття, що почасти сягають рівня *екстатичного напруження*. “Саме екстаз учинкового самозабуття дає змогу людині витримувати найважчі випробування і переносити найпекельніші муки, що їх посилає їй доля” [18, с. 13].

Взагалі діяльне утвердження ігрових носіїв та їх “репрезентантів” – центральний момент гри. За втілення примітивних форм гри це ситуаційно-вмотивоване діяння трактується як процес “імітування”. І справді, гра породжує *віртуальні (імовірні) світи*, у яких з’являються неіснуючі актуально, але осмислені і можливі стосунки між “господарями”. У Х.Л. Борхеса є блискучі ілюстрації породження віртуальних світів (“Вавилонська бібліотека”, “Сад стежок, що розходяться”). Окрім того, гра “репрезентантів” здатна змінювати зміст самих “господарів”. Так, наприклад, *військові ігри* (вчення) можуть призвести до того, що деякі види військ будуть просто ліквідовані, натомість будуть сформовані частини, яких до цього взагалі не було. Отож гра створює власний світ як нескінченний, хоча її простір і час здебільшого обмежені, а тим більше у вчинково-діяльному наповненні.

Реальне втілення гри в житті – квінтесенція ігрового вчинення, що надзвичайно різноманітне і практично завжди вимагає специфічного утворення, себто *генератора гри*. Передусім, для того щоб гра відбулася, потрібні люди, які є її учасниками (глядачі в театрі, гравці і глядачі у спорті, слухачі музичного твору, диспутанти, опоненти в роботі “круглого столу”) і які викликають *ігрові відносини і стосунки* (здатність до яких передбачається сформованою інституційно – люди вміють грати із самого початку). Водночас треба чітко вказати,

на що саме спрямоване і як реалізувати в даній грі *ігрове ставлення*. Саме цьому служать генератори гри, котрі містять “запечатані” чи “зашифровані” способи ігрового дійства, ігрові предмети, можливості діяльної участі кожного у грі. При вчинковому “розшифруванні” такого генератора упанорамнюється динамічний *світ гри* як самобутня онтофеноменальна данність.

Отже, серцевину удієвленого *ігроутворювального механізму гри* становить динамічне переплетення-поєднання принаймні чотирьох складників в *особистості гравця*: а) соціальної неігрової функції (власне його життя за межами гри), б) ігрової ролі, в котру він реально задіяний і котра забезпечує його вмотивоване ситуаційне екзистенціювання, в) образу носія ігрових форм і засобів як мисленевого, ідеального уможливлення гри, так і її діяльнісного, суто практичного зреалізування, г) особистісної позиції, котра охоплює ігрове ставлення, оцінку ігрової ситуації, самовизначення і смислове поле гри. У процесі гри людина, як не парадоксально це звучить, навчається у самої себе освоювати і добувати, упредметнювати і розпредметнювати, означувати і перейменовувати, до- і переосмислювати, а відтак розширює *смисломістові горизонти* власної свідомості, значеннєво і смислово збагачує осереддя власної особистості – Я і, щонайперше, *Я-концепцію* як центральну ланку її самосвідомості (**Оксана Гуменюк** [див. 5–7; 48]).

Водночас під час ігрового дійства особа розпадається на багато я, котрі проте не означають виконання нею лише зовнішніх соціальних функцій. Головне, що через *ігрові ролі* вона освоює предметний світ, збільшуючи свій особистісний психокультурних потенціал. Зокрема, граючи у лікаря, вчителя, повара чи космонавта, дитина не навчається професії, не тренується чи готується до життя, а через актуалізацію доступного їй *смислового поля гри*, жонглюючи іграшками і ролями, творить власний світ, забезпечує постання свого культурного опертя в контексті полісмислового узмітовлення перспектив власного особистісного розвитку. Ось чому саме осмислене ігрове діяння людини дозволяє їй не лише актуалізувати внутрішній простір особистісного культурного самовизначення, а й задіяти вчинковий ігropороджувальний механізм, що уреальнює *екзистенційний зсув у бутті*: в умовах гри людина потрапляє на кордон, тобто дещо вище тут-повсякдення, на один стрибок уперед за межу освоєного, або на одне смислове поле

свідомості далі інтелектуально узвичаєного. Імовірно, це найголовніша *онтологічна якість гри*, яка визначає крок-поступ розвитку особистості гравця, генезу його вчинково обрамленого мислення. Закономірно, що Л.С. Віготський назвав гру “магістральним шляхом розвитку мислення людини” [77], котра соціально стається й інтенсивно окультурюється у грі, через гру, з допомогою гри.

4. *Післядіяльний етап ігрового вчинення – рефлексія успішності / неуспішності гри.*

Рано чи пізно будь-яка гра завершується. Але щойно здійснена ігрова дія ще не означає завершення вчинку як онтофеноменальної цілісності. Гравцеві потрібно усвідомити, що відбулося, дати *самозвіт* про перебіг і результати гри. Гравець перемагає, стає переможцем, або ж отриманий результат є нічийним, невизначеним, а тому гравці розходяться, відкладаючи в часі нове ігрове зіткнення, або продовжують суперництво задля визначення безсумнівного переможця – сміливішого, сильнішого, кмітливішого, майстернішого. У будь-якому разі *рефлексія наслідків ігрової діяльності* – це логічне завершення гри як персоніфікованого вчинку, важливий підсумок переосмислення пройденого й пережитого і водночас ментальний чи суто *особистісний капітал* у розширенні як поля власних свідомості і самосвідомості конкретного гравця, так й *ігрової компетентності* і навіть майстерності.

У підсумку гри її учасник раніше чи пізніше запитує себе: “Чи сталася гра так, як я хотів, і що я здобув, виніс для себе з неї?”. І це природно, адже кожна особистість прагне бути *конструктором* свого життєвого шляху, творцем своєї долі-історії. А гра – *феномен суб’єктивний, особистісний*, що містить як рефлексивний план самопідтримки, так і формат особистих зусиль. Тому гра може відбуватися, але так і не здійснившись у свідомості того, хто в неї грає. Скажімо, літературний герой Лужин у **В.В. Набокова** (1899–1977), все життя перетворив на гру, котра його поневолила, захлиснула, проковтнула [див. 118]. Така *Пан-гра* перетворюється у монстра, що поглинає своїх гравців. (Нагадаємо, що від імені грецького бога Пана, покровителя пасухів, пасовищ та отар, походить термін “паніка”: Він викликав своїм гнівом “шаленство стад”, які під його впливом кидалися у вогонь чи прірву.)

Очевидно, що для учасників доконаної гри *наслідки* можуть бути пов’язані або із позитив-

ними емоціями і почуттями від факту задоволення відповідної потреби чи досягнення поставленої мети, або з негативними, коли результативно участь у грі є неуспішною (здебільшого через програш чи передчасний вихід зі гри). Однак саме у другому випадку, більше ніж у першому, *постігрова ситуація* примушує критично замислитися і принаймні визнати, що здійснена гра вичерпала лише один із безлічі векторів вчинкової активності, тому успіх попереду. “І це не може не бентежити, – пишуть В.А. Татенко і Т.М. Титаренко. – Саме тому кожний здійснений учинок на етапі післядії викликає у неї амбівалентні почуття, які зрештою стають психологічним підґрунтям для наступних учинків” [15, с. 123].

Вельми цікавою є *післяігрова ситуація ОДГ*. Річ у тім, що вона ковітально постає як поліцільова система, множинність цілей котрої задає головна мета – *розвиток мислєдіяльності*, що спрямована на осмислення й замовлення запиту-завдання, – від якої виводяться решта цілей: розвиток методологічної роботи, розвиток людей, задіяних у грі, а також більш конкретні цілі організаторів-методологів, замовника та окремих її учасників. ОДГ як метод і форма організації колективної роботи із виявлення і розв’язання проблем, домагаючись досягнення багатьох цілей, налагоджує *рефлексивний зв’язок* між різними процесами й у такий спосіб забезпечує “безпрограшність” гри: якщо можливо отримати продукт у рамках однієї цільової орієнтації, то наявна ситуація стає матеріалом для рефлексій, і гра отримує результат у просторі відповідно до спрямованих рефлексивних процесів у лоні *онтоекзистенційного перебігу гри*. “Обробка навичків рефлексивної роботи, – зауважує Л.М. Карнозова, – стає однією із цілей гри, це один із результатів, котрий забирають із собою учасники” [82, с. 376]. Отже, стосовно “обіграної” мислєдіяльності ОДГ являє собою *рефлексивний простір* подвійного спрямування – щодо наявної ситуації ігрової мислєкомунікації (ретроспективна) і стосовно майбутнього (проспективна).

Крім щоденних *проміжних оргрефлексій*, що задіюються з боку команди організаторів (аналіз виниклої ситуації, опрацювання методологічного та ігротехнічного змістовлень, накреслення сценарію на наступний день), обов’язковою є *підсумкова рефлексія*, зреалізована на предмет отримання нових мисленнєвих форм і змістів, котра розтягується в часі

на тривалий період після ОДГ як в індивідуальній дослідницькій роботі кожного з методологів, так і в діадній, тріадній, груповій. Причому *післядія оргдіяльнісного вчинення* розповсюджується не тільки на всеохватну рамку методологування – розвиток методології та її форм, засобів, інструментів, а й на розвиток *людини рефлексивної*, вільної, відповідальної, діяльної. Із цього приводу Г.П. Шедровицький у 1989 році говорив так: “Немає в нас у нашому реальному житті гри. В нас усе страшно серйозно..., у нас же все життя фіктивно-демонстративне. Ми всі робимо вигляд, що живемо, що працюємо, а насправді нічого не робимо. Це є наше повсякдення. А гра – справа вельми серйозна і з особливим змістом. Вона нам потрібна, тому що вона дає людям змогу жити – бодай “у пробірці”, але вільно. Гра вас може зробити людиною, якщо ви увійдете в неї... – так, людиною “у пробірці”. Однак той, хто прожив десять днів бодай “у пробірці” людиною, може залишитися такою [особою] й надалі, якщо запам’ятає, що це означає – бути людиною” [162, с. 22–23].

З метою унаочнити вищевикладене і водночас зосередити дослідницькі зусилля на сутнісних моментах *циклічного розгортання гри як учинення* нами побудована **теоретична модель** гри як онтофеноменальної данності (рис. 2), що у чіткій логіко-змістовій наступності і взаємодоповненні чотирьох періодів і синхронно відповідних їм восьми фаз процесного становлення, точніше – динамічно екзистенційного стану постійного оновлення, відображає логіко-структурний *цикл довершеного вчинку*. Зрозуміло, що окремим завданням найближчого майбутнього має стати конкретизація принципів (учинковості, метасистемності, циклічності, синергійності) та закономірностей до особливостей предметно-змістового наповнення пропонованої моделі за аналогією до того, як одним з авторів описана *цілісна парадигмальна картина* циклічно-вчинкової динаміки розвитку науки [див. 24; 26; 31; 45]. Наразі вкажемо на найпримітніші моменти.

По-перше, гри як онтофеноменальній данності притаманні щонайменше тринадцять розрізнявальних ознак, а саме – це (1) такий різновид фізичної, інтелектуальної та особистісної діяльності і відповідно (2) спосіб учинення, що (3) позбавлені практичної доцільності та життєвої прагматики, (4) вимагають

суворого дотримання системи правил, які (5) створюють специфічний ігровий часопростір, (6) пов’язані з гострими емоційними переживаннями гравців і спостерігачів, (7) спричиняють досягнення ними збуджено-екстатичного стану задоволення чи розчарування від гри, (8) надають граючій особі можливість самореалізувати власні сутнісні сили і можливості (9) за рамками актуальних соціальних ролей, де (10) її вищу цінність становить не результат, а сам процес ігрового діяння, (11) його безпосередня вчинкова подієвість, (12) екзистенція самовідданості і самозабуття гравця як (13) особистості та індивідуальності.

По-друге, гра – один із значущих для людини способів вираження діяльності та її універсального і єдиного осередку – *вчинку* (В.А. Роменець). Тому вона, маючи вчинкову природу, є важливою формою *особистісного існування* у суспільному повсякденні індивідів, груп, спільностей. Гра як учинення, задаючи умови, правила і суб’єктивні параметри перебігу ігрового процесу, тобто часопростір або *світ ігрового дійства*, має у форматі власного буттєвого уможливлення чотирикомпонентну логіко-динамічну структуру, що шляхом теоретизації позначені як ситуаційний, мотиваційний, учинково-діяльний і післядіяльний *періоди довершеного ігрового циклу*. Своєрідні рамкові умови повного вчинкового діапазону гри становлять *доігрова* і *післяігрова ситуації*, між якими процесно розгортається *ігрова діяльність* у чіткій синхронизованій наступності періодів і фаз її здійснення, які наповнені різномістовою вчинковою активністю та екзистенційними станами подієвого перебігу ігрових миттєвостей, операцій і дій.

По-третє, новостворена модель гри як учинення дозволяє уникнути типової омани людського розуміння споглядання, коли *епіфеномени гри* плутаються із її суттю. У першому випадку гри приписується тотальна присутність у соціальному повсякденні особи, у другому – багато що списується на ілюзійність нашого уявлення. До того ж звичка буденного мовлення провокує на те, щоб назвати грою і забави дітей, і любовні втіхи коханців, і відпочинок подорожуючих, і ризикований захід (прикладом є відомий вислів: “Ти, голубе, з вогнем граєш”). Окрім того, ми з дитинства так звикли до цього всюдисущого слова “гра”, що за ним немов нічого особливого не перебуває. У ньому справді, як зауважує С.А. Смирнов, воєдино

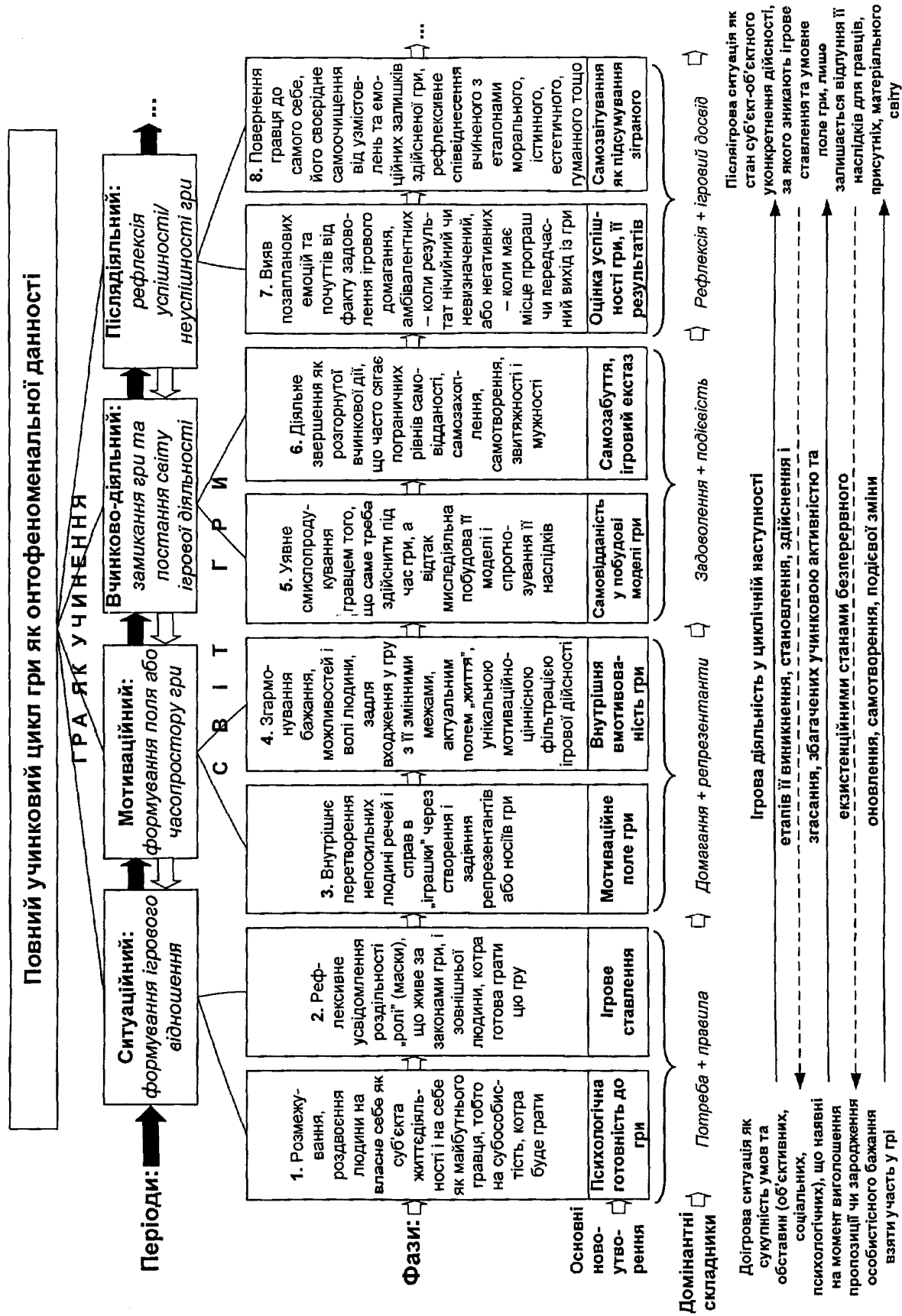

Рис. 2. Циклічно-вчинкова модель гри як онтофеноменальної данності

“злиті концепт і денотат, знак і значення, ім’я і річ. Для нас воно певне утворення, а не поняття, не філософська категорія. Воно стало ім’ям, тобто словом, котре говорить само за себе. Це той випадок, коли *сила феномену (гри)* до того розмита в нашому житті, в культурі, що нема, здавалось би, потреби здійснювати його розпредметнення, оскільки з ним постійно зіштовхуєшся” [141, с. 26]. З іншого боку, Ф. Шіллер любив повторювати: “Людина буває повно людиною тільки тоді, коли грає”. У цьому аналітичному контексті Е. Еріксон висновує, що “гра – це пограничний феномен стосовно цілої низки занять людини; і чи варто дивуватися, що вона у своїй власній ігровій манері прагне уникнути визначення” [166, с. 200]. У цій вищою мірою проблемній ситуації обстоювана авторська модель *гри як доведеного онтофеноменального циклу* вчинення вносить ясність щодо її сутнісної присутності-данності як самодостатнього способу буття людини у світі і тим самим формує інтелектуально-методологічними засобами її *канонічний образ*, що вивисується над ігровими епіфеноменами, оминає їх безмежно великий, але незначущий для теоретизування, емпіричний масив.

По-четверте, істотним новаційним кроком авторів у пізнанні природи гри є те, що вона розглядається не лише як культурний феномен, поліпроцесне соціальне утворення та як окремий вид людської діяльності, а й як логічно і структурно *повновагомий учинок*, а відтак і як спосіб реалізації буттєвих визначень людини. І це закономірно, адже, за В.А. Роменцем, “з’ясувати, які вчинки за формою і змістом здійснює людина, – це сказати про неї найістотніше”. Тому в цьому випадку вчинок, точніше – ігровий цикл учинення, також становить “канон психологічного знання, адже у самому вчинку, в самому вчинковому осередку перебуває канон” [17, с. 29, 28]. Смысл *гри* у вимірі її циклічно-вчинкової організованості полягає у *проживанні і переживанні* особою повноти буття, у практикуванні свого Я над розширенням горизонтів емпірично заданого повсякдення (саме у цьому рефлексивному форматі гра витлумачується як “функція *ego*, спроба синхронізувати соматичні і соціальні процеси із самістю” [166, с. 199], у породженні нових (суб’єктних, інтелектуальних, смислових, екзистенційних тощо) світів. Ось чому гра-вчинення – це завжди новий *проект буття*, в онтоекзистен-

ційному зреалізування якого людина більша самої себе. Можливість такого – надбуденого проектування – наповнює смыслом людське існування. Тому гра від *негри* відрізняється не за зовнішніми, суто емпіричними ознаками (скажімо, за критерієм “добровільність/недобровільність”, “серйозність/несерйозність” та ін.), а *статусом людини* – у грі, на межі гри, біля гри, поза грою, після гри. Відтак гра – це масштабно інша реальність, що онтично густіша й екзистенційно багатша, через що, власне, й уможливує *зсув у бутті* в напрямку ще більшої ємності, цілісності, циклічності. Ось чому *справжня гра* існує не інституційно, а як стан і як механізм, у її першооснові закладений не стільки соціогенез, скільки *культурогенез*: за перший відповідає ритуальний механізм, у якому відсутній ефект відсторонення, нема межі між тим, що я роблю, і розумінням того, що саме роблю, за другим – механізм рефлексії, коли той, хто грає, добре знає, що він грає, й чітко розрізняє себе як особистість і як гравця.

По-п’яте, пропонована модель також фіксує основні *новоутворення*, що мають місце на кожному із восьми етапів ігрового вчинення: від психологічної готовності до гри та ігрового ставлення через мотиваційне поле гри і внутрішню вмотивованість особи грати до самовідданості у побудові нею власної моделі гри і самозабуття під впливом *ігрового азарту* чи навіть екстазу й аж до оцінки успішності (неуспішності) результатів гри і самозвітування як до особистісного підсумовування зіграного, минулого. Крім того, як окремий смисловий пласт, модель утримує бінарно організовані складники *повноцінного вчинку гри*, котрі домінують на кожному із чотирьох періодів його розвиткового функціонування: *ситуаційний* = потреба + правила, *мотиваційний* = домагання + репрезентанти, *вчинково-діяльний* = задоволення + змагальна подієвість, *післядіяльний* = рефлексія + ігровий досвід (причому не стільки в особистому вимірі, скільки у соціокультурному). Названі складники – це водночас засадничі умови реального уможливлення *циклічно-вчинкової динаміки гри* у взаємодоповненні її двох планів буття (про що говорилося вище) – оргдіяльного, усуб’єктного та об’єктивного, позаособистісного. Евристичність такого методологічного кроку в дослідженні сутності гри очевидна, і тому сподіваємося на продовження пошукувань у цьому напрямку.

По-шосте, гіпотетично є підстави онтофеноменальний зріз гри тлумачити й у термінах *монадології* (Г.В. Ляйбніц), щонайперше розуміючи під поняттям “монада” (від *грецьк.* – одиничне, єдине) той зміст, що фіксує її як “вихідну одиницю буття” (Ф.М. ван Гельмонт), “фундаментальний елемент буття” (Г.В. Ляйбніц, М.А. Можейко), “індивідуальну духовну сутність” (Р.Г. Лотце), “тільки певне число подієвих сингулярностей, а саме тих, в околі яких окрема монада задана” (Ж. Дельоз) та ін. У будь-якому разі кожна вдієвлена гра подібна до монади, адже “перебуває на певній стадії свого розвитку і тому, з одного боку, спричинена своїм минулим, а з іншого – “вагітніє” майбутнім. Вона є своєрідний потік трансформацій, тому що наділена (власним суб’єктивним – А.В., С.Ш.) прагненням до самореалізації (*appetitus*) і внутрішнім імпульсом до вдосконалення та до абсолютизації свого існування (*conatus*), котрі, проте, можливі лише за посередництва її розвитку у зв’язку зі всіма іншими “монадами” (іграми)...”, пульсація “згортання” і розгортання *узмістовлень гри* також забезпечує не тільки нескінченність життя, а й якісний безмір його оприявлення [116, с. 644, 645]. Вочевидь, що ця гіпотеза потребує окремої методологічної перевірки.

По-сьоме, ситуаційний і мотиваційний періоди ігрового вчинення спричинюють входження особи в *ігрову роль* та у становлення її готовності маніпулювати з матеріалом позаігрового світу (речами, предметами, засобами, знаками), який перетворюється в *ігровому метапроцесі* на його носії, іграшки, репрезентанти. Далі, на наступному періоді, ця роль упредметнюється в низці конкретних рольових дій і відношень через діяння та операції особистості гравця у безпосередній взаємодії з компонентами та елементами ігрового простору. Отож *перебувати в ігровій ролі* означає займати середнє положення між *соціальною функцією* (чи місцем в ігровому дійстві) та *особистісною позицією*. Тому ігрова роль на етапі удієвлення – це поєднання певного набору соціальних функцій-ролей, котрі виявляються на тлі *ігрового метаплану* персональної позиції того, хто грає. Так, скажімо, якщо хлопчик-син грається у “сина-тата”, то це імовірно розгортає цілий спектр його функцій-ролей: він одночасно може бути і сином, і татом, і сестричкою, і мамою, і лікарем, і водієм, і рибалкою. У цьому разі соціальні функції, як і речі чи предмети, стають *іграшками*, переупредметнюються, їм задається до-

датковий *план свободи*, що вибудовується в уявленні, фантазіях, маніпулятивних і суто мисленневих діях з ними. Іншими словами, палітра соціально-рольових уможливлень того, хто грає, стає гнучкою і багатою у своїх ігрових утіленнях у форматі буттєво уреальненого вчинення. Ігрове ставлення і рольові відношення, зі свого боку, зумовлені *правилами гри*, які здебільшого або приймаються гравцями за норму, або в рідкісних випадках заново розробляються й тривалий час апробуються перш ніж стають новою нормативною системою. І тут найвеличнішим прикладом є народження в часопросторі Московського методологічного гуртка у 70-80-х роках минулого століття ОДІ, яких світова культура до цього не знала. Крім того, на третій період *вчинкового ігрозреалізування* припадає той піковий стан самозабуття, котрий Р. Кайюа назвав “*моментом стихії гри*”, коли її процесна екзистенція (план *raidia*, забава, бешкетування, шаленість стихійних сил, несамовитість дій тощо) досягає “точки кипіння” – *кульмінації гри* як дійства спонтанно-мистецького, хоча й обрамленого і простором, і часом, і засобами-іграшками. Водночас у цей момент мають місце як особистісна самовідданість гравця цій стихії гри, так і власне *ігровий екстаз* на вершині напружених екзистенційних переживань. Післядіяльний період – це *епілог* (післямова, остання частина) *гри*, її згасання, повільний відхід у небуття, хоча й разом з тим її потужна персоніфікована *післядія*: тут не лише втамовуються пристрасті і владарює рефлексія, а ще й приборкується стихія гри (план *lubus*), яка, проте, не виходить за межі ігрових правил, передбачає їх контроль як своєрідне редагування гри з боку самих гравців, судді чи судів, глядачів. У разі порушення правил, як не парадоксально це звучить, діють інші правила – *санкції*, які застосовуються до недисциплінованого гравця.

По-восьме, окремо звертаємо увагу на те, що запропонована авторами модель гри є *теоретичною*, тобто задає *гру-вчинення* як *ідеальний об’єкт* для розуміння її онтофеноменальної данності. А це означає, що вона має як переваги, так і недоліки. До її беззаперечних здобутків, передусім пояснювальних можливостей, належить цілісний – філософсько-науковий – погляд на *гру* як на *багатосферний світ*, як на *єдиний унікальний універсум розвитку культури*, котрий проживає і переживає у своєму *поступі-екзистенції* чотири періоди і відповідних їм вісім фаз циклічно доведеного ігрового вчинення. Саме ця канонічно уреаль-

нена ідеалізація, що нехтує неосязною емпіричною присутністю ознак і маркерів ігрової активності людей у соціумі, конструює панорамний *смісловий горизонт гри*, її *телеологію*, в компетенцію якої входить розуміння онтофеноменальних цілісностей із цільових і вартісних позицій, не із суб'єктивного свавілля духу, а із смислопородження, смислопродукування і смислотворення. У цьому логіко-змістовому ракурсі теоретизування *ігрова мета*, розсіпаючись у форматі циклу вчинення на шерег ігрових завдань і задач, головню спричинена *культурним призначенням гри*, її культуропороджувальним навантаженням, а відтак і соціокультурним, етноментальним, особистісним контекстами. *Гра як канонізований учинок* – це канал розвитку буття в суспільстві, завдяки якому людська буттєвість здійснює більшою чи меншою мірою помітний крок власного розвитку-окультування.

2. ОСНОВНІ ТИПИ ІГОР ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

Постановка проблеми і первинний аналіз її суті. Упродовж століть існують численні спроби створення як класифікації людських ігор, так і їх типології. У першому випадку розрізняються: а) *ігри-змагання*, базовані на суперництві (скажімо, гладіаторські ігри чи дуелі); б) *ігри-імітації*, засновані на наслідуванні (театр, релігійні ритуали та ін.); в) *азартні ігри* з імовірнісним результатом (лотерея, рулетка, гральні карти тощо); г) *ігри людського уявлення*, що характеризуються внутрішньою, мисленневою продуктивністю. Близькою до цих класів ігор є типологія, запропонована французьким ученим **Р. Кайюа** (1913–1978), що деталізує обстоювану Й. Хейзінгою дихотомію “змагання – уявлення”, виділяючи чотири типи гри, – *умлівання, наслідування, змагання, випадковості* [150]. Проте найважливіше, що ця типологія підлягає трансформуванню шляхом почергової відповіді на запитання: “Хто саме грає і з якою метою?”, і відображає пов'язані єдиним маятником-процесом два її головні параметри, а саме зростанням елемента *paidia* (стихії гри, процесної динаміки, самореалізації гравця) і спадання елемента *ludus* (керування грою через правила).

Перший тип є найбільш некерована і не-підвладна стихії гра-іпах, *гра умлівання*, що оприявнюється як будь-які небезпечні заходи, починаючи з гойдання на гоїдалці й завершуючи випробуванням літального апарату або

організованим заговором з метою вбивства, і що упроблемнює саме життя гравця, де той “грає із самою смертю у жмурки”; **другий** – *imitatio* (наслідування, імітація), що характерна для сценічних мистецтв, театру, видовищ, коли майстерне мавпування здійснюється у плані “performace”, себто вирізняється явленістю, поставленістю, статульністю, ефектом сцени; **третій** – *gra-agon* (agon – боротьба, змагання), у яку задіяні суперники, а єдиною метою є перемога (різні види спорту, почасти активного дозвілля тощо), **четвертий** – *alea* (жереб, гральні карти), тобто азартні *ігри* на везіння, в котрих переважає випадок (карти, рулетка, костирник, всілякі лотереї, жереб, парі, ігри “на ануж” та ін.) і в яких гравець може стати (й, до слова, часто стає) жертвою та маріонеткою власної пристрасті і долі. Причому цим чотирьом типам ігор символічно відповідають стільки ж *суб'єктів*: у першому випадку – це “блазень Божий” чи просто ризиковий хлопець, у другому – актор і його роль, у третьому – суперники змагання, котрим потрібна лише перемога, у четвертому – азартний гравець і випадок чи діяння на грані ризику – лялька (“маріонетка”) пристрасті і Фатум. Крім того, кожний тип локалізований у просторі власного буття – відповідно: а) життям гравця як його центральним місцем, б) сценою, в) стадіоном, спортивним майданчиком чи залом, г) гральним столом, рулеткою.

Як справедливо зауважує К.Б. Сігов [139, с. 111–112], найбільш складною є гра першого типу, яка не локалізована сценою, стадіоном чи кругом рулетки. В ній людина прагне здолання власної обмеженості і скутості, настановлена на динамічне виявлення максимально можливої повноти своєї *екзистенції*. На кшталт музичного виконання партитури, така гра є виконання людиною *справи*, наповненої буттям. Адже тут немає “іншого” як самодостатнього суперника, і тоді до гри не може бути застосована суб'єкт-об'єктна пояснювальна матриця. Сторони ігрової взаємодії немов поринають у *внутрішній світ* самого гравця. Причому між ними немає ні наслідування, ані суперництва. Натомість є *трепет самоздушення*, коли він (гравець) виходить за рамки емпіричної рівності самому собі, відчуває духовну амплітуду, моментну повнокровність свого буття. У такий спосіб в нього пробуджується і подає голос “людина можлива”, тобто та буттєва постать або той характерологічний образ, що сутнісно невіддільна чи невіддільний від його особи, а тому й не може

бути передана (-ий) дублеру на взіреть маски чи сценічної ролі. Відтак цей тип гри знаменує перехід “людини наявної”, у буттєвому складі якої владарює емпірично дане, до “людини можливої”, котра є носієм благодатно заданого й образ котрої не становить “роль”, у яку можна “увійти”. І цей *за-даний образ гравця* не накладається зовні, як личина, персона, але висвітлює в ньому затаєний, глибинний і неуприявлюваний пласт буття, засвідчує його відкритість.

У цьому разі має місце внутрішньосуб’єктний драматизм миттєво центрованого (“точкового”) виникнення *ігрового умління*: гра екзистенції буттєвого здушевлення завжди виникає в непридатному місті і не в слушний час. І це стається тому, що здійснювані в ній перетворення структури свідомості і переорієнтація особи на справжню *внутрішню свободу* відбувається поза всіляким емпіричним підґрунтям для такої події у зовні малозмінному світі. Ось чому в “*людині можливої*” поєднуються, з одного боку, гранична відкритість, жертвна незахищеність і незастрахованість певними конвенційними умовами та рамками, а з другого – здатність вивільнення із під ярма звичних форм докільленнєвого примусу – ідеологічного, адміністративного, економічного, соціального, психологічного. Окрім того, для названого типу гри протилежністю є не серйозність (на чому, зокрема, наполягав Й. Хейзінга [150]), а *насилля*. Яскравим підтвердженням цьому є революційні події в країні грудня 2013 – лютого 2014 року, коли у *великій грі* за майбутнє України зіткнулися у протистоянні громадянське суспільство і верховна державна влада: масштабно “узаконене” насилля з боку останньої зруйнувало не просто світ гри між народом і владою, спотворивши його до невпізнаності (чого, скажімо, варті лишень знущання “беркутівців” над майданівцем чи “Небесна сотня” – загал достойників України, котрі загинули від куль снайперів 19–20 лютого), а й, щонайважливіше, спалювало та знівечило сферу повсякденного життя українців шляхом насаджування силового, просякнутаго тоталітаризмом і диктатурою, *антисвіту*. Очевидно, що таке панування насилля деморалізує ненормальну ритміку життєдіяльності українського соціуму. Навпаки, самотній світ гри, у тому числі й *гри суспільствотворення*, виключає будь-які моменти диктату, тиску, насилля, й відтак уможливується соціальною толерантністю та єдиними для всіх умовами і правилами (законами) співжиття на українській землі. У цьому розу-

міннєвому контексті гра – це *подія*, котра зліквідовує із певної точки земної кулі насилля і фашизм. Натомість в емпіричних реаліях повсякдення, де майже все зумовлено об’єктивними обставинами, автентична гра є своєрідним практикуванням із перетворення світу. Проблема інших різновидів гри, аж до вироджених (скажімо, ритуали древньоєгипетських жреців чи оргії), “жорстоких” (людське жертвоприношення чи сплановане відстеження і вбивство), полягає у виродженні та профануванні цієї ігрової безклопотності, святкового “запобігання”.

Одним з еталонних прикладів опрацювання гри як мислєдіяльної дійсності є *теорія “мовних ігор” Людвіга Вітгенштейна* (1889–1951), що проливає світло істини на функціонування “цілісних і завершених систем комунікації, що підпорядковані власним внутрішнім правилам й узгодженням, порушення яких означає вихід за межі конкретної гри” [87, с. 402]. Підкреслюючи багатоманіття способів повсякденного вживання слів і висловів *природної мови*, він розглядає у взаємодоповненні три площини їх розуміння: мовні ігри як: а) базові лінгвістичні форми, з яких розпочинається навчання дитини мові шляхом її долучення до певних видів людського діяння; б) спрощені, ідеалізовані моделі слововжитку, поступове ускладнення яких демонструє динаміку історичного розвитку мови; в) форми життя “глибинної” граматики на відміну від “поверхової”, тобто від синтаксичних правил природної мови, а також указує на те, що значення “не є об’єкт, позначуваний словом; воно також не може бути “образом” у нашій свідомості. Лише використання слів у певному *контексті* (*мовній грі*) і відповідно до прийнятих у “лінгвістичному співтоваристві” правил надає їм значення...” [87, с. 62]. У 30–40-х роках ХХ століття цей мислитель, хоч і поставив завдання описати і розмежувати різні мовні ігри, все ж у підсумку тривалих роздумів визнав наявність тільки загальної специфічної ознаки для всіх таких ігор, а саме так званої *сімейної схожості*. Тому типології мовних ігор, що, як відомо, створюється за мінімум як двома критеріальними ознаками, йому створити не вдалося. Натомість їх, на переконання Л. Вітгенштейна, треба класифікувати саме за принципом “сімейної подібності”, себто шляхом опису ланцюжка взаємопов’язаних чи перехресних за окремими ознаками названого виду ігор.

Мартін Гайдеггер (1889–1976), розуміючи гру як “мову трансценденції”, як можливість, що відкриває себе *свободі* людського *вчинку*,

зауважує, що оприявлена мистецтвом гра – це *простір полеміки* (суперечки) земного і небесного, смертного і божественного, це форма вільного самовиявлення, котра передбачає реальну відкритість світу можливого і виявляється або у вигляді змагання, або у вигляді пред'явлення певних ситуацій, станів, смислів. Натомість для Ганса Георга Гадамера гра – один із способів *розуміння тексту*, картини, спектаклю, які поневолюють нас, поглинають цілком своїм смисловим динамізмом і красою. Захоплюючи єдиним потоком “маятникового ігрового руху”, гра здійснюється сама собою стосовно *свідомості гравців* [79]. **Ойген Фінк** (1905–1975), дискутуючи з Гадамером, розглядає буттєвий пласт чи нашарування гри, що становить основний спосіб людського спілкування із можливим. Він підтримує загальноприйняте в англійській літературі розрізнення імпровізованої, ненавмисної гри (*play*) і гри, здійснюваної на засадах обмеженої кількості жорстких правил (*game*). Остання, вочевидь, надає спортсмену фіктивну “свободу”, яка відгороджена рамками умовних правил від реальної дійсності. Водночас ігри, що зорієнтовані на “виграш” (приз), структурують взаємодію у формі змагання, виявляючи вправність, майстерність і навіть мудрість її учасників [169].

Загалом у сучасній англійській літературі у *грі як універсумі* розвитку культури здебільшого виокремлюються і вивчаються три вищезгадані плани: *play*, *game*, *performance*, що тією чи іншою мірою присутні в кожній грі як цілісному *психокультурному феномені*. Вимір або план “*play*” означає побутування самого процесу гри, грання як діяльного акту. Долучена до гри особа охоплена аурою, *стихією ігрового дійства*, котра її затуляє, тягне, веде за собою. Саме “*play*” зачаровує і втягує в екзистенційну пустку. Проте всяка стихія втрачає свою силу в лещатах правил конкретної гри. А це вже – вимір “*game*”, що цілком охоплюваний теоретичною думкою, визначений, унаочнений і локалізований у певному часопросторі. І третій вимір – “*performance*” – містить характеристику *ставлення гравця до гри*, його мотивацію. Найповніше він виявляється в момент демонстрації дій гравця, передусім у театральних іграх, у яких є *ефект сцени*, чи у боксерських двобоях, де на глядачів діє магія рингу. Більше того, ефект сцени, рингу, подіуму, футбольного поля тощо присутній у кожній грі (“*game*”). Звідси очевидно, що кожен гравець, будучи захопленим енергетикою “*play*”, бере діяльну участь у *game*,

щоб прожити, пережити й вижити у ситуації “*performance*”. І тут справді варто погодитися з методологами (В.С. Попов, С.А. Смирнов, Г.П. Щедровицький та ін.), що така робота з названими класами ігор за всієї дискусійності логічна, обґрунтована, зрозуміла і є більш цікавою, аніж виокремлення різних ділових, рольових, дидактичних, спортивних, комп'ютерних, політичних, дитячих, любовних, управлінських та інших ігор.

Методологічна оптика типологічного дослідження. Представник СМД-методології **С.В. Попов** (нар. 1954) [130] цілком слушно вказує на те, що перш ніж створювати класифікації чи типології будь-яких данностей, явищ, подій, треба чітко рефлексивно осягнути *три типи мислення*, що освоєні достойниками людства у процесі пізнання і перетворення світу, людини, Бога:

перший тип – “*обчислювальної сутності*”, який виникає у Древній Греції (Платон, Аристотель, схоласти) і сутнісно полягає у розрахунках та *обчислюванні* наявності світу, що перебуває поза мисленням, а тому здійснювані шляхом одкровення і споглядання, що уможливує виявлення зв'язків і відношень між отриманими даними; основу такого мислення становлять “*Фізика*”, що дає змогу систематизувати речі видимого світу, “*Метафізика*”, що з'ясовує сутнісне наповнення невидимого світу, і “*Логіка*”, що дозволяє отримувати істинні судження і про той світ і про той; мислення при цьому регулярне, однак розум і світ розірвані: між мислимим і реальним перебуває *Одкровення*;

другий – “*чисте мислення*”, тобто мислення, яке створює свої власні сутності – ідеальні об'єкти [див. 63; 82; 95–96; 127; 147; 157; 162]; основу для їх постання дають *Онтологія* і *Метод* (що, за Р. Декартом, витлумачується як порядок, як “правила для керівництва розуму” [88]); у результаті виникають не істинні судження, а зовсім інші утворення – *знання*; відтак мислення у цьому онтофеноменологічному вимірі, продукуючи знання, становить культурне досягнення новоєвропейської *науки*; переносючи свою регулярність і розрахунковість на організацію соціального життя і зовнішнього світу, таке мислення утворює науковий метод і породжує *технічну інженерію* як практичний спосіб зміни світу відповідно до ідеальних (теоретичних) уявлень; ефективність цього типу мислення була такою, що в якийсь момент виникла ілюзія, що світ облаштований аналогічно мислимому і що мислення “відображує” сутність світу; звідси,

власне, виникли й *об'єктивний ідеалізм Г.В.Ф. Гегеля* (1770–1831), що вважав світ оприявненням процесу розвитку Ідеї, і *матеріалізм К. Маркса* (1818–1883) і *Ф. Енгельса* (1820–1895), що обґрунтував “відображувальну” природу мислення, котре немов “віддзеркалює” закони природи, і діалектичні (у тому числі й діалектико-матеріалістичні) вчення, які прагнули вибудувати переходи від ідеалізму до матеріалізму і навпаки;

третій – “катастрофічне мислення”, яке виникло у сфері новочасної методології, насамперед такого її напрямку, як *системомиследіяльністьна методологія* (Г.П. Щедровицький та його філософська школа), і сутнісно пов'язане із освоєнням особистістю мислення як способу створення нових світів; при цьому *смысл катастрофи*, як переконливо продемонструвало ХХ століття, полягає у тому, що відбувається порушення регулярного перебігу подій у повсякденні одного покоління на тлі майже незмінної його суспільної свідомості, що спричиняє руйнування усталених систем соціального життя етносів і націй (скажімо, цілком закономірно, що Перша і Друга світові війни, екологічні лиха, Чорнобильська техногенна аварія, “Горбачовська” перебудова, “Помаранчева” 2004 і Лютнева 2014 року революції в Україні сприймаються сучасною свідомістю як катастрофи); саме це вимагає від свідомих громадян мислити масштабами цих катастроф, зважаючи на їх поширення, локалізацію і можливості зліквідування, де основне завдання – *творення нових людиноствердних форм життя*; а це означає, що логічну основу “катастрофічного” чи власне **методологічного мислення** “становлять *Світи*, що виникають як простори життєздійснення онтологічних і культурних сутностей, *Ситуація* і засоби самоорганізації в ньому (зокрема, метод, осягнений як “шлях” у хаосі) та *Схеми* як спосіб творення світів, інструмент їх “взяття” і засіб подорожування ними. Результатом такого мислення є новий порядок життя, нові світи” [130, с. 5].

Отже, зважаючи на вищевикладене, є підстави всі *мисленнєві ігри* розмежувати на три групи залежно від типу мислення: а) *аналітичні ігри*, у яких переважає мислення як інструмент або спосіб обрахування сутностей (взірцем тут є Логіка Аристотеля); б) *ідеалізаційні ігри*, в котрих мислення постає як спосіб створення ідеальних сутностей, що результативно осідають у формі знань (новевропейська наука); в) *методологічні ігри*, у яких мислення актуалізується як спосіб створення

нових світів. Примітно, що у форматі пошуку оптимальної моделі *методологічної гри* в рамках Московського методологічного гуртка (ММГ) центральним предметом інтелектуального конструювання упродовж останнього півстоліття є взаємодія розвиткового Мислення і Гри як до-діяльнісного способу життя, у якому стиль мислення все більше долає не тільки старі структури мислення, але й сам себе. На цьому шляху були задумані й апробовані інтелектуально-методологічні (ІМІ), навчально-ділові (НДІ) і нарешті, починаючи з 1979 року, організаційно-діяльнісні (ОДІ) ігри [59; 127; 130; 157; 159; 161; 163]. ОДІ стала не лише специфічною формою організації колективної роботи у поліпроблемному часопросторі новаторського методологічного руху (й відтак мислення, діяльності, комунікації, категоризації, розуміння, рефлексії), а й унікальною формою, інтегральною умовою і найважливішим способом (методом) практикування *системомиследіяльністьної методології*, яка ставить своїм надзавданням розробку нових форм організації і засобів розвитку колективної МД [62; 63; 82; 141 та ін.].

С.В. Попов, крім того, відштовхуючись від вищеокреслених настановлень, пропонує *три класи ігор* за способом їх становлення-матеріалізації (тобто за однією критеріальною ознакою), які невинувато названі ним типами. Мовиться про “*гру-місце*”, “*гру-твір*” і “*гру-подію*”, які, безперечно, становлять науковий і філософський інтерес, проте потребують як методологічного опрацювання, так і логіко-змістової реінтерпретації та онтофеноменологічного збагачення.

Передусім потрібно зреалізувати такі принципи, засоби і процедури *типологічного підходу* (типологізації, типологічного методу, принципу кватерності та ін.), що є більш евристичними порівняно з *класифікацією* [126; 27, с. 108–133; 46]. “Так, класифікація, базуючись на логічній процедурі жорсткого аналітичного розподілу певного упредметненого різноманіття тільки за однією ознакою, що отримала родовий статус, характеризується екстенсивністю, фактичністю і чітко спричинена готовим знанням. Навпаки, *типологізація* як центральна логіко-методологічна процедура пошукування-з'ясування у системі усвідомленого здійснення типологічного підходу передбачає: а) відкриття того мінімуму *сутнісних ознак*, без якого аналізоване складне явище не спроможне існувати, розвиватися, різноаспектно вдосконалюватися; б) організацію цих ознак

у вигляді “цілісного підґрунтя”, або “точки відліку” для уможливлення типологізаційної роботи; в) далі розробку такої *ідеалізованої моделі*, котра виконує роль універсального засобу-знаряддя в усіх типологічних процедурах і різноманітних напрямках пізнання; г) обов’язкове задіяння *особистості дослідника* як суб’єкта пізнання і вчиняння в цілісну картину досліджуваної дійсності” [27, с. 108–109]. До того ж типологічний метод аж ніяк не тотожний методу класифікації і не може бути зведений до нього, хоча б через те, що у підсумковому зреалізуванні забезпечує пізнання-розуміння складних явищ і процесів, а відтак і проблем. Та й процедура типологування, на відміну від класифікування, здійснюється не за однією ознакою, а за мінімум двома і більше *критеріальними ознаками*.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Вищевикладене дало змогу створити *авторську типологію ігор*, що ґрунтована на циклічно-вчинковому підході [див. 24; 33; 47]. Першочерговим завданням для нас було обґрунтувати *методологічні засновки* – критерії типологізації, по-перше, для того щоб не повторюватися, а по-друге, щоб пропонується типологія справді була методологічно зрілою, науково евристичною. Тому, ґрунтуючись, з одного боку, на принципах, нормах і вимогах *типологічного підходу* як досконалого інструменту професійного методологування [27, с. 108–133], з іншого – на вимогах *принципу вчинковості* (В.А. Роменець і його наукова школа [17–20]), нами створена **типологія ігор** за двома критеріями: а) логіко-змістовою структурою вчинку, що охоплює його чотири компоненти (ситуаційний, мотиваційний, діяльний і післядіяльний) і б) способом об’єктивації ігрової практики у процесі становлення гри як соціокультурного явища (*табл.*). Природно, що таких типів є чотири.

Гра-місце як утілення ситуаційного компонента ігрового вчинення. У цьому випадку *генератором гри* є місце, спеціально облаштоване і пристосоване для певного набору ігор, а тому його організація є засадовою і найважливішою умовою. Прикладом таких ігор і відповідних “генераторів” слугують настільні ігри, театр, спортивні ігри. Скажімо, перше, з чого починається *театральне дійство*, – це *організація сцени*. Недарма сказано, що “театр починається з вішалки” (К. Станіславський). Атмосфера, декорації, бутафорія, завіса, сцена, костюми, актори – все відновлює

інституційний інстинкт гри і спрямовує його в умовність, уявлення (лицедійство) і співпереживання. І навіть приблудний актор повинен передовсім організувати фізичний простір – оголосити себе актором (розмежувавши простір на сцену і глядачів), одягатися в костюм і т. ін. Те ж саме маємо зі спортивними змаганнями: щоб відновити *дух ігрового змагання*, треба розбитися на команди, окреслити ворота (розставити фігури), себто приготувати місце для спортивної конкуренції. Для цього типу гри наявні всі атрибути – ігрові предмети, правила, інтерпретації, способи участі та проживання ігрового процесу, що закономірно співвіднесені з місцем (почасти навіть матеріально прив’язані до нього).

Якщо ґрунтовніше проаналізувати *генеалогію гри*, то все розпочинається із *дитячої гри*, котра також певним чином (що головню залежить від правил і носіїв) зорганізовує власний простір, тобто *тоніку* як окремішню наявність місць та *метрику* як їх певне розташування. Саме вона символічно перебуває в *осередді ігрового універсуму* і являє собою деякий вихідний цілісний міф, котрий потім розпадається на осколки епізодів-образів раціопочуттєвого ментального досвіду, які пізніше утворюють більш стійкі утворення – “дорослі” ігри. Загалом у форматі *ігrogenези* відбувається також і становлення свідомості юної особистості, котра має, як переконливо довів Л.С. Виготський, знаково-знаряддеву природу. Тому це сутнісно є такий генетично первинний різновид гри-місця, як *гра-наслідування* (гра-мімезис), що обрамлена певним локалізованим простором дитячої життєактивності. Найбільш виражену й водночас досконалу форму цей тип гри набуває у *театральному мистецтві*, хоча власне дитяча гра не типологізується, а є генетично первинним механізмом, що запускає ігrogenез у лоні культури шляхом наслідування та подвоєння світу у знаково-знаряддевій організації незрілої у багатьох аспектах дитячої свідомості. Тобто не лише ситуаційно гра-місце є первинною формою окультурення людини, а й онтогенетично, тобто у процесі становлення її особистості як носія свідомості (К.К. Платонов). А це означає, що ігrogenеза розпочинається зі знакового породження паралельного (ігрового) світу. Ось чому на своїй розвитковій межі гра-місце-наслідування – це завжди “розбухлий іграшковий” світ, що перебуває у конфронтації зі світом натуральним і що розвивається паралельно до нього.

Таблиця

Критеріальні ознаки типологізації та поіменування основних типів ігор як онтофеноменальних данностей

Критеріальні ознаки	Вимоги принципу кватерності			
	1	2	3	4
1. Принцип учинковості: логіко-змістова структура вчинку (компоненти)	Ситуаційний	Мотиваційний	Вчинково-діяльний	Післядіяльний
2. Спосіб об'єктивізації ігрової практики як соціокультурного явища	Місце як сукупність спеціально облаштованих і пристосованих для певного набору ігор умов та обставин (їх топіка, метрика, синтез)	Виклик: «запакування» гри як зовнішнього для гравця мотиватора, котрого той не може уникнути	Подія як екзистенційне уможливлення низки ігрових діянь за певними правилами і з отриманням задоволення гравців	Церемонія як канонізована посвята за чітко визначених правил і дій, що становить рефлексивний підсумок великої роботи гравця як його визнання (винагороди)
Результати застосування критеріальних ознак: типи ігор	Гра-місце	Гра-виклик	Гра-подія	Гра-церемонія

Гра-місце має ту родову природу, що актуалізує у гравця наслідування, мавпування, подвоєння світу, його семіозис, аполонські мотиви, спирається на енергетику розуму й уяви, передбачає сприймання зазеркального знакового світу, нарешті її сутнісно довершеними формами є *театральні і мовні ігри*. Воднораз, як і інші типи ігор, вона має свій набір трансформованих *квазіформ* (від “квазі” – майже, подібно), тобто тих унааявлених, начо фіксованих феноменів, котрі у своїх оприявнення спотворюють власну первинну природу. До таких спотворених форм належать салонні розваги, естетство, богема, розгуляйство тощо. Останні, таким чином, у процесі реалізації доходять до тих своїх онтичних меж, що спричиняють їх феноменальне переродження у свою протилежність, фактично в інший тип гри. Прикладом тут є хоча б *гра-змагання* як різновид гри-події, котру сутнісно слушно охарактеризувати як *квазігру*, тому що її предмет і метою є не розвиток того, хто грає, а перемога одного гравця над іншим, причому перемога в ірреальному, віртуальному, “іграшковому”, надуманому світі – світі скакалок, м'ячиків, солдатиків, прапорців і т. ін. Якщо театральна сцена як місце лице-

дійства створюється для осягнення певних – головню високих, екзистенційних, духовних – *смилив буття*, викриття таємниць людського світу, то гра-змагання – це гра в “іграшки” на перемогу (*див. далі*).

Гра-виклик – *творення світу ігрової діяльності, у якій переважає мотиваційний компонент ігрового вчинення*. У цьому випадку вся структура гри “запаковується” в деяку річ, яка існує безвідносно до місця і діє на гравця як зовнішній мотиватор. Такою річчю, наприклад, може слугувати *текст як стимул* до ігрової активності. У цьому разі спосіб долучення до гри – прочитання тексту, його поведінкове виконання чи особистісна інтерпретація (літературні та музичні твори, міфи, казки, байки, поезія, сатира, анекдоти). Переливи смислів, несподівані (для слухачів або учасників) повороти та інтерпретації – всі ці способи “грання” спрямовані на те, щоб викликати певний *стан людської душі*, який вона повинна прожити, позначити кордон людяності й агресивності, культурності і невігластва, любові й ненависті, добра і зла та ін. Причому річчю, у якій може бути запакована гра-виклик, тут слугуватиме живописне зображення, скульптура, прикраса, ситуація вис-

міювання тощо, навколо яких зорганізуються всі інші її атрибути (культурні прототи, стандартні інтерпретації, соціальні штампи і смисли); саме вони диктують, як із ними поводитися, які використовувати ігрові предмети. Починаючи “розшифрування” і “прочитання” твору-виклику, людина втягується у майже нескінченну *гру культурних чи квазікультурних умістовлень і соціальних опри-явнень*.

Утім, у цьому типі ігор існує не менш важливий і драматичний *другий план*: створюючи *твір-виклик*, автор (художник, письменник, артист, музикант, мислитель, сатирик) вступає в боротьбу та уявну *інтелектуальну гру* (себе, свого світобачення, методу роботи, способу життя) зі своїми колегами, існуючою культурою, традицією, почасти владою чи сильними світу цього. Існування такого твору в цій грі може здійснюватися нескінченно довго, якщо річ, у якій він відображений, створена за законами “викликати дух гри”, тобто її психодуховне екзистенціювання. В цьому аналітичному розрізі очевидно, що існують твори, в яких гра стає принципом організації змісту, коли читач (глядач) сам стає *творцем сюжету та інтриги* у полі можливих ситуацій і подій, які створює твір: “У наш час ностальгія за “анонімністю”, – пише А.М. Малахов, – стала загальним місцем художньої свідомості, а елемент випадковості давно увійшов до складу різних композиційних технік – будь-то алеаторика в музиці, спонтанний живопис-дія П. Дж. Поллока чи мобілі (рухливі скульптури) Александра Колдера в образотворчому мистецтві, “автоматичне письмо” сюрреалістів у літературі” [див. 62].

У своїх пікових мотиваційних злетах гравик долає своєрідний звуковий бар’єр азартності і стає *грою-екстазом* (від “ekstasis” – зсув, вихід із даного стану, буквально – заціпеніння), що сутнісно зводиться до гри на краю безодні – життя і смерті самого гравця. Він сам творить власний *міф-долю* у серйозній манері життєреалізування, прагнучи відшукати межові засновки життя. Це – суперництво з Богом, *гра з долею*. Так грав Сократ, і завершилося все це тим, що він добровільно випив яд цикути [145]. Так грали й літературні герої – Гамлет і Дон Кіхот, що також трагічно розпрощалися із життям. Від гри “в солдатики” гравець знову переходить до гри з реальним світом, лише не у знаково-символічній формі, не у штучному театральному просторі (як у грі-місці), а у *мотиваційному полі*

вирішальних, пристрасних життєвих *учинків*. Спонукальною ареною гри-екстазу стає вся історія, доля і життя гравця. Її родова природа – жага осягнення *сенсу буття*, самопобудова власного міфу, проекту, картини майбутнього, діонісійські установки, й відповідні цій природі форми – філософський чи “касталійський” спосіб життя, командний спорт, патріотично-жертвований *життєвий шлях особистості* (наприклад, Сократа). Такі ігри мають також *квазіформи* – *азартні ігри* (рулетка, костьорик, карти), котрі мотиваційно опановують помислами і пристрасями гравця, котрий приймає цей виклик і переступає останню грань, обриваючи й саму гру та ставлячи на карту власне життя.

Гра-подія як *зреалізування діяльного компонента ігрового вчинення*. *Дух гри* тут не викликається, а екзистенційно уможливується, впаковується в організацію низки діянь – гравця чи гравців. В останньому випадку передбачається певний характер *співдії* людей-організаторів та *освячення події* самої гри і всього того, що там відбувається, причому не випадково, а з певним культурним (релігійним, історичним, громадським) спрямуванням та умістовленням. Яскравими прикладами цього типу є *карнавали, оргії* (в стародавньому світі), *сучасні хепенінги, різноманітні святкування, політичні кампанії* (скажімо, вибори) чи *суспільні акції* (наприклад, масовий вияв громадянської непокори).

Примітно, що тут “*інстинкт гри*” викликається в задалегідь невизначеної маси людей; *ігрові атрибути* (правила взаємодії, ігрові предмети, організація місця дії) створюються за поетапним розгортанням події; кордони зсуваються (розсуваються), результат і наслідки неясні. У цьому, власне, й полягають як можливості, так і небезпека “ігор-подій”: перетворення всього і вся в *ігрові предмети* може не залишити нічого святого і зруйнувати основи сформованого суспільного устрою. Крім того, можуть з’явитися люди (соціальні прошарки, групи), які у цей час не грають, – і коли всі “стріляють з дерев’яних автоматів”, хтось може з’явитися із справжнім. Небезпека може бути усунена *обов’язковістю* “гри-події”: вибори – загальні, карнавал – на всій території міста чи країни, *дошлюбні ігри* – обов’язкові для всіх молодих.

Гра-подія – це завжди явне чи приховане змагання, відкрита чи замаскована *боротьба, агон*. Суперництво і змагальність як онтофеноменальні сутнісні характеристики будь-якої

гри-події відбуваються в ім'я *перемоги*, шлях до якої проходить через надуманий, у штучно спроектований світ – умовний та обставлений численними правилами (прикладом тут є рицарський турнір чи дуель, спортивні змагання чи конкурс ерудитів, наукові конференції чи весільні дійства). І, як не парадоксально, у цьому типологічному просторі гри *свободи* менше, аніж у двох попередніх типах, хоча у своїй *ігровій ритміці*, своєму культурному призначенні *енергетика агонії* гравців також достатньо висока. В ній удієвлена особа відпрацьовує силу волі, мужній характер, витривалість, життєстійкість. Ось чому найбільш відповідними природі гри-події формами є філософський диспут, наукова полеміка, політичні баталії, спортивні змагання, особливо професіоналів, з їх світовими рекордами.

Якщо *міра розумності* гри-події порушується, то гравці починають грати не на перемогу і життя, а на смерть. Тоді народжується страшний антипод ігрової подієвості – *війна* у її різноманітних формах (інформаційна, наукова, психологічна, політична, міждержавна тощо), котра врешті-решт вбиває і гравців, і саму себе як вітакультурне явище. Іншими словами, у своїх квазіреалізуваннях гра-подія “переростає власну окультурену ігрову природу і доводить висхідну родову ідею до абсурду й самознищення. Так гра-агон, – зауважує С.А. Смирнов породжує гру зі смертю. Сама по собі агонія не страшна, якщо обмежуватися ігровим майданчиком, ареною для боротьби у штучному гральному світі, огородившись від світу “реального” (неігрового), щоби гравці не повбивали один одного” [141, с. 32].

Гра-церемонія, яка *вінчає ігрове вчинення*, у котрому переважає *післядіяльний компонент учинку*. Сутнісна особливість цього типу ігор, порівняно з усіма іншими, полягає у *канонізованій святковості* процедури отримання чітко визначених правил і дій, що здебільшого становить *рефлексивний підсумок* попередньої великої роботи гравця в окремому із сегментів суспільного життя та характеризує його певні – інколи державно значимі чи культурно значущі – здобутки. Щонайперше переконливим прикладом такої гри є *інавгурація Президента*, що передбачена Конституцією України як його офіційне входження на цю найвищу в державі посаду після тривалої передвиборчої політичної боротьби з іншими претендентами. Звісно, споглядаючи це вчинково-ігрове дійство у його чотирьох версіях утвердження національної державності (Леонід

Кравчук – 1991, Леонід Кучма – 1994, 1999, Віктор Ющенко – 2005, Віктор Янукович – 2010), констатуємо наявність процедурних особливостей такого входження у залі Верховної Ради України, котрі визначаються самим всенародно обраним Президентом та його найближчим оточенням.

Іншим прикладом гри-церемонії є щорічне *вручення* номінантам-науковцям однієї з найбільш престижних у царині визнання наукових здобутків достойників людства – *Нобелівської премії*. Передусім Нобелівські *Лауреати* вдягнені в мантиї, виголошують короткі промови про свої відкриття чи дослідницькі напрацювання, отримують *дипломи* Лауреатів та відповідні відзнаки у певній сфері суспільної діяльності, а також грошові винагороди (скажімо, в останні роки це один мільйон доларів США).

Микола Бердяєв (1874–1948) у додатках до філософської автобіографії “Самопізнання” подає живу рефлексивну картинку того, чому весною 1947 року Кембриджський університет присудив йому доктора теології *honoris causa* і як він отримував це *почесне звання*. Зокрема, він пише таке: “...У жодній країні я не зустрічав такого співчуття, тої високої оцінки моєї думки, як в Англії. В минулому із росіян докторами *honoris causa* були Чайковський і Тургенєв. Це не стільки науковий ступінь, скільки визнання заслуг. Мене завжди не дуже любили академічні кола, вважаючи філософом надто “екзистенційного” типу, швидше моралістом, аніж ученим філософом. Крім того, я не теолог, а релігійний філософ. Релігійна філософія є винятково руський продукт, і західні християни не завжди її відрізняють від теології. Я все ж багато писав про предмети божественні. Кембриджський університет і його теологічний факультет вважаються вільнолюбивого напрямку, і тому він надав перевагу мені, а не Карлу Барту і Ж. Марітену, кандидатури яких також виставлялися. У липні місяці я був у Кембриджі для отримання доктора. Видача доктора *honoris causa* таких університетах, як Кембриджський та Оксфордський, дуже святкова середньовічна церемонія. Одягають червону мантию і середньовічний оксамитовий чіпець. У святковій ході у величезній залі, переповненій народом, де видають докторський ступінь, я йшов у першому ряду, як доктор теології, тобто вищої з наук. За мною, на невеликій відстані, йшли міністр закордонних справ Бевен і фельдмаршал Уевель, бувший віце-король Індії, котрі отримали док-

торат права *honoris causa*. Все це мало підходило до моєї природи і характеру. Я немов зі сторони дивився на все це. Думав про дивність моєї долі..." [66, с. 348–349].

Ще один яскравий приклад: *офіційний захист* докторської чи кандидатської дисертації на здобуття *наукового ступеня* у певній галузі знань за окремою спеціальністю. І хоч це дійство, безперечно, є особистісна подія здобувача, усе ж *чітка процедура* самого захисту, неймовірно велика попередня підготовча робота до його уреальнення, виконання низки складних умов МОН України і найголовніше – *рефлексивне і саморефлексивне* спрямування у розвитку ситуації захисту – однозначно вказують на те, що у цьому разі повно дотримуються умови гри-церемонії, тобто *публічне входження* дослідника до когорти професійних науковців певного ступеня (доктор чи кандидат наук).

Узагальнення та висновки. Пропонована нами *типологія людських ігор* [див. також 33] є завершеною, адже охоплює все наявне онтофеноменальне поле ігрового ставлення людини до світу і суспільства до людини. Очевидно одне: кожен із нас грає тому, що, з одного боку, прагне утвердження та постійного *оновлення культури* (Й. Хейзінга та ін.), до якої долучений фактом свого народження; з іншого – потрапляє у часопростір реального повсякденного існування (під час відпочинку заради задоволення чи розслаблення, з обов'язку чи за потреби). Фактично мовиться про площини боротьби двох споконвічних протокультурних *устремлінь* людини – *про намагання самовизначитися і про прагнення залишитися*. У першому випадку вона хоче відповісти собі, що реально може, чого не може, хто є у цьому світі, у чому сенс її перебування на Землі і, відповідаючи на ці запитання, домагається реалізації своєї визначеності різними способами: отримати владу, вплив, повагу, шану, славу, розширити свої можливості, досягнути істину і правду тощо. У другому – розуміє, що вона смертна і що її життя обмежене часовими рамками. *З питання про смерть* починається і філософія, і релігія, котрі пробуджують інстинкт і прагнення людини залишитися, причому в будь-якому вигляді – у дітях, у творах, в історії, навіть у лиходійствах. Інакше кажучи, у грі людина має дійти до меж – своїх особистих і світу, з яким вона має справу. Саме цю властивість гри мав на увазі Х.-Г. Гадамер, написавши: "Гра як дороговказна нитка онтологічної експлікації спроможна "виявляти"

свою онтофеноменологічну сутність, якщо їй "слідувати", якщо до неї долучатися екзистенційно і вчинково" [79].

У цьому форматі методологування очевидно, що гра дає все для того, щоб людина могла *самовизначатися*. Вона дозволяє випробувати свої сили, стати могутнім і вільним, облаштувати долю [див. 1, с. 78–91; 51], добуваючи свою *правду* на межі індивідуально актуалізованих фізичних, інтелектуальних і моральних можливостей. Граючи, особистість долає себе і ті межі, які їй визначені природою і культурою. Дійшовши до межі своїх ресурсів і потенцій, вона її фіксує і в такий спосіб постають філософія, спорт, театр, мистецтво, наука, кіно та інші ігри, що демонструють кордон людського як *одухотвореного*, Богонаступного.

3. ГРА ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ І ЯК СВІТОГЛЯДНА УНІВЕРСАЛІЯ

Теоретичне зреалізування вимог історико-філософського і логічного підходів до реконструкції дослідницького шляху передової європейської думки в пізнанні й освоєнні незвіданих горизонтів онтофеноменальної данності гри, слідом за О.В. Саричевим [138], дає аргументовані підстави виокремити принаймні "три плюс один", тобто в нашому розумінні ще й четвертий, великі періоди у її вивченні: *перший* – від Платона до Шиллера – характеризується різноаспектним інтересом мислителів до гри у рамках дослідження *межових засновків людського буття*, а відтак й *ігрової діяльності* людини і відшукування норми цілісності, повноти та узгодження її особистих фізичних і психічних сил, що порушуються у процесі розвитку *суспільства* (держави); тому закономірно, що актуалізується намагання виявити насамперед "ірраціональний", "прихований" аспект ігрового діяння і з'ясувати здатність гри як явища реальності в урегулюванні суспільних відношень, що знайшло відображення у включенні гри в "ідеальні" проекти побудови суспільства нового типу, створені Платоном (ідеальної держави) і Шиллером ("естетичної" держави).

Зокрема, відомий німецький поет і мислитель *Йоган-Фрідріх Шиллер* (1759–1805), пропонуючи самотутнє *вчення про естетичне*, у рамках концепції естетичної діяльності людини як найчистішої і найнепорушнішої засади-функції її незайманої соціальним тиском "природи використовує *поняття "гра"* у ролі засадничого, основоположного. Саме гра як

довільне самодіяльне розкриття всіх сил людини та з'ясування її сутності уможлиблює її суб'єктивне *двоїсте єство*, що спричинене полярними потягами та їх поєднанням у процесі гри – пасивним (матеріальним) й активним (формальним). У грі, крім того, *людина творить світ* більш високого порядку, ніж той, у якому реально проживає. Водночас вона творить і себе саму як всебічну гармонійну *особистість*, й “естетичне суспільство” як досконале соціальне поле діяльності індивідів, у якому переважають естетичні форми, закони розумності й безперечно цілісне буття. Якраз у грі й відбувається, за Шиллером, відновлення внутрішньої цілісності особистості, розірваної і скаліченої сучасним їй суспільством. Причому єдиною можливим виразом тут є *краса* як проміжний стан між пасивністю й активністю, як форма і засіб відновлення у напруженої особи гармонії, а в ослабленої – енергії. Але *людина виграє красою* тільки тоді, коли вона цілісна, що досягається завдяки естетичному вихованню, яке допомагає зважено розвивати у собі не лише розумові здібності, а й чуттєві схильності” [154];

другий – середина XIX – початок XX століття – вирізняється низкою нових граней у вивченні ігрової діяльності в контексті повсякденного життя людини: відбувається розширення досліджень у форматі змінних соціально-економічних умов розвитку суспільства; зреалізовується осмислення *генези, природи і феноменології гри* не лише з допомогою філософських, а й природничо-наукових *методів пізнання*, що уможливило введення *ігрових практик* у лоно загального перебігу еволюційного процесу; має місце вихід на перший план у рамках ірраціонально зорієнтованої філософії пошукування *раціональних ознак гри* (утилітаризму, прагматизму, максимального задіяння її у соціальні акти-процеси тощо); постає рефлексивне прагнення виявити “тренувальну” і “розвивальну” *функції гри* з урахуванням біологічного і соціального розвитку людини.

У XIX столітті представники позитивізму, зокрема **Герберт Спенсер** (1820–1903), вивели гру за рамки “процесів, які обслуговують життя”, а не із самої людської вітальності. Як слушно стверджував цей відомий дослідник, гра за значущістю переважала біологічно необхідні функції живого організму, тому що вирішально була спрямована не на підтримання *життя*, а на його *розвиток*. Такий підхід, безперечно, поглибив розуміння гри не стільки як біологічного прояву життя,

скільки як соціального явища, котре має самобутні змістовлення, структурну організацію, динаміку розвитку, формовияви. Водночас у філософії ірраціоналізму з її критичним ставленням до проблеми розвитку, у цей час гра немов вилучається із життя людини. Це відбувається тому, що, з одного боку, вона приховує від “індивіда реальність того, що відбувається насправді” (А. Шопенгауер), а з другого – є “схематизацією” і “спрощенням” усього живого. У підсумку таких розмірковувань життю як “постійному процесу існування” протиставляються повторюваність, закостенілість, невідворотність, механістичність гри, що, звісно, сьогодні сприймається більш ніж проблематично. Скажімо, Л. Вітгенштейн, на основі вивчення мовних ігор, здійснив небузспішну спробу обґрунтувати *гру як форму життя*. Не дивлячись на те, що в такій грі діє масив умовностей і заміщень, має місце зміна смислового навантаження посередністю жестів, її потрібно розглядати не як “подвійника” світу, що протистоїть матеріальному світу зовні, а як “життєву гру”. Відтак лише у XX столітті тенденція жорсткого протиставлення гри і життя долається. І тут варто згадати **Михайла Бахтіна** (1895–1975), котрий говорить про *рух-поступ гри* (передовсім її людяність, спади і підйоми перебігу, зав'язку і розв'язку сюжетної лінії тощо) як виразу справжності, повноти людського буття [див. 64–65], а також **Сергія Рубинштейна** (1889–1960), який вивчає гру як змістову передумову або (в його термінології) як “дитя праці”; це означає, що гра – “осмислена діяльність, тобто сукупність осмислених дій, поєднаних мотивом”, і будучи пов'язана із практикою, із впливом людини на довкілля, являє собою “*породження діяльності, завдяки якій перетворює дійсність і змінює світ. Суть людської гри – у здатності, відображаючи, зізнашувати дійсність*” [137а, с. 485, 486].

Третій – із середини XX століття й донині – націлений на дослідження гри як універсального *складника культури*, а це означає, що гра є формою, методом і засобом окультурення “інстинктивної” природи людини, розвою її унікальності і неповторності, поєднуючи у своєму самобутньому світі раціональне та ірраціональне, можливе і реальне, видимість і дійсність; як динамічна, неутилітарна, індетермінована діяльність вона за найкращих онтичних умов та екзистенційних злетів особи, групи чи певного загалу сприяє відродженню *творчого витоку*, прояву як фізичних можливостей, так і психодуховних спроможностей;

при цьому в цей час посилюється тенденція вивчення гри у переломні моменти історії (зародження і розвиток тоталітарних режимів, генеза війни як масштабних соціальних (між-національних) конфліктів тощо); поряд із збереженням основ діяльнісного розвивається *аксіологічний підхід до гри як до цінності*, що значуща для людини та її культурного поля; мисленнєво осягнення гри співвідноситься з розробкою *ідеалу належного, бажаного майбутнього*, який слугує критерієм розвитку повно людського в людині (“людина, котра грає” – “людина-маса”).

У ситуації розвитку індустріальної цивілізації та посилення технічної революції спостерігається тенденція *зниження цінності окремої людини*, що стає своєрідним неписаним законом для тоталітарних держав. Тому гра філософами протиставляється загально-прийнятому способу життя у техногенному, а тим більше ідеологічно жорсткому (фашизм, комунізм, ісламізм тощо), суспільстві як вираз “справжньої” *життєвості*, тобто як часо-простір “вільного діяння”, котрий перебуває поза буденним повсякденням, але повно оволодіває вітально-екзистенційною енергетикою співучасті як гравців, так і присутніх – її спостерігачів, свідків, уболівальників. Сприймаючи життя як данність, європейські мислителі вказують на спроможність гри не тільки відображати “духовні принципи” цієї буттєвої данності, а й зароджувати життя (**Хосе Ортега-і-Гассет** (1883–1955 [121–122])). Водночас актуалізується потреба в побудові нового *художньо-ігрового світу*, в якому відбувається пошук зон свободи, недоступних “офіційній” реальності, і котрому відповідає не раціональний, а *ігровий тип мислення* (**Юрій Лотман** (1922–1993 [111])). Відтак життя людини, котра грається, протистоїть тоталітарному суспільстві, а його демократизація і гуманізація є важливими інтегральними чинниками його побудови на засадах “чистої гри” *культури гуманітарної цивілізації*, базованій на інтернаціональному правопорядку, самоцінності особистості і на еталонній психокulturі. Звідси узагальнення: цивілізаційне існування людства сьогодні – це вміння приймати думки і погляди інших людей, урахувувати їхні, почасти відмінні від інших, потреби та інтереси, постійно асимілювати у собі одвічні та “вікові” норми моралі й освіченості, високі канони толерантності і духовності [8; 10; 21–22; 25; 57].

Окрім того, М.М. Бахтін і Ю.М. Лотман вказують на ще й таку характеристику-здат-

ність гри, *як бути альтернативою* офіційного, соціально і юридично закріпленого суспільного порядку не лише у форматі індивідуального життя громадян, а й у сфері масової, народної культури. Саме це дозволяє відтворювати альтернативи суспільного розвитку не ідеально, а безпосередньо в соціальній реальності, втілювати “ідеальний” зміст ігрових форм у повсякденні, що дає підстави розглядати *гру як філософему*, з допомогою якої у будь-який історичний період (Середньовіччя, ХІХ, ХХ століття) відбувається осмислення названої реальності й опрацьовуються методологеми і шляхи її подальшого перетворення-конструювання [див. 64–65; 110–111].

У лоні цього напрямку філософування гра стала витлумачуватися як позауаталітарна, вільна, двопланова, така, що приносить задоволення, як *діяльність* людина і як *психосоціокультурне явище* реальності, що виникає, розвивається, функціонує і зникає (переважно за періодами гри як учинення) у певних рамках місця, часу, дійових осіб і смислу, за добровільно прийнятих правил і поза сферою матеріальної корисності. Теоретично відрефлексовано, що у грі парадоксальним чином поєднані два плани – реальний, об’єктивний, фізичний та умовний, штучний, віртуальний. Така *двовимірність* дає змогу, з одного боку, відкривати різні психосоціокультурні властивості, ознаки та відношення реальності, а з іншого – вводити самого суб’єкта гри у світ цих якостей і взаємодій, соціалізувати й окультурювати його, долучаючи до сукупного суспільного досвіду та збагачуючи особистісний потенціал і реалізуючи наявні самоактуалізаційні ресурси гравців та учасників. У такий спосіб філософами обґрунтована *творча природа гри*, квінтесенцію якої становить потужна *енергетика внутрішньої свободи* особистості гравця як його незалежність від диктату інших людей (Х. Ортега-і-Гассет), як форма вільного вибору ігрових ситуацій і правил (Г. Спенсер, Й. Хейзінга), як вивільнення від тягару утилітарних цілей (І. Кант, Й.-Ф. Шиллер). Тому гра є важливим і доволі “серйозним” заняттям, котре далеке від несерйозної дитячої забави (лінія філософування: Платон – А. Бергсон – Х. Ортега-і-Гассет – Й. Хейзінга – М.М. Бахтін). Саме у процесі гри людина піднімається над буденністю, вивільняється від тиску різних форм зовнішнього примусу й відчуває себе *спонтанним творцем* реальності, якої ще не було, переживаючи при цьому внутрішню екзистенцію задоволення від перебігу ігрового

дійства. Причому таке задоволення багато в чому ідентичне естетичному, що й пояснює зближення гри з естетичною діяльністю (К. Гросс) та з її безпосередньою формою оприявлення – *мистецтвом* (І. Кант, Й.-Ф. Шиллер, М.М. Бахтін, К.С. Станіславський, Ю.М. Лотман та ін.). Так само мистецтво, за **Імануїлом Кантом** (1724–1804), є продуктом вільної гри розмірковувань та уяви, логічною здатністю людини і сфери її вищих емоцій, а насолода від діяльної причетності до нього – це співучасть у творенні цієї “гри” [99]. Більше того, на переконання Й.-Ф. Шиллера, у грі всі сили людини діють спонтанно і злагоджено, тому сам суб’єкт цієї діяльності наближується до ідеалу – “прекрасної душі”, де згармонізуються чуттєвість, роздумування, розум, обов’язки і здібності людини [154]. Гра потрібна не лише тому, хто перебуває у її *епіцентрі*, а й тим, хто знаходиться на її *периферії*, тобто для локалізованого суспільства як спосіб розвитку гармонійної висококультурної особистості, котра здатна у злагоді жити з навколишніми. Крім того, “несерйозність” гри також є відносною, тим більше, що безпідставно її протиставляти серйозності; вона, як зазначалося, опонує *насилью* над людиною (Х. Ортега-і-Гассет, М.М. Бахтін, К.Б. Сігов та ін.).

Четвертий етап у вивченні гри, на нашу думку, виник як тенденція у розвитку соціосистем в останній чверті ХХ століття і нині лише набуває розвиткових окультурених форм; мовиться щонайперше про три вектори вказаного оформлення, а саме про: а) *філософему* категорій культури або світоглядних універсалій **В’ячеслава Стьопіна** (нар. 1930) [143; 144], до системно-ієрархічного набору яких, безперечно, належить також *гра*; б) *СМД-методологію* та основну форму-засіб її імітаційного практикування – *ОДГ* (Г.П. Щедровицький і його філософська школа із цілим спектром ігротехнік, форм, методів та інструментів прикладного методологування); в) *категорійний лад* дослідницької програми як центральної ланки ефективного функціонування наукової школи (**Михайло Ярошевський** (1915–2001) [155; 167; 168], **Олександр Ткаченко** (1939–1985) [23], **Анатолій В. Фурман** (нар. 1957) [26; 31; 45]). Власне як це, так і попередні наші дослідження, присвячені рефлексивному опрацюванню цього найпримітнішого виклику для сучасної філософсько зорієнтованої наукової думки.

В контексті постановки двох останніх періодів розвою методологічного осмислення гри як

онтофеноменальної данності доведено, що уможливлення її як *довільної творчої діяльності* досягається при відповідній високій *внутрішній культурі* особистості. Звідси очевидно, що *саму гру як учинкове дійство* потрібно розглядати в контексті розвитку та самоорганізації і людини, і суспільства, і науки, і культури в цілому. В цьому аналітичному розрізі вкотре треба згадати піонерську для свого часу роботу Й. Хейзінги “*Homo Ludens*” (1938), в котрій він відстежує *вирішальну культуротворчу роль гри* в усіх сферах людського повсякдення і всій історії загалом, доводячи, що вся культура – ігрова, а гра набагато старша і більша, ніж культура; вона є вільне й надлишкове діяння, не тотожна “буденному” чи “справжньому” життєздійсненню; маючи свій хронотип (порядок перебігу і ритміку), вона здійснюється за правилами, приносить задоволення в чітко організованому часі та просторі, а тому на *площині чи полі свідомості* постає як культурно-історична універсалія, тобто як та *самочинна подієвість*, котра пронизує всі явища культури, визначаючи мистецтво, юриспруденцію, політику, дозвілля, спорт як різновиди гри [150].

В окресленому методологічному зорієнтуванні один із засновників герменевтики Г.-Г. Гадамер обстоює *тотальність гри* у людському усупільненому повсякденні, відштовхуючись від двох очевидностей: з одного боку, не викликає сумніву те, що міф, релігія, мистецтво вкорінені у буттєвому феномені гри і мають антропне походження, з іншого – що спосіб буття гри суголосний способу руху-зміни природи. Ще у 1960 році він довів, що гра має місце там, де немає суб’єктів, котрі поведуть себе по-ігровому. І це зрозуміло чому, адже кожна гра володіє власною сутнісною потугою, вона *самодостатньо* втягує мов чорна впадина гравців, й отже *суб’єктом гри* є не гравець, не суб’єктивність, а *сама гра, її енергетика, ритміка, природність*. До того ж у грі людині відкривається порядок, котрий її перевершує; процесно вона полонить гравців і присутніх своїм динамізмом і невимушеністю, немов би все відбувається саме собою і без напруження, що породжує ту *легкість гри*, особливо високопрофесійної, *майстерної* (скажімо, гра акторів на сцені академічного театру чи гра футболістів найвищого світового класу), яка у суб’єктивному досвіді постає як *розрядка*. Саме у цьому, на переконання Гадамера, й полягає природність гри: “...справа явно ведеться не таким чином, що тварини

також граються і що про світло і воду можна в переносному значенні сказати, що вони грають. Швидше про людину слушно стверджувати, що вона справді грає. Її ігри – також природний процес, ...тому що він тією чи іншою мірою належить природі” [79, с. 151].

Відкрито й аргументовано опонує анти-суб’єктивістській, природоцентристській позиції Г.-Г. Гадамера в розумінні гри один із видатних представників феноменологічної філософії **Ойген Фінк** (1905–1975), котрий вважає недопустимим перетворити гру в *епі-феномен* (супровідне, другорядне явище) й розповсюджувати її на всю природу. Вочевидь він, відштовхуючись від тези, що будь-яка гра в культурі первинно виникає як *жонглювання смислами і значеннями*, як нетривіальне осмислення наявного культурного матеріалу й оперування складними асоціаціями і суцільними аналогіями, критикує названу позицію вельми переконливо: “Світлові ефекти – “гра” у так само мізерному ступені, у якому гребінці хвиль – білогриві коні Посейдона”. Хоча й зрозуміло, що основою для такого витлумачення гри є естетичне або ж естетизувальне ставлення людини до природи. Проте гра є не сама природа, оскільки вона – безпосередній, явний феномен, а ми самі, будучи за своїм єством гравцями, виявляємо у природі ігрові ознаки й використовуємо їх у переносному значенні [148, с. 373–374]. Більше того, не можна вовтузю тварин назвати грою, хоча, звісно, поведінка дітей і поводження дитинчат тварин здаються схожими: випробування зростаючих сил у сутичках і притворній боротьбі, взаємне переслідування і втікання, схвильований живий вияв радості безтурботного життя. Але лише людина здатна фантазувати, причому “сила уявлення відноситься до головних спроможностей її душі. Просякаючи усі сфери і закутки людського життя, фантазія першочергово животочить у грі. “Тварина не знає гри фантазії як спілкування з можливостями, вона не грає, відносячи себе до уявлюваної видимості” [Там само, с. 359, 371]. Отож гра, існуючи у прогаліні між дійсністю і можливістю, є “унікальною спроможністю людського буття. Тільки людина може грати. Ані Бог, ані природа, ані тварина грати не можуть” [146, с. 247]. І справді, світ довкола нас усе ж не грає з нами в ігри, хоча ми краще розуміємо його, – зауважує академік **Мирослав Попович** (нар. 1930), – коли уявляємо, що він грає з нами в якісь ігри, робить свої ходи у відповідь на наші ходи. Та й великий

Ейнштейн напівжартома говорив, що Бог не грає з нами в костирник, [проте саме] подальший розвиток теоретичної фізики показав, що образ Бога-Природи як гравця краще відповідає картині взаємодії людини з навколишнім світом” [14, с. 201].

Воднораз О. Фінк обґрунтував виняткове місце гри серед інших базових феноменів людського буття (передовсім – смерть, праця, держава і любов), оскільки вона наскрізно їх пронизує, “охоплює все життя людини до самої першооснови, оволодіває нею й істотним чином визначає її буттєвий план, а також спосіб розуміння нею свого буття” [148, с. 360]. Гра як явище подієве самоцінна і самодостатня у власній *суб’єктивній екзистенції*: грають не задля тренування у майбутніх діях, хоча воно, звісно, й присутнє як побічний ефект будь-якого *ігрового практикування*, а для одержання задоволення. Навіть так звані *азартні ігри* – забави на гроші – здебільшого “мають для гравців цінність не в грошових прибутках самих по собі, а як *виграш, перемога* у змаганнях, що захоплюють до глибини душі. Військові маневри – це теж гра, але біда, якщо вони стають грою у прямому розумінні слова, призначеною лише приносити задоволення гравцям-генералам (збанкрутілим політикам чи вражених вірусом імперської величі державним діячам. – А.Ф., С.Ш.). Психічні зрушення, які роблять *захоплення грою*, чимось близькі до наркоманії чи алкоголізму, є патологією, що в гротескному вигляді відтворюють справжню природу гри: прагнення до виграшу через ризик. Саме це емоційне напруження, пов’язане з ризиком, – підсумовує М.В. Попович, – робить гру грою” [14, с. 201]. У цьому розумінні *смысл гри* полягає в опануванні світу, тобто у суб’єктному творенні гравцями умовного ігрового часопросторі як території основного *способу спілкування з можливим*, бажаним, недійсним. У зв’язку з чим М. Гайдеггер пише, що “можливе” – це здатність, котра сутнісно перебуває у *царині могуття*. Своім унаявленням буття схиляє до думки, уможливує її. Отож буття як всеильне розташування втілює думку і тим самим допомагає уреальненню людини, й відтак – визначенню її ставлення до повсякдення. “Щось уможлилювати означає зберегти за ним сутність, повертати його власній стихії” буття [149, с. 194]. А це, здійснюючи у рамках Фінкових розмірковувань інтелектуальну проекцію сказаного на предмет чинного дослідження, означає, що у грі людина спроможна здолати

свій “людський жереб”, свою “людську природу”, і, як виявляється, здатна отримати свою скінченність, оволодіти надлюдськими здібностями, ви-мислити дійсне і до-мислити недійсне. І все це – ознаки чи *маркери феноменального оприявлення гри* як змагального дійства на межі реального й ареального, дійсного й уявленого, підвладного й неможливого, справжності й віртуальності.

Отже, гра задає онтичні межі власного екзистенційного перебігу, обмежує самоуправство в діях гравця, зорганізовує ритміку ігрового діяння як *явища-події культурної вагомості*. При цьому будь-який гравець одночасно перебуває у *двох світах* – реальному, серйозному, не гральному і віртуальному, уявленому, ареальному. “Гра, – констатує О. Фінк, – це спосіб взаємопроникнення буття (існування – *Sein*) і показання (*Schein*), коли в одному наявне показне буття і буттєвий показ” [169, с. 32]. В останньому разі гра виявляється, оприявнюється, розкривається. Водночас вона онаєвнює буття, повертає нашу справжню сутність, дає змогу побутувати в конкретних часі, просторі, ситуаціях людського повсякдення. У цьому аналітичному контексті М.В. Попович пише так: “Правила гри створюють віртуальний світ – світ “як ніби” (*Diltheye als ob*), що допускає в певних межах операції над ним. У грі ми творимо і водночас прикидаємося (*рос.* “притворяемся” від слова “творить”). Той, хто сприймає гру, не повинен повністю підкорятися ігровій реальності, отожднювати реальність і гру, як і виконавець. Якби Отелло на сцені перевтілювався настільки повно, що йому не треба було б показувати умовність усього, що там відбувається, то кожен спектакль приносив би в жертву актрису, що грала Дездемону. Є умовність – грань, що відділяє реальність від її відтворення на сцені в мистецькому акті, і в цій грані вся суть гри і полягає” [14, с. 199]. І далі відомий український філософ наводить приклад Аристотелевого визначення відмінності між істориком і поетом, котрий справді схоплює найістотніше. Реальність світу поезії – *віртуальна*, тоді як світу історичної науки – максимально наближена до дійсності, тому що наукова думка реконструює, вивчає, має у цьому конкретному випадку своїм предметом втрачений світ минулого. Натомість поезія, як і гра, має своїм упредметненням створений нею *віртуальний світ*, що може, бодай почасти, фрагментарно, стати світом майбутнього. Поет живе у ви-

плеканій ним мисленнево-образно-почуттєвій реальності як в ідеальному світі можливого.

Окрім того, будь-яка гра передбачає редукцію онтоекзистенційних переживань до її предметних носіїв, відсторонення змагального наснаження й зреалізування продуктивних актів створення символів, носіями яких є предмети гри – *іграшки* – і засоби та інструменти її уможливлення, що речово очевидні, видимі, переконливі. Зокрема, О. Фінк вказує на темну, заплутану природу іграшки, двосмисленість самої назви: з одного боку, іграшкою можна назвати будь-який предмет, будь-які природні речі, що підходять для даної *ігрової ситуації* (скажімо, камінці та ракушки на березі річки для дитячої гри), з іншого – людина спеціально виробляє іграшки. Виходить, що людською працею створюються харчові продукти, знаряддя для тієї ж праці, фетиш для свята та іграшка чи іграшки для гри. Однак насправді “іграшка виникає тоді, – висновує цей мислитель, – коли ми перестаємо розглядати її як фабричний виріб, зовні, й починаємо дивитися на неї очима гравця” [148, с. 368]. Ось це перетворення речі у засіб чи інструмент гри – це перший вирішальний акт *зародження ігрової світу* “тут-і-тепер” з іншим *смысловим полем* свідомості особи як гравця, внутрішньо готового прожити змагальну *стихію ігрової боротьби*.

Крайньою формою конкурентної боротьби, відомою з історії людства як однотипною зі *спортивними сутичками*, є *змагання людини з долею*, що поєднують у собі високі азартність і трагедійність. Мирослав Попович унаочнює сакральний бік змагань прикладом А.О. Бородатової, що найповніше ілюструється “футболом” американських індіанців [див. 14, с. 200]. “Програш у грі в м’яч означав принесення команди в жертву – цілком реальну страту гравців. Чи це спорт? Мабуть, можна категорично сказати “ні”, оскільки від гри тут лишилися тільки стратегія і тактика ходів та ігровий азарт. За природою своєю ігровий обряд є насамперед сакральне дійство, криваве жертвоприношення. Він схожий на азартну гру, тільки в азартній грі ставками є гроші, майно, скарб, а в сакральній грі – життя. Зрештою, кримінальні злочинці в “зоні”, а то й поза “зоною”, програвали і руку або зуба, як чужого, так і свого, а, бувало, грали на чуже чи своє життя. Від сакральної гри-жертви це відрізняється тим, що програш-смерть тут не має жодного прихованого смислу – є тільки азарт” [див. 70, с. 79 і далі].

Загалом, як не парадоксально, гра сама собою не створює нового, не плекає нові обрії буття, вона лише “вивертає нутроші” світів, здираючи маску очевидності за личиною буденності і створюючи *нові світи розвою свідомості* та самосвідомості, позначаючи досягнуту межу людської відвертості та щирості. Отож нове творить не гра, а регулярна діяльність, праця, думка і вчинки особистості. Позитивні нововведення протистоять грі при її становленні-створенні і стають жертвним матеріалом при їх задіянні в ігрове дійство. Людина бере участь у персоніфікованому творенні ігор, прагнучи “обіграти” існуюче повсякдення, *вийти за його межі*, очистити місце для нового, знайти семантичні *горизонти актуальної культури*, способу життя і, врешті-решт, показати собі й іншим ці проблемні, незвідані горизонти. Відтак гра уможливило життєве, головне ковітальне, соціальне, *самовизначення*, але не дає змоги залишитися тут назавжди за екзистенційної невимушеності і повноти здійснюваних ігрових зусиль. У цьому розумінні вона є відхід у “*свободу небуття*” (Олег Генісаретський, нар. 1942 [81]).

Будь-яке зрушення чи окремих зсув у *смиловому полі особистості* – це справді передумова й суб’єктне підґрунтя її *свободи*, насамперед внутрішньої. З іншого боку, як відомо, сама свобода виникає у рамках осмисленої предметної дії, бодай кількаразово мисленнево опосередкованої. “Гра, – пише С.А. Смирнов, – і задає цей простір свободи, у якому ідея стає афектом, що переходить у жакобу і діяння. Людина дійсно починає творити світ за своїми образом і подобою” [141, с. 23]. Сутнісно так народжується нова гра, саме так спрацьовує *ігроутворювальний механізм*. І прикладом тут є перетворення дитиною опудала із матерії чи дерева в ляльку як перший крок до творення нею власного самобутнього ігрового світу. Адже лялька у грі – це не просто річ, а така річ, котра підміняє собою іншу річ, причому набагато більшу, аніж сама лялька – людину. Відтак, знаходячи точку опори названій *іграшці*, дитина здатна уявно-свідомо перекочувати із світу реального у світ ігровий, або ж перебувати в них одночасно, оперуючи й накладаючи доступні для себе їх смислові згустки-образи (*див. попереду*). Іншим прикладом такого смислового зсуву в ігровій ситуації є *метафора* як добре на сьогодні освоєна *категорія культури*. “Точно так само як і метафора, – зауважує Б.В. Марков, – іграшка поєднує

два плани, два типи досвіду. З одного боку, вона є матеріальним предметом, а з другого – символом, носієм ідеального смислу” [112, с. 100]. Парадокс полягає в тому, що людина, будучи екзистенційно втягнутою у гру, в персоніфіковану драму свого звершувального буття, ніяк не може досягнути стану чистого непорушного згармонювання, святості, Богоподібності. І лише під час гри, використовуючи ресурси своєї власної свободи для *творення собі* прийняттого світу як певної *напівреальності*, він на окремішній час перетворюється на творця-деміурга, майстра-художника. Врешті-решт гра як форма свободи, без якої можна й обійтися, потрібна самому гравцеві, тому що становить один із способів розвитку вільної і гармонійно самоорганізованої особистості (І. Кант, Й.-Ф. Шиллер). У досконалості вигляді, як уже наголошувалося, вона є *двопланова діяльність* людини, котра приносить їй задоволення, зреалізовується у певних рамках місця, часу й за добровільно прийнятих правил і поза сфери матеріальної вигоди, примусу чи необхідності.

“Vates” – це людина, котра вводить у життя *нові ігри*, прагне могутності, свободи, здатна жити у *хаосі становлення гри*, коли все руйнується й не залишається нічого святого й постійного, все “обігрується” й наповнюється умовністю, віртуальністю. Вона, будучи наділеною й інтелектом, і достатньою волею, все ж спроможна утримати цей хаос, організувати його і створити власний персональний майданчик для появи нового порядку у вигляді *регулярної професійної діяльності, учинків толерантності, справи життя*, що з’являються на межі заперечення гри, тобто на догмах, непорушності, постійності і системності осмисленого, позбавленого мислєдїяння, сумнівів праці, відвертості і щирості спілкування, простоти і відкритості ковітального повсякдення.

Однак *гра* як онтофеноменальне явище, котре в найдосконалішому формозмістовому (психосоціокультурному) наповненні постає як довершений розвитково-екзистенційний *цикл учинення*, не лише пізнається добірним філософським мисленням і вишколеною науковою думкою як данність окультуреного суспільного повсякдення особистостей, груп, колективів, етносів, націй, а й твориться та конструюється новітніми *методологічними засобами теоретизування*, а саме більш значеннево багатим і логіко-структурно панорамним *понятійно-категорійним апаратом*, що яскраво семантично унаочнює увесь вищепо-

даний текст, основні поняття і категорії якого виділені курсивом. Власне нас цікавила не *емпірична поліфонія* всеможливих *ігор*, не їх класифікації чи структурні особливості виникнення, розвитку, функціонування і самоорганізації, а **одна цілісна концептуальна карта гри як окремого великого вітакультурного феномену**, що має самобутне універсальне онтичне підґрунтя. І цей цілісний погляд на гру як данність повсякденного суспільного буття, крім ґрунтового рефлексивно-критичного аналізу здобутків всесвітньої філософської думки в історичній ретроспективі висвітлення, склали три засадничих джерела *теоретичного методологування*: а) *системомиследіяльнісна методологія* та її форми, методи, засоби та інструменти, у тому числі й підготовки і проведення ОДІ (Г.П. Щедровицький і його філософська школа [58–60; 63; 80–82; 86; 95–96; 114; 127–130; 136–137; 141; 156–164]); б) *філософсько-психологічна теорія вчинку*, включаючи також її вершинні теоретичні організованості – канонічну психологію і психософію вчинку – В.А. Роменця і напрацювання його наукової школи [див. 13; 15–20]; в) *вітакультурна методологія* [3; 27; 35; 41–42; 46] як інтелектуальний проект одного з авторів у взаємодоповненні її найважливіших *методологічних концентрів*, а саме концепції професійного методологування [40], об'єкт-миследіяльної сфери цієї духовної організованості [36], циклічно-вчинкової моделі розвитку науки [24; 37], методології парадигмальних досліджень у соціогуманітаристиці [32; 34] та закономірностей категоріогенезу в контексті розвитку наукових шкіл [26; 31; 45].

Однак у пропонованому філософському дослідженні *сутності гри* як онтофеномальної данності до цього моменту латентно присутнім було ще одне дуже важливе джерело методологування – *філософема світоглядних універсалій або категорій культури*, що найбільш успішно в останні десятиліття розробляється В.С. Стюпіним [143; 144]. Фундаментальний статус цих універсалій полягає в тому, що вони відіграють роль своєрідних глибинних програм соціального життя етнонаціонального загалу, а їх смисли у своїх багатоваріантних зв'язках створюють **категорійну модель світу** [28–31]. Саме у системі універсалій (категорій) культури, – пише цей відомий філософ, – “відображені найзагальніші уявлення про засадничі компоненти і сторони життєдіяльності людства, про місце людини у світі, про соціальні відношення, духовне життя

і цінності людського світу, про природу та організацію її об'єктів і т. ін.” [143, с. 66].

Таким чином, світоглядні універсалії, тобто категорії як межові, найбільш загальні поняття, *по-перше*, акумулюють історично накопичений соціальний досвід; *по-друге*, у взаємодоповненні задають цілісний образ людського світу; *по-третє*, в реальному житті організуються як схематизми, котрі зумовлюють суб'єктивне сприйняття світу, його переживання і розуміння; *по-четверте*, формовиявляються як базові структури людської свідомості і мають універсальний об'єктотворчий характер; *по-п'яте*, відіграють роль своєрідних глибинних програм соціального життя, котрі серцевинно містять інваріанти абстрактного всезагального змісту, *по-шосте*, характеризуються смисловим наповненням, котре зорганізується у вигляді своєрідних кластерів і сукупно утворює емний пізнавальний образ світу певної епохи, спільності, кожного індивіда [143, с. 65–67]. На думку Г.П. Щедровицького, категорії завжди являють собою певну *четвертинну зв'язку*: а) знання мов, б) уявлення об'єкта, в) дії-операції, г) поняття з особливим логічним змістом і смислом. Іншими словами, “категорія – це таке поняття (категоріальне поняття), що фіксує у нашій миследіяльності зв'язки і відповідність між операціями, котрі ми здійснюємо, об'єктом, до якого ці операції застосовуються, мовою, в якій усе це виявляється, і нашими поняттями” [134, с. 90]. Звідси очевидно, що “професійно працювати в категоріях та інтерпретувати найскладніші явища категорійно відповідно до структури вищезгаданої мислесхеми означає зробити власне мислення всесильним *засобом аналізу і розв'язання суспільних проблем і життєвих задач*. Для цього потрібна **культура мислення**, котра передбачає рефлексію, понятійне оперування, колективні форми роботи, орієнтацію на життєві потреби-мотиви, задіяння способів і засобів здолання мисленневих утруднень та суперечностей” [28, с. 6]. Очевидно також, що не всі категорії науки здобувають методологічний статус світоглядних універсалій, і для того щоб його досягнути, потрібно здійснити окрему складну логіко-змістову процедуру – *універсалізації*, котра може бути як успішною, так і невдалою, зважаючи на ілюзорність будь-якої, у тому числі й філософської, наукової, свідомості. До того ж треба мати на увазі й те, що в реальному життєпоточі вітакультури “світоглядні універсалії постають як *схематизми*, що визначають людське сприйняття

світу, його усвідомлення, розуміння, переживання, утверджуючи найзагальніші уявлення про зміст, форми і способи життєздійснення етносів і народів, про соціальні взаємостосунки, норми і цінності окремих осіб та ін.” [29, с. 5].

За концепцією В.С. Стьопіна, доречно виокремити два великих і пов’язаних між собою блоки *універсалій культури*. До першого належать категорії, які фіксують найзагальніші, атрибутивні характеристики об’єктів, уводжуваних до змісту людської діяльності, які утворюють базові структури свідомості й характеризуються універсальністю (предметами удіяльнення і вчинення можуть стати будь-які об’єкти – природні, соціальні, метафізичні, у тому числі і знакові об’єкти мислення): “простір”, “час”, “рух”, “річ”, “відношення”, “якість”, “кількість”, “міра”, “зміст”, “причинність”, “випадковість”, “необхідність” та ін. До другого блоку віднесено ті типи категорій, завдяки яким відображені *визначення людини* як суб’єкта діяльності, а відтак і структури її спілкування, ставлення до інших людей і до суспільства загалом, до цілей і цінностей соціального життя: “людина”, “суспільство”, “свідомість”, “добро”, “зло”, “краса”, “віра”, “надія”, “обов’язок”, “совість”, “справедливість”, “свобода”, “творчість”, “мудрість” тощо [143, с. 66].

Очевидно, що *категорія “гра”* типологічно відноситься до другого блоку універсалій культури, тобто до того їх набору, що визначає людину як суб’єкта поведінки, діяльності, спілкування, вчинків і характеризує її гуманний, головні ціннісно-смысловий, вимір буття. А це означає, що ця категорія у системно-функціональній єдності і взаємодоповненні з іншими фіксує у найзагальнішій формі історично накопичений досвід *додолучення* (занурення і вивільнення) особи у систему унормованих та окультурених соціальних стосунків, комунікацій і взаємодії. Вона є і чинник, і форма, і спосіб, й окремий світ *психокультурного розвитку* людини як суб’єкта, особистості, індивідуальності та універсуму [див. детально 11; 39; 50].

Гра як світоглядна універсалія вочевидь вимагає для свого розгортання абсолютно іншої *категорійної бази*, яка б виявила перш за все її онтологічний, аксіологічний, екзистенційний та феноменологічний виміри узмістовлення. У цьому зв’язку вищевикладене дає підстави висновувати, що *гра не є певна незмінна сутність*. У ній владарює *динаміка кордонів*, а

не статика норм. Вона постійно перебуває у процесі становлення, *перетворення*, “обігравання” самої себе. Її зміни і перетворення не вдається *категоризувати* з допомогою таких категорійних понять, як “розвиток” чи “еволюція”, хоча й не безперспективним видається інтелектуальне опрацювання ігrogenези як окремого напрямку дослідження (див. *попереду*). Гра виникає, розгортається, стається, відходить. У підсумку її онтоекзистенційного постання з’являється не певна річ або явище, а “*світ гри*”, у якому вона продукує вкрай мало “власних” речей, натомість користується речами (як іграшками, засобами, інструментами) з інших світів. Тим більше, що інтелектуальна ситуація сьогодні докорінно змінилася. В методології це зафіксовано як “некласична ситуація”: людство вже давно існує за наявності декількох сутностей, що не зводяться до єдиного першопочатку чи до вершинного Абсолюту. Так, на рівні *інженерної свідомості* це осмислено досить прозоро: люди давно живуть у світі, створеному їхніми руками, себто їх оточує друга природа – *техніка і культура* – зі своїми законами. Більше того, техногенне середовище майже повністю витіснило природне, а людські знання переважно мають несуголосні онтологічні передумови і засновки, їх істинність повно залежна від того культурного довкілля, у якому вони отримані. До цього слушно додати *масу світів*, вигаданих фантастами, котрі насправді користуються категорією “світ” вже на рівні “побутової химерної мови”. Скажімо, під завісу XIX століття у літературі, а потім і в кінематографі, виник новий розважальний жанр – *детективний роман* та *пригодницький трилер*, що разуче вплинув на культуру. Гострий сюжет детективу чи трилера відтворює *ігрову ситуацію*, яка тримає у змагальному (бойовому) напруженні окультуреного читача чи глядача, а через неї – пробуджує в нього прадавні (архетипні) мисливські інтенції, інстинкти, змісти. “Потреба в мисливськи-дослідному наркотику з розвитком комп’ютерної цивілізації вдовольняється різними азартними комп’ютерними іграми. Однак, треба визнати, що ані детектив чи трилер, ані комп’ютерна гра, принаймні у своїй безпосередній функції, не є ні літературою, ані мистецтвом: вони успадковують від гри тільки азартну природу. Азартна гра ближче до мистецтва-техне, ніж до мистецтва як такого. Вона розважає краще, аніж мистецтво, бо концентрує у собі вічну потребу людини в подоланні конфлікту, в

боротьбі і ризику. Але в жодному разі не заміняє мистецтва” [14, с. 200].

Пол Карл Фойєрабенд (1924–1994), напевно, жорсткіше за всіх сформулював цю нову ситуацію в описі феномену “несумірності” і принципів “епістемологічного анархізму” [147]: людина, шукаючи істини і пояснюючи життя на Землі, насправді *займається творенням світу*. Якщо ідеальні сутності продукуються людиною, а різні онтологічні картини співіснують одночасно в культурі, житті і в мисленні, то як може бути організоване досконале, передусім *методологічне, мислення* у цьому хаосі й абсурді? І тут на допомогу приходить *логічна категорія “світ”*. Вона пояснює, що світ – це місце в мисленні, куди поміщається творена *онтологічна картина* і споглядальна універсалія. Як саме таке місце світ замкнений у собі, самодостатній, цілісний і відокремлений від інших світів. У такий спосіб мислення розгортається або у “світах”, де воно рухається, спираючись на припущення про єдність світу, або між світами – на матеріалі розривів систематичного мислення чи регулярного людського життя, у тому числі на екстремальних рубежах системних онтологічних “катастроф”. Цю *катастрофічність* разом із мисленням, яке на ній виникає й набуває розвою, С.В. Попов називає “*інтелектуальною ситуацією*” [127–130], а один із авторів цього дослідження “*проблемною ситуацією*” [44]. Основу вказаної ситуації становить розбіжність об’єкта, на якому розгортається мислення, з “об’єктом” розуміння, який, своєю чергою, не збігається з тим, що рефлексується. Ситуаційно долаючи інтелектуальну проблемну ситуацію, людина створює новий світ, або йде у вже існуючий, закриваючи на проблеми очі й навмисне оминаючи їх, що, як не дивно, трапляється найчастіше.

Потреба у введенні названої категорії відчувалася давно. Вже Платон розрізняв *два світи* – ідей і речей, щоправда, приписував одному з них справжнє існування, повертаючись тим самим до єдиного дійсного світу. Найбільш радикально вчинив Ляйбніц – *придумав монади*, які змістовно надзвичайно близькі світам, хоча тут же ввів уявлення про “встановлену гармонію”, знову зібравши все в Єдине. Цією категорією у ХХ столітті успішно оперував **Карл Поппер** (1902–1994), запропонувавши *потрійний поділ всього суцього* на самостійно існуючі світи – *природи, соціальності і знань*, до речі останній світ цікавив його найбільше [132]. Категорію “світ” використовував і **Фер-**

нан Бродель (1902–1985) [73], який обґрунтував самостійність різних матеріальних *цивілізацій*.

Логіко-змістове упанормалення *категорії “світ гри”* дають численні поняття, такі, скажімо, як “ігрова сутність”, тобто те, що покладене як об’єктно-онтологічний центр довільного – з насолодою і без вигоди – способу твореного світу. Натомість стосунки людей між собою, взяті у їх соціальному сутнісному зрізі, пояснюються поняттям “*соціальний світ*”. Окрім того, світи можуть бути “інтелігібельними” і “реальними”: поки уявлення про те, що суспільство ділиться на класи, а стосунки між людьми визначаються їх приналежністю до того чи іншого класу, було вигідною теоретичною конструкцією, то це уможливило побудову інтелігібельних (осягнених розумом) світів як соціальних утопій. Коли ж названа понятійна конструкція набула практичного опанування у стосунках і спілкування людей, то це спричинило масове виникнення більш реалістичного, оновленого соціального світу.

У будь-якому разі стає зрозуміло, що до *ігрових світів* не можна застосувати ні поняття “зробити”, не можна сказати, що вони “розвиваються”, а тим більше не можна уявити, що вони природно “виникають”. *Ігрові світи знаходяться у процесах постійного становлення*. Іноді вони вибухають, руйнуються, тріскаються, розвалюються. Та й взаємодіють між собою не безпосередньо: подібно до Ляйбніцевих монад, світи “непроникні”, хоча, як і монади, мають “віконця”. Взаємодія ігрових учинків здійснюється через перенесення “речей” і людей з єдиного світ-місця в інший. А це також – *Логіка Великої Гри людства*, причому в найширшому онтологічному сенсі.

Змістовно становлення різних, у тому числі й ігрових, світів певною мірою протистоїть як “розвитку”, так і штучному “діянню” чи створенню. Не тотожне становлення і природному законодавчому протіканню процесу, тобто еволюції. І це зрозуміло чому. Якщо розвиток вимагає наявності початкового уже існуючого осереддя, у якому закладені можливості подальших якісних змін, то становлення – процес багатofакторного “складання”, коли починають з’являтися якісні характеристики, не притаманні жодному з факторів окремо. Перебіг становлення не фіксує того, що стало “осереддя”, що розвинулося. Становлення протистоїть і штучному цілеспрямованому створенню певних речей. У ньому беруть участь здебільшого природні фактори, які

людина неспроможна “зробити”, які не є результатом її цілеспрямованої діяльності, спілкування, вчинення. Однак воно не відноситься і до суто природних процесів. В *ігровому становленні* бере участь людина (результатами своєї діяльності або собою), хоча часто і не цілеспрямовано, а почасти спонтанно, невимушено. Власне навколо *гри-вчинення* й збираються природні компоненти, а вона стає джерелом чи каталізатором саморганізації, яка дає нову якість – створює структуровану панораму динамічного перебігу-постання ігрової діяльності.

Повчальним прикладом тут є суспільний розвиток незалежної України. Панування примітивної схеми “розвиток – деградація” в ігрово *зорієнтованій свідомості* політиків та аналітиків призводить або до фіксації постійної *соціальної катастрофи*, або до спроб організувати цілеспрямований розвиток (до капіталізму чи до ринкового соціалізму). Якщо ж обставини характеризувати як ситуацію виникнення *нового суспільного ладу*, або як ситуацію становлення нової держави, то очевидно, що окремі суспільні структури справді руйнуються і відмирають, розкладаючи навколо себе людей, природу тощо, інші – починають зростати, організовуватися, змогутнюватися. Тоді інакше бачиться спосіб дії громадян, котрі беруть участь у розбудові нової держави: не участь у політичних суперечках, яка програма, шлях або мета (соціалізм чи капіталізм) краще, і не докази своєї правди всіма доступними засобами аж до експерименту над усією країною, а робота з утилізації зникаючих структур (передусім, щоб не деморалізували і не розкладали все живе навколо) та участь у створенні всього набору компонентів, з яких рано чи пізно складеться життєздатна суспільна комбінація. Причому *знання* тут потрібне не науково-проектне, а *світоглядно-етичне, філософсько-гуманітарне*, котре б визначало на єдиних ідеологічних засадах, якого змісту, як і коли мають проводитися реформи.

Отже, загальна схема здійснення процесу функціонування *становлення гри* відрізняється тим, що в його ініціації обов’язково бере участь нова схема організації *ігрового життя-здійснення* як світоглядна категорія; і це – на відміну від розвитку, де має бути присутнім реально існуюче осереддя (зародок, “клітинка”, “ембріон”), і на відміну від природного процесу, в якому владарює законодапційність. Саме обстоювана нами, фактично *світоглядно-*

орієнтаційна модель гри як учинення може бути прийнята як канон, тому надає змогу громадянам організувати себе і своє життя відповідно до її принципів. Новопостале утворення (українство як політична нація, “Майдан Гідності – 2014” тощо) починає, у Великій грі і через мегасвіт гри, боротися за експансію свого способу життєдіння. Таким чином виникає нова значуща компонента *громадянського суспільства*, котре, будучи найвпливовішим гравцем-актором Великої Державотворчої Гри, прагне перемоги, соціальної справедливості, законності і толерантності. Але й у цьому разі реалізується процес становлення іншого суспільного порядку, який із часом буде більш адекватно поіменованій.

Часто при *науковому проектуванні* виходить, що реалізуються не самі соціальні проекти, а ті *світоглядні схеми*, які породжені мисленневою проектною метушнею. Так, скажімо, вийшло і при зіткненні СМД-методології та гри: спочатку в *ОДГ* претендувала на панування методологічна форма життя, однак досить швидко взяла гору власне гра, створивши *світ гри*, а не *світ методології* [127; 130] (до речі, світ методології, як доведено одним із авторів, створює лише багаторівнева *система професійного методологування* [див. 27; 32; 34; 41]). Аналогічно було і з ідеями комуністичного будівництва в Росії початку ХХ століття: якщо економічні ідеї реалізувалися досить повно, то в державотворенні і в соціальному повсякденні перемогли традиційні *світоглядні схеми* (так званій “скелетний тип” державного устрою) і взяли гору колективістські виробничі принципи. Соціальні програми, які не спираються на “світові опрацьовані схеми”, приречені у підсумку на отримання прямо протилежного результату, що й підтвердив розпад у 1991 році СРСР.

Взаємодія світів, у тому числі і різних моделей гри, відбувається за допомогою речей, котрі стають засобами та інструментами як діяльності, так і мислення. Розгортання нових світоглядних схем відбувається на матеріалі речей з “колишнього світу” (здебільшого захоплених виром змагання, боротьби), але при цьому речі отримують нові, відповідно до оновленого світу, функції і смисли (наприклад, стають іграшками, предметами гордості, розкошів чи задоволення).

Річ – це не просто “натуральний предмет”, а те, що “живе” всередині людських діяльності, спілкування, вчинків і нею вироблено. Річ має кілька оболонок: а) *матеріальний каркас*, що виконує низку головних функцій (стілець,

“щоб сидіти”, авторучка, “щоб писати”, шашки, шахи, доміно, нарди, щоб грати, і т. ін.); б) *набір* “невластивих” чи непостійних *функцій* (наприклад, існує статистика, що скріпки для паперу найчастіше використовуються замість зубочистки); в) *поле суспільної вагомості* (доведено, що сукні й автомобілі є символами достатку, суспільного становища чи показником смаку і виду діяльності господаря), що може бути більш важливо, ніж самі функції речі; г) *культурний смисл*, що взагалі не має відношення до її матеріальної і функціональної організованостей. Так, церковні будинки з часом із храму перетворилися на пам’ятники архітектури, готичні замки – з незручного тимчасового житла, призначеного для оборони від ворогів, на туристичний об’єкт або ресторан, перо із пишучого предмета – на музейний експонат, тому що ним писав Вольтер, Пушкін, Гегель, Шевченко, Франко та ін.

Отож *сміслові оболонки речей* є більш значущими, ніж їх функціональне призначення чи їх матеріальний каркас. Саме це розшарування речі на кілька значною мірою незалежних оболонок уможливує її здатність проникати з одного світу в інший; більше того, не змінюючи матеріального каркасу і функцій, річ може міняти смислову оболонку. В цьому логіко-змістовому форматі річ – це такі утворення, як поняття, знання, схеми, ідеї, технології, машини та будь-які інші складні системи. Володіючи описаними характеристиками, відмінність між ними полягає у тому, в якому з людських світів вони породжені, де їх місце народження і “власний світ”. Відтак слушно говорити про “речі-думки”, “речі культури”, “соціальні речі”, “речі світу техніки” (машини) і, відповідно, про “ігрові речі”. Але найважливіше, що багатонашарованість речей уможливує використання їх у грі як маркерів того світу, з якого вони прибули, або навпаки, – світу, в якому вони ніколи не перебували.

Методологічно задіявши змістовно опрацьовані категорії і поняття, змалюємо *процес буття гри*. Гра виникає, коли взаємодіють як мінімум два світи і з’являється генератор, носій гри, який створює порожнє місце для появи третього світу, де наявні свобода, доля, особистість, тобто те, чого не може існувати в інших світах. Так, суд – це зіткнення світу соціального і світу права. Загалом зіткнення різних соціальних світів спричиняє боротьбу, змагання, конфлікти, війну. На *перехресті всесвітів* добра і зла виникає не лише релігія, а й театр. Взаємопроникнення світу культури

і світу сексуальної енергії породжує *любовні ігри*. Але тільки за умови, якщо виник творець цього третього світу (скажімо, для появи любовних ігор був потрібний лицарський ідеал любові і куртизанний, себто вишукано ввічливий, люб’язний, роман як її генератори [150, с. 117–139]). Коли такий генератор, що створює світ гри, не з’являється, тоді між світами встановиться рівновага: або один привласнить усі речі іншого, або вони будуть існувати, не помічаючи один іншого. Паростки гри зникають, вона стає неможливою.

У цілому *унікальність світу* гри полягає у трьох моментах: а) гра не виникає сама по собі, а лише у результаті зіткнення як мінімум двох світів, з яких у неї потрапляють “спірні” чи “спільні” речі; б) ігровий світ окремішньо порожній, тому що виникає спочатку як порожнє місце, у якому потім починає обігруватися подвійне чи потрійне призначення втягнених у гру речей; в) поєднання і замкнення речей у грі дає долю у явному вигляді (жереба, костирника, кубика, правил розкладування карт, виграш-програшу, знищення за певних умов тощо). “Не випадково азартні ігри в старовину називалися фатальними ...” [106]. Тут доля – уособлене незнання неминучого. Світ гри – єдиний, у якому *доля як незнання* присутня унааявлено та оприявлено. В інших світах вона присутня або неявно – містично, або її намагаються уникнути шляхом утвердження законодоцільності (*науковий світ, світ права, світ фінансів, світ методології* тощо). І головне у становленні світу гри – її створює людина, людина “граюча”, “vates”, а не долучена до гри особа, “Homo Ludens” (“людина, яка грає”), що також є *ігровою річчю*. “Суб’єкт гри, – пише Г.-Х. Гадамер, – це не гравець; у кращому випадку гра досягає свого втілення через тих, хто в неї грає” [79, с. 148].

Саме *людина-гравець* створює собі *кордон, повноту і порядок гри*, отримуючи повну свободу і могутність, відновлюючи свою особистість як цілісність індивідуального світу Я. У грі перестають працювати інші світоглядні поняття і схеми, тому що вони знищуються *ігровою аурою*, перетворюючись на *обіграні смисли і смислові гірлянди*. Воднораз зворотне твердження невірне: світи, у яких панує істина, етичні схеми, універсалії культури не можуть скасувати гру, навпаки, вони немов пристосовуються до неї, намагаються обмежити її місце і вплив. Й. Хейзінга пише: “Гру не можна заперечувати. Можна заперечувати майже всі абстрактні поняття – право, красу,

істину, добро, дух, Бога. Можна заперечувати серйозність. Гру – аж ніяк... Вона перебуває поза сферою моральних норм, самодостатньо вона ні добра, ні зла. Якщо, проте, людина повинна вирішити, чи наказано їй серйозно діяти, на що штовхає її воля, або чи дозволено їй грати, тоді її моральне сумління надає мірило” поведінки і діяння [150, с. 12, 240].

Іншими словами, віч-на-віч залишається людина і доля у постійно виникаючому світі гри. Надання долі божественного смислу перетворює гру в культ, священнодійство, ритуал, релігійний канон, образ смерті – на поєдинок і змагання, на лицедійство добра чи зла – в театр, на еталон справедливості – у судовий процес. Вийти із гри чи припинити її означає відмовитися від себе як від вільного і всемогутнього, що іноді дуже важко, що за слабкої волі втягує особу в ігromанію.

Отож, гра існує як “ третій світ “ у постійному становленні і зникає при втраті одного зі світів, або при скоєнні вироку долі. Вона також помирає, коли зникає межа умовності і реального життя. Коли становлення гри все ж відбулося, то її процесну екзистенцію важко зупинити; тоді вона речово умістовлює два світи, не руйнуючи їх, а створюючи всередині себе набори “відпоручників”, тобто своєрідних уповноважених, представників. Гра починає складатися, втілюватися у життя, побутувати у своїй онтофеноменальній екзистенції. Так продовжується доти, поки світ гри не замкнеться на себе і не виникне один із типів гри – спеціальне місце і прийняті ролі, або викликтворення, або відбудеться ігрова подія чи здійсниться гра-церемонія (див. підрозділ 2).

1. Аверінцев С. Софія-Логос. Словник / Сергій Аверінцев. – 3-є вид. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 650 с.

2. Бердяєв М. Парадокс брехні / Микола Бердяєв // Психологія і суспільство. – 2014. – №4. – С. 17–20.

3. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / гол. ред.-консульт. А.В. Фурман. – 2005–2014. – Модулі 1–16.

4. Мединська Ю. Вітакультурна методологія і постмодернізм / Юлія Мединська // Психологія і суспільство. – 2006. – №1. – С. 47–52.

5. Гуменюк О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату / Оксана Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2012. – №1. – С. 47–81.

6. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: [монографія] / Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.

7. Гуменюк О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу:

[монографія] / Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.

8. Декларація принципів толерантності // Шлях освіти. – 1999. – №2. – С. 2–4.

9. Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика / Олена Андріївна Донченко, Юрій Вікторович Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

10. Климишин О.І. Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід: [монографія] / Ольга Іванівна Климишин. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2010. – 440 с.

11. Морщакова О. Цінність у психокультурному бутті людини як особистості / Олена Морщакова // Психологія і суспільство. – 2013. – №1. – С. 105–114.

12. М'ясоїд П.А. Курс загальної психології / Петро М'ясоїд: у 2 т. – К., 2011. – Т.1. – 496 с.

13. Основи психології: [підручник] / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – Вид. 6-те, стереотип. – К.: Либідь, 2006. – 632 с.

14. Попович М.В. Бути людиною / Мирослав Попович. – К.: Вид. дім “Києво-Мог. акад.”, 2011. – 223 с.

15. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.

16. Психологія і суспільство: Спецвипуск, присвячений 85-й річниці з дня народження Володимира Роменця. – 2011. – №2. – 190 с.

17. Роменець В.А. Вчинкова організація канонічної психології / Володимир Роменець / Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 25–56.

18. Роменець В.А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття: [навч. посібн.] / Володимир Роменець. – К.: Либідь, 2007. – 832 с.

19. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: [навч. посібн.] / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.

20. Роменець А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження / Володимир Роменець // Психологія і суспільство. – 2012. – №2. – С. 6–27.

21. Савчин М.В. Духовна парадигма психології: [монографія] / Мирослав Васильович Савчин. – К.: Академвидав, 2013. – 252 с. – (Серія “Монограф”).

22. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: [навч. вид.; монографія] / Мирослав Савчин. – Вид. 2-е, пер., доп. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 508 с.

23. Ткаченко О.М. Принципи, категорії і методологічні проблеми психології / Олександр Ткаченко // Психологія і суспільство. – 2009. – №1. – С. 45–133.

24. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 18–36.

25. Фурман А.В. Генеза толерантності і перспективи українотворення (комплексний проект) / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №1. – С. 6–20.

26. Фурман А.В. Засадничі умови виникнення наукових шкіл / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2014. – №1. – С. 49–58.

27. Фурман А.В. Ідея професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тер-

нопіть: Економічна думка, 2008. – 205 с.

28. *Фурман А.В.* Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв'язання складних проблем / *Анатолій В. Фурман* // Інститут експериментальних систем освіти: Інформ. бюлетень. – Вип. 4. – Тернопіль, 2004. – С. 4–7.

29. *Фурман А.В.* Категоріогенез як методологічна проблема: від розвитку понять до категорійної моделі світу / *Анатолій В. Фурман* // Вітакультурний млин. – 2008. – Модуль 7. – С. 4–9.

30. *Фурман А.В.* Категоріогенез як напрям професійного методологування / *Анатолій В. Фурман* // Психологія і суспільство. – 2008. – №2. – МС. 53–58.

31. *Фурман А.В.* Категорійний профіль наукової школи / *Анатолій В. Фурман* // Психологія і суспільство. – 2014. – №2. – С. 23–39.

32. *Фурман А.В.* Методологічне обґрунтування багаторівневості парадигмальних досліджень у соціальній психології / *Анатолій В. Фурман* // Психологія і суспільство. – 2012. – №4. – С. 78–125.

33. *Фурман А.В.* Методологічне обґрунтування циклічно-вчинкової типології ігор / *Анатолій В. Фурман* // Вітакультурний млин. – 2014. – Модуль 16. – С. 4–14.

34. *Фурман А.В.* Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: [монографія] / *Анатолій Васильович Фурман*. – К.: Інститут політичної і соціальної психології; Тернопіль: Економічна думка, 2013. – 100 с.

35. *Фурман А.В.* Модульно-розвивальна організація мислєдїяльностї – схема професійного методологування / *Анатолій В. Фурман* // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 40–69.

36. *Фурман А.В.* Об'єкт-мислєдїяльнїсна сфера вітакультурної методології / *Анатолій В. Фурман* // Вітакультурний млин. – 2010. – Модуль 12. – С. 4–8.

37. *Фурман А.В.* Парадигма як предмет методологічної рефлексії / *Анатолій В. Фурман* // Психологія і суспільство. – 2013. – № 3. – С. 72–85.

38. *Фурман А.В.* Парадигми нормативностї методологічного мислення у професійному становленні особистостї / *Анатолій В. Фурман* // Соціально-психологічні виміри професійної майстерностї особистостї в умовах глобалізованого світу: мат. Міжнар. н.-пр. конф., 16–17 травня 2013 р., м. Тернопіль // Психологія і суспільство. – 2013. – Спецвипуск. – С. 8–11.

39. *Фурман А.В.* Психокультура української ментальностї / *Анатолій В. Фурман*; [2-е наук. вид., доп.]. – Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

40. *Фурман А.В.* Рефлексивне обґрунтування концентрів вітакультурної методології / *Анатолій В. Фурман* // Вітакультурний млин. – 2009. – Модуль 10. – С. 4–11.

41. *Фурман А.* Рівні та критерії методологування у професійному здійсненні науково-дослідної діяльностї / *Анатолій В. Фурман* // Вітакультурний млин. – 2005. – Модуль 1. – С. 5–13.

42. *Фурман А.В.* Структура і зміст професійного методологування / *Анатолій В. Фурман* // Вітакультурний млин. – 2005. – Модуль 2. – С. 4–11.

43. *Фурман А.В.* Сутність та основні функції гри / *Анатолій В. Фурман* // Економіка України в умовах

сучасних трансформацій / Матеріали міжнар. н.-пр. конф.: Тернопіль–Чортків, 3 квітня 2014р. – Чортків, 2014. – С. 3–10.

44. *Фурман А.В.* Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: [монографія] / *Анатолій Васильович Фурман*. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

45. *Фурман А.В.* Типи наукових шкіл та умови їх ефективного функціонування / *Анатолій В. Фурман* // Психологія і суспільство. – 2014. – №3. – С. 11–29.

46. *Фурман А.В.* Типологічний підхід у системі професійного методологування / *Анатолій В. Фурман* // Психологія і суспільство. – 2006. – №2. – С. 78–92.

47. *Фурман А.В.* Теоретична модель гри як учинення / *Анатолій В. Фурман* // Наука і освіта. – 2014. – №5/СХХІІ. – С. 95–104.

48. *Фурман А.В., Гуменюк О.Є.* Психологія Я-концепції: [навч. посібн.] / *Анатолій В. Фурман, Оксана Гуменюк*. – Львів: Науковий світ-2000, 2006. – 360 с.

49. *Фурман А.В., Морщакова О.С.* Психокультура як самоорганізована сфера аксіобуття / *Анатолій В. Фурман, Олена Морщакова* // Вітакультурний млин. – 2013. – Модуль 15. – С. 13–22.

50. *Фурман А.В., Ревасевич І.С.* Авторська програма курсу “Психокультура інноваційних соціосистем” / *Анатолій В. Фурман, Ірина Ревасевич* // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 221–235.

51. *Фурман А.В., Фурман О.Є.* Образ долї у поетичному світі Тараса Шевченка / *Анатолій В. Фурман, Оксана Фурман* // Психологія і суспільство. – 2014. – №1. – С. 16–25.

52. *Фурман А.В., Шандрук С.К.* Вітакультурне постановня організаційно-діяльнїсної гри як форми розвитку професійного мислення / *Анатолій В. Фурман, Сергій Шандрук* // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. Педагогіка і психологія: зб. статей. – Ялта: РВВ КГУ, 2014. – Вип. 43. – Ч.1. – С. 247–256.

53. *Фурман А.В., Шандрук С.К.* Методологічне обґрунтування організаційно-діяльнїсних ігор як інтегральної умови розвитку професійної креативностї / *Анатолій В. Фурман, Сергій Шандрук* // Вітакультурний млин. – 2014. – Модуль 16. – С. 15–28.

54. *Фурман А.В., Шандрук С.К.* Психологічні особливостї розвитку професійної креативностї майбутніх фахівців соціогуманітарного профілю / *А.В. Фурман, С.К. Шандрук* // Науково-методичні підходи до викладання управлінських дисциплїн в контексті вимог ринку праці: мат. Всеукр. н.-пр. конф. 11–12 квітня 2013 р.: у 2-х т. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 32–36.

55. *Шандрук С.К.* ОДІ як осноположна умова розвитку професійної майстерностї особистостї в умовах глобалізованого світу: мат. Міжнар. н.-пр. конф., 16–17 травня 2013 р., м. Тернопіль / *С.К. Шандрук* // Психологія і суспільство. – 2013. – Спецвипуск. – С. 113–115.

56. *Шандрук С.К.* Розвиток професійної креативностї майбутніх соціальних працівників / *С.К. Шандрук, Н.М. Цьвігун* // Соціально-психологічні виміри професійної майстерностї особистостї в умовах глобалізованого світу: мат. Міжнар. н.-пр. конф., 16–17 травня 2013 р., м. Тернопіль // Психологія і суспільство. – 2013.

- Спецвипуск. – С. 119–121.
57. *Шаюк О.Я.* Психологічні особливості формування професійної толерантності майбутніх економістів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ольга Ярославівна Шаюк; наук. кер. проф. Фурман А.В.; Нац. акад. Держ. прикорд. служби України імені Б. Хмельницького, 2012. – 215 с.
58. *Щедровицький Г.* Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2 – С. 30–49.
59. *Щедровицький Г.* Організаційно-діяльнісна гра як нова форма організації та метод розвитку колективної мислєдїяльності / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2006. – №3. – С. 58–69.
60. *Щедровицький Г.* Схема мислєдїяльності – системно-структурна будова, значення і зміст / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 29–39.
61. *Ясперс К.* Психологія світоглядів / Карл Ясперс: [пер. з нім. О. Кислюка, Р. Осадчук]. – К.: Юніверс, 2009. – 464 с. – (Філософська думка).
62. Апокриф // Культурологічний журнал. – 1993. – № 2. – 204 с.
63. *Баранов П.В.* Ігрова форма розвитку комунікації, мислення, діяльності / П.В. Баранов, Б.В. Сазонов. – М., МНІІПУ, 1989. – 260 с.
64. *Бахтин М.М.* К філософії поступка / Михайл Михайлович Бахтин // Філософія і соціологія науки і техніки. Ежегодник. 1984–1985. – М., 1986. – С. 5–47.
65. *Бахтин М.М.* Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / Михайл Михайлович Бахтин. – М., 1965. – 543 с.
66. *Бердяев Н.А.* Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Николай Александрович Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 447 с.
67. *Берлянд И.Е.* Игра как феномен сознания / Ирина Ефимовна Берлянд. – Кемерово: Алеф, 1992. – 98 с.
68. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди / Эрих Берн; пер. с англ. М. Будиной, Е. Перцевой, В. Никандровой. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 320 с. – (Серия “Психологическая коллекция”).
69. *Борхес Х.Л.* Коллекция [Электронный ресурс] / Х.Л. Борхес. – Режим доступа: <http://www.lib.misto.kiev.ua/BORHES/kniga.txt>.
70. *Бородатова А.А.* Игра в мяч как путь в пещеру предков / А.А. Бородатова // История и семиотика индейских культур Америки. – М., 2002. – С. 62–98.
71. *Борхес Х.Л.* Вавилонская библиотека [Электронный ресурс] / Х.Л. Борхес. – Режим доступа: <http://www.bookfb2.ru/?p=264277>
72. *Борхес Х.Л.* Сад расходящихся тропинок [Электронный ресурс] / Х.Л. Борхес. – Режим доступа: <http://lib.ru/BORHES/sad.txt>
73. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм [Электронный ресурс] / Фернан Бродель // Электронный журнал Арт&Факт. – 2006. – №4. Режим доступа: <http://www.artifact.org.ru/index2.php>.
74. *Брук П.* Пустое пространство / П. Брук. – М., 1978. – 184 с.
75. *Буш Г.Я.* Диалогика и творчество / Генрих Язепович Буш. – Рига: Авотс, 1985. – 319 с.
76. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения / Макс Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 560 с.
77. *Выготский Л.С.* Игра и ее роль в психическом развитии ребенка / Л.С. Выготский // Вопросы психологии. – 1966. – № 6. – С. 62–77.
78. *Выготский Л.С.* Мышление и речь / Лев Семёнович Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – 342 с.
79. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод / Ханс-Георг Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 702 с.
80. *Генисаретский О.И.* Опыт методологического конструирования общественных систем / О.И. Генисаретский // Моделирование социальных процессов. – М.: Наука, 1970. – С. 48–63.
81. *Генисаретский О.И.* Упражнения в сути дела / О.И. Генисаретский. – М.: Русский мир, 1993. – 277 с.
82. Георгий Петрович Щедровицкий / Г.П. Щедровицкий; [под ред. П.Г. Щедровицкого, В.Л. Даниловой]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 600 с.: ил. – (Философия России второй половины XX в.).
83. *Герасимов И.В.* Игра и сознание / И. В. Герасимов // Общественные науки и современность. – 1995. – №1. – С. 159–166.
84. *Гессе Г.* Игра в бисер / Герман Гессе: [пер. с нем.]; вступ. с.н.с. Павловой. – М.: Правда, 1992. – 496 с.
85. *Гессе Г.* Степной волк / Герман Гессе: [пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 2011. – 188 с.
86. *Громыко Ю.В.* Организационно-деятельностные игры и развитие образования / Юрий Владимирович Громыко. – М.: Независимый методологический университет, 1992. – 96 с.
87. *Грязнов А.Ф.* Витгенштейн Людвиг. Язык игры / А.Ф. Грязнов // Современная западная философия. Словарь. – М.: Политиздат. – С. 61–62, 402.
88. *Декарт Р.* Правила для руководства ума. Рассуждение о методе // Сочинения / Рене Декарт. – М.: Мысль, 1989. – 512 с.
89. *Демин М.В.* Игра как специфический вид человеческой деятельности / М.В. Демин // Философские науки. – 1983. – №1. – С. 54–61.
90. *Донченко Е.А.* Фрактальная психология (Долглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни) / Елена Андреевна Донченко. – К.: Знание, 2005. – 323 с.
91. *Жбанков М.Р.* Игра / М.Р. Жбанков // Новейший философский словарь: [сост. и гл. научн. ред. А.А. Грицанов; 3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный дом, 2003. – С. 395.
92. *Зиновьев А.А.* Коммунизм как реальность / Александр Александрович Зиновьев. – М.: Полиграфсервис, 1994. – 494 с.
93. *Ильясов Р.Р.* Социально-философский анализ феномена игры: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Р.Р. Ильясов. – Уфа, 1998. – 20 с.
94. *Исупов К.Г.* В поисках сущности игры / К.Г. Исупов // Философские науки. – 1977. – №6. – С. 52–63.
95. *Карнозова Л.М.* Самоопределение профессионала в проблемной ситуации. Психосемиотическое исследование на материале организационно-деятельност-

ных игр: дисс. канд. психол. н. / Людмила Михайловна Карнозова. – М.: 1991. – 234 с.

96. Карнозова Л.М. Правовая журналистика: замысел и игра / Л.М. Карнозова // Кентавр. – 1996. – №2. – С. 5–13.

97. Кальве Л.-Ж. Игры в обществе / Л.-Ж. Кальве // Апокриф. – 1993. №2. – С. 23–28.

98. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об Асурде [Электронный ресурс] / Альбер Камю // Бунтующий Человек. – М.: Изд-во политической литературы, 1990. – 415 с. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/camus/01/0.html>.

99. Кант И. Трактаты и письма / Иммануил Кант; вступ. ст. А.В. Гулыги. – М.: Наука, 1980. – 709 с.

100. Кацук Н.Л. Гессе (Hesse) Герман / Н.Л. Кацук // Новейший философский словарь: [сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов; 3-е изд., исправл.]. – Мн.: Книжный дом, 2003. – С. 242–243.

101. Котляревский Ю.Л. Искусство моделирования и природа игры / Ю.Л. Котляревский, А.С. Шайцер. – М.: Прогресс, 1992. – 104 с.

102. Кривко-Апинян Т.А. Мир Игры / Т.А. Кривко-Апинян. – СПб.: Лань, 1992. – 160 с.

103. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун; пер. с англ. / сост. В.Ю. Кузнецов – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 2002. – 608 с.

104. Левада Ю.М. Игровые структуры в системах социального действия / Ю.М. Левада // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. – М.: 1984.

105. Левинтов А.Е. Программа регионального развития Крыма. Отчет ВТК “Регионал”. По заказу концерна “Интеркопт” [Электронный ресурс] / А.Е. Левинтов. – Режим доступа: <http://www.massandra.verdens.lv/about-massandra-russian>.

106. Лесной Дм. Игровой дом. Толковый словарь карточных терминов, игровых понятий и шулерских приемов / Дм. Лесной [под ред. Е. Витковского]. – Вильнюс: Рома, 1994. – 504 с.

107. Лефевр В.А. Конфликтующие структуры / Владимир Александрович Лефевр. – М.: Сов. радио, 1973. – 160 с.

108. Ляйбниц Г.В. Монадология / Г.В. Ляйбниц // Sententiae, XXVIII. – 2013. – № 1. – С. 151–177.

109. Мамардашвили М.К. Картезианские размышления / Марат Константинович Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1994. – 352 с.

110. Лотман Ю.М. Карамзин: Сотворение Карамзина. Статьи и исслед.: 1957–1990. Заметки и рецензии / Юрий Михайлович Лотман. – СПб.: Искусство-СПб, 1997. – 829 с.

111. Лотман Ю.М. Об искусстве: структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман. – СПб.: Искусство-СПб, 1998. – 704 с.

112. Марков Б.В. Философская антропология: очерки и теории / Б.В. Марков. – СПб., 1997. – 384 с.

113. Маркс К. Капитал / Карл Маркс [Электронный ресурс]. – Соч., т. 1-3. Режим доступа: http://www.pru.edu.ua/e-book/.../iplp_ket_Marx_kapital.

114. Материалы совещания “Игра” [Электронный ресурс]. – 1983. – Архив ММК. – Режим доступа: <http://www.fondgp.ru/lib/gpэ>.

115. Можейко М.А. Генеалогия / М.А. Можейко, Т.Г. Румянцева, И.Н. Сидоренко // Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 228–232.

116. Можейко М.А. Монада / М.А. Можейко // Новейший философский словарь / сост. и гл. науч. ред. А.А. Грицанов. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 643–645.

117. Миллер С. Психология игры / С. Миллер. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 317 с.

118. Набоков В.В. Защита Лужина / Владимир Владимирович Набоков. – М.: Азбука, 2011. – 288 с.

119. Наумов С.В. Организационно-деятельностные игры / С.В. Наумов // Природа. – 1987. – № 5. – С. 24–33.

120. Овсянников М.Ф. Искусство как игра / М.Ф. Овсянников // Вестник МГУ. – Серия 7. – 1996. – №2. – С. 84–88.

121. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Хосе Ортега-и-Гассет. – М.: Наука, 1991. – 403 с.

122. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры: Сборник / Хосе Ортега-и-Гассет. – М.: Искусство, 1991. – 586 с.

123. Павлова Н.С. У всех пристрастий на краю / Н.С. Павлова // Гессе Г. Игра в бисер: [пер. с нем.]; вступ. ст. Н.С. Павловой. – М.: Правда, 1992. – С. 5–32.

124. Папуш М.П. Берн Э. Секс в человеческой любви / М.П. Папуш. – Мн., 2001. – С. 356–367.

125. Петров М.К. Язык, знак, культура [Электронный ресурс] / М.К. Петров. – М.: Наука, 1991. – Режим доступа: <http://www.philosophy1.narod.ru/katg/retrovmk/index.html>.

126. Плотников В.И. Типологический подход / В.И. Плотников // Социальная философия: Словарь / сост. и ред. В.Е. Кемеров, Т.Х. Керимов. – М.: Акад. проект, 2003. – С. 464–471.

127. Попов С. Игровое движение и организационно-деятельностные игры / С. Попов, Г. Щедровицкий // Вопросы методологии. – 1994. – №5. – С. 112–153.

128. Попов С. Методология построения гуманитарных дисциплин [Электронный ресурс] / Сергей Попов [метод. прикладное знание: докл. Второго Методологического конгресса (Москва, 28–29 марта 1995 г.)]. – М.: Школа культурной политики, 1996. – Режим доступа: <http://www.fondgp.ru/lib/collections/archive/s1995/1/0/1>.

129. Попов С.В. Необходимость странного мира / Сергей Валентинович Попов // Кентавр. – 1991. – №1. – С. 2–31.

130. Попов С.В. Организационно-деятельностные игры: мышление в “зоне риска” / Сергей Владимирович Попов // Кентавр. – 1994. – №3. – С. 2–31.

131. Пригожин А.И. Практическая деловая игра как метод разработки решений в социальном проектировании / А.И. Пригожин // Теоретико-методологические проблемы социального прогнозирования и социального проектирования в условиях ускорения НТП. – М.: ИСИ. – 1986. – 322 с.

132. Поппер К. Логика и рост научного знания / Карл Поппер. – М.: Прогресс, 1973. – 302 с.

133. Программно-целевой подход и деловые игры // Тез. докл. и сообщ. ко 2-й науч.-практ. науковедч.

конф. – Новосибирск, 1980. – С. 36–39.

134. Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого / [гл. ред. А.Г. Реус; сост. А.П. Зинченко]. – М.: Дело, 2003. – 160 с.

135. Путеводитель по основным понятиям и схемам методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматия по работам Г.П. Щедровицкого / [гл. ред. А.Г. Реус; сост. А.П. Зинченко]. – М.: Дело, 2004. – 208 с.

136. Розин В.М. Методологический анализ деловой игры как новой области научно-технической деятельности и знания [Электронный ресурс] / Вадим Маркович Розин. – Режим доступа: <http://www.conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt>.

137. Розин В.М. Природа и генезис игры (опит методологического изучения) / Вадим Маркович Розин // Вопросы философии. – 1996. – №6. – С. 26–36.

137а. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб: Питер, 2000. – 712 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).

138. Сарычев О.В. Философия игры в европейской мысли: историко-проблемное рассмотрение: автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. философ. наук: 09.00.03 / Олег Викторович Сарычев. – Тула, 2002. – 18 с.

139. Сигов К.Б. Игра / К.Б. Сигов // Современная западная философия. Словарь. – М.: Политиздат, 1991. – С. 110–112.

140. Сидоренко В.Ф. Прогнозирование как процедура проектирования / В.Ф. Сидоренко // Проблемы прогнозирования материально-предметной среды // Труды ВНИИТЭ. Техн. эстетика. – Вып. 2. – М.: ВНИИТЭ, 1972. – 171 с.

141. Смирнов С.А. Философия игры (пролегомены к построению онтологии игры) / Сергей Алефтинович Смирнов // Кентавр. – 1995. – №2. – С. 26–36.

142. Спиркин А.Г. Обсуждение методологических проблем исследования систем и структур / А.Г. Спиркин, Б.В. Сазонов // Вопросы философии. – 1964. – №1. – С. 158–162.

143. Стёпин В.С. Культура / Вячеслав Стёпин // Вопросы философии. – 1999. – №8. – С. 61–71.

144. Стёпин В.С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция: [монография] / Вячеслав Семёнович Стёпин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.

145. Толстых В.И. Сократ и мы / В.И. Толстых // С чего начинается личность / под общ. ред. Р.И. Косолапова. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1983. – С. 91–132.

146. Тукмачёва Е.А. Эйген Финк: игра как феномен культуры / Елена А. Тукмачёва / Вестник Удмурдского университета. Социология и философия. – 2003. – С. 246–250.

147. Файерабенд П. Избранные труды по методологии науки / Пол Файерабенд. – М.: Прогресс, 1986. – 542 с.

148. Финк Э. Основные феномены человеческого бытия / Эйген Финк // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 357–404.

149. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Мартин Хайдеггер. – М.: Прогресс, 1993. – 447 с.

150. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня / Йохан Хейзинга. – М.: Прогресс, 1992. – 464 с.

151. Хейзинга Й. Осень средневековья / Йохан Хейзинга. – М.: Наука, 1988. – 320 с.

152. Честертон Г.К. Святой Франциск Ассизский / Г.К. Честертон. – М.: Из-во полит. л-ры, 1991. – 87 с.

153. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности / Лев Шестов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. – 269 с.

154. Шиллер И.-Ф. О грации и достоинстве // Иоганн-Фридрих Шиллер / Собр. соч.: в 7 т., 1957. – Т. 6. – С. 139–156.

155. Школы в науке / под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Крёбера, Г. Штейнера. – М.: Наука, 1977. – 523 с.

156. Щедровицкий Г.П. Игра и детское общество / Г.П. Щедровицкий // Дошкольное воспитание. – 1964. – № 4. – С. 73–81.

157. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий; [ред.-сост. А.А. Пископелль, Л.П. Щедровицкий]. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.

158. Щедровицкий Г.П. Методологический смысл проблемы лингвистических универсалий [Электронный ресурс] / Г.П. Щедровицкий // Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1969. – Режим доступа: <http://www.fondgp.ru/gp/biblio/rus/65/>

159. Щедровицкий Г.П. Московский методологический кружок: развитие идей и подходов / Из архива Г.П. Щедровицкого. – Т. 8. Вып. 1. – М.: Путь, 2004. – 352 с.

160. Щедровицкий Г.П. О системе педагогических исследований (методологический анализ) [Электронный ресурс] / Г.П. Щедровицкий // Оптимизация процессов обучения в высшей и средней школе. – Душанбе, 1970. – Режим доступа: <http://www.fondgp.ru/gp/biblio>.

161. Щедровицкий Г.П. Организационно-деятельностная игра как новая форма организации коллективной мыследеятельности / Г.П. Щедровицкий // Методы исследования, диагностики и развития международных коллективов. – М., 1983. – С. 153–178.

162. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология / Георгий Петрович Щедровицкий. – М.: Шк. культ. политики, 1997. – 656 с.

163. Щедровицкий П.Г. К анализу топике организационно-деятельностных игр / П.Г. Щедровицкий. – Пушкино: НЦБИ, 1986. – 44 с.

164. Щедровицкий П.Г. Очерки по философии образования: статьи и лекция / Петр Георгиевич Щедровицкий. – М.: Пед. центр “Эксперимент”, 1993. – 155 с.

165. Эльконин Д.Б. Психология игры / Даниил Борисович Эльконин. – М.: Педагогика, 1978. – 560 с. (49).

166. Эрикссон Э.Г. Детство и общество / Эрик Г. Эрикссон. – Изд. 2-е, перераб. и дополн.; пер. с англ. А.А. Алексеева. – СПб.: Речь, 2002. – 416 с.

167. Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа / Михаил Григорьевич Ярошевский // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 7–97.

168. Ярошевский М.Г. Психологическое познание как деятельность / М.Г. Ярошевский // Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Теоретическая психология: [уч. пос.]. – М.: Изд. центр “Академия”, 2001. – С. 36–104.

169. Fink E. Spiel als Weltsymbol / Eugen Fink. – Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 1960. – 245 s.

REFERENCES

1. Avjerincjev S. Sofija-Logos. Slovník / Sjergij Avjerincjev. – 3-ye vid. – K.: DUH I LITERA, 2007. – 650 s.
2. Bjerdjajev M. Paradox brjehni / Nikolay Bjerdjajev / Psihologija i suspil'stvo. – 2014. – №4. – S. 17–20.
3. Vitakul'turnij mlin: Mjetodologičnij al'manah / gol. rjed.-konsul't. A.V. Furman. – 2005–2014. – Moduli 1–16.
4. Mjedins'ka J.J. Vitakul'turna mjetodologija i post-modjernizm / Julija Mjedins'ka // Psihologija i suspil'stvo. – 2006. – №1. – S. 47–52.
5. Gumjenjuk O.Y. Mjetodologija piznannja osvitr'ogo vchinku v kontjexti innovacijno-psihologičnogo klimatu / Oxana Gumjenjuk // Psihologija i suspil'stvo. – 2012. – №1. – S. 47–81.
6. Gumjenjuk O.Y. Psihologija Ja-koncjepciyi: [monografija] / Oxana Gumjenjuk. – Tjernopil': Ekonomična dumka, 2002. – 186 s.
7. Gumjenjuk O.Y. Tjeorija i mjetodologija innovacijno-psihologičnogo klimatu zagal'noosvitr'ogo zakladu: [monografija] / Oxana YEvsstahiyivna Gumjenjuk. – Tjernopil': Pidručniki i posibniki, 2008. – 340 s.
8. Djeklaracija principiv toljerantnosti // Shljah osviti. – 1999. – №2. – S. 2–4.
9. Donchjenko O.A. Arhjetipi social'nogo zhittja i politika / Oljena Donchjenko, Jurij Romanjenko. – K.: Libid', 2001. – 334 s.
10. Klimishin O.I. Psihologija duhovnosti osobistosti: hristijans'ko-orijentovaniy pidhid: [monografija] / Ol'ga Ivanivna Klimishin. – Ivano-Frankivs'k: Gostinjec', 2010. – 440 s.
11. Morschakova O.S. Cinnist' u psihokul'turnomu butti ljudini jak osobistosti / Oljena Morschakova // Psihologija i suspil'stvo. – 2013. – №1. – S. 105–114.
12. M'jasoyid P.A. Kurs zagal'noyi psihologii / Pjetro M'jasoyid: u 2 t. – K., 2011. – T.1. – 496 s.
13. Osnovi psihologii: [pidručnik] / za zag. rjed.. O.V. Kirichuka, V.A. Romjencja. – Vid. 6-tje, stjerjeotip. – K.: Libid', 2006. – 632 s.
14. Popovich M.V. Buti ljudinoju / Miroslav Popovich. – K.: Vid. dim "Kiyev-Mog-ka ak-mija", 2011. – 223 s.
15. Psihologija vchinku: Shljahami tvorchosti V.A. Romjencja: zb. st. / uporjad. P.A. M'jasoyid; vidp. rjed. A.V. Furman. – K.: Libid', 2012. – 296 s.
16. Psihologija i suspil'stvo: Spjeczvipusk, prisvjachjenij 85-ij richnici z dnja narodzhjennja Volodimira Romjencja. – 2011. – №2. – 190 s.
17. Romjenjec' V.A. Vchinkova organizacija kano-ničnoyi psihologii / Volodimir Romjenjec' / Psihologija i suspil'stvo. – 2000. – №2. – S. 25–56.
18. Romjenjec' V.A. Istorija psihologii HH – pochatku HH stolittja: [navch. posibn.] / Volodimir Romjenjec'. – K.: Libid', 2007. – 832 s.
19. Romjenjec' V.A. Istorija psihologii HH stolittja: [navch. posibn.] / V.A. Romjenjec', I.P. Manoha. – K.: Libid', 1998. – 992 s.
20. Romjenjec' A. Prjedmjet i principi istoriko-psihologičnogo doslidzhjennja / Volodimir Romjenjec' // Psihologija i suspil'stvo. – 2012. – №2. – S. 6–27.
21. Savchin M.V. Duhovna paradigma psihologii: [monografija] / Miroslav Savchin. – K.: Akadjemvidav, 2013. – 252 s. – (Sjerija "Monograf").
22. Savchin M.V. Duhovnij potjencijal ljudini: [navch. vid.; monografija] / Miroslav Savchin. – Vid. 2-je, pjer., dop. – Ivano-Frankivs'k: Misto NV, 2010. – 508 s.
23. Tkachjenko O.M. Principi, katjegoriyi i mjetodologični probljemi psihologii / Oljexandr Tkachjenko // Psihologija i suspil'stvo. – 2009. – №1. – S. 45–133.
24. Furman A.V. Gjenjeza nauki jak global'na doslidnič'ka programa: ciklično-achinkova pjerspektiva / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2013. – №4. – S. 18–36.
25. Furman A.V. Gjenjeza toljerantnosti i pjerspektivi ukrajintvorennja (kompljexnij projekt) / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2013. – №1. – S. 6–20.
26. Furman A.V. Zasadniči umovi viniknjennja naukovih shkil / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2014. – №1. – S. 49–58.
27. Furman A.V. Idjeja profjesijnogo mjetodologuvannja: [monografija] / Anatolij Vasil'ovih Furman. – Tjernopil': Ekonomična dumka, 2008. – 205 s.
28. Furman A.V. Katjegoriyi vitakul'turnoi mjetologii jak jefektivnij zasib analizu i rozv'jazannja skladnih problem / Anatolij V. Furman // Institut jexperimjental'nih sistjem osviti: Inform. bjuljetjen'. – Vip. 4. – Tjernopil', 2004. – S. 4–7.
29. Furman A.V. Katjegoriogjenj jak mjetodologična probljema: vid rozvitku ponjat' do katjegoriynoi modjeli svitu / Anatolij V. Furman // Vitakul'turnij mlin. – 2008. – Modul' 7. – S. 4–9.
30. Furman A.V. Katjegoriogjenj jak naprjam profjesijnogo mjetodologuvannja / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2008. – №2. – MS. 53–58.
31. Furman A.V. Katjegoriijnij profil' naukovoi shkoli / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2014. – №2. – S. 23–39.
32. Furman A.V. Mjetodologičnje obgruntuvannja bagatorivnjevosti paradigmal'nih doslidzhjen' u social'nij psihologii / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2012. – №4. – S. 78–125.
33. Furman A.V. Mjetodologičnje obgruntuvannja ciklično-vchinkovoi tipologii igor / Anatolij V. Furman // Vitakul'turnij mlin. – 2014. – Modul' 16. – S. 4–14.
34. Furman A.V. Mjetodologija paradigmal'nih doslidzhjen' u social'nij psihologii: [monografija] / Anatolij V. Furman. – K.: Institut političnoyi i social'noyi psihologii; Tjernopil': Ekonomična dumka, 2013. – 100 s.
35. Furman A.V. Modul'no-rozvival'na organizacija misljedijal'nosti – shjema profjesijnogo mjetodologuvannja / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2005. – №4. – S. 40–69.
36. Furman A.V. Ob'yekt-misljedijal'nisna sfjera vitakul'turnoi mjetologii / Anatolij V. Furman // Vitakul'turnij mlin. – 2010. – Modul' 12. – S. 4–8.
37. Furman A.V. Paradigma jak prjedmjet mjetodologičnoyi rjefljexiyi / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2013. – №3 – S. 72–85.
38. Furman A.V. Paradigmi normativnosti mjetodologičnogo misljennja u profjesijnomu stanovljenni osobistosti / Anatolij V. Furman // Social'no-psihologični vimiri profjesijnoi majstjernosti osobistosti v umovah globalizovanogo svitu: mat. Mizhnar. n.-pr. konf., 16-17 travnja 2013 r., m. Tjernopil' // Psihologija i suspil'stvo. –

2013. – Spjeczvipusk. – S. 8–11.

39. Furman A.V. Psihokul'tura ukrajins'koyi mjen-tal'nosti / Anatolij V. Furman; [2-e nauk. vid., dop.]. – Tjernopil': VC NDI MEVO, 2011. – 168 s.

40. Furman A.V. Rjefljexivnje obgruntuvannja kon-cjentriv vitakul'turnoyi mjetodologiji / Anatolij V. Furman // Vitakul'turnij mlin. – 2009. – Modul' 10. – S. 4–11.

41. Furman A. Rivni ta kritjeriyi mjetodologuvannja u profjesijnomu zdijsnenni naukovu-doslidnoyi dijal'nosti / Anatolij V. Furman // Vitakul'turnij mlin. – 2005. – Modul' 1. – S. 5–13.

42. Furman A.V. Struktura i zmist profjesijnogo mjetodologuvannja / Anatolij V. Furman // Vitakul'turnij mlin. – 2005. – Modul' 2. – S. 4–11.

43. Furman A.V. Sutnist' ta osnovni funkciyi gri / Anatolij V. Furman // Ekonomika Ukrajini v umovah suchasnih transformacij / Mat'eriali Mizhnar. n.-pr. konf.: Tjernopil'-Chortkiv, 3 quitnja 2014r. – Chortkiv, 2014. – S. 3–10.

44. Furman A.V. Tjeorija navchal'nih problemnih situacij: psihologo-didaktichnij aspekt : [monografija] / Anatolij V. Furman. – Tjernopil': Aston, 2007. – 164 s.

45. Furman A.V. Tipi naukovih shkil ta umovi yih jefjektivnogo funkcionuvannja / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2014. – №3. – S. 11–29.

46. Furman A.V. Tipologichnij pidhid u sistjemi profjesijnogo mjetodologuvannja / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2006. – №2. – S. 78–92.

47. Furman A.V. Ciklichno-vchinkova modjel' gri jak uchinjennja / Anatolij V. Furman // Nauka i osvita. – 2014. – №3. – S. 22–31.

48. Furman A.V., Gumjenjuk O.YE. Psihologija Ja-koncjepciyi: [navch. posibn.] / Anatolij V. Furman, Oxana Gumjenjuk. – L'viv: Naukovij svit-2000, 2006. – 360 s.

49. Furman A.V., Morschakova O.S. Psihokul'tura jak samo organizovana sfjera aksiobuttja / Anatolij V. Furman, Oljena Morschakova // Vitakul'turnij mlin. – 2013. – Modul' 15. – S. 13–22.

50. Furman A.V., Rjevasjevich I.S. Avtors'ka prog-rama kursu "Psihokul'tura innovacijnih sociosistjem" / Anatolij V. Furman, Irina Rjevasjevich // Psihologija i suspil'stvo. – 2004. – №4. – S. 221–235.

51. Furman A.V., Furman O.YE. Obraz doli u pojetchnomu sviti Tarasa Shjevchjenka / Anatolij V. Furman, Oxana Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2014. – №1. – S. 16–25.

52. Furman A.V., Shandruk S.K. Vitakul'turnje postannja organizacijno-dijal'nisnoyi gri jak formi rozvitku profjesijnogo misljennja / Anatolij V. Furman, Sjergij Shandruk // Probljemi suchasnoyi pjedagogichnoyi osviti. Sjer. Pjedagogika i psihologija: zb. statjej. – Jalta: R V V KGU, 2014. – Vip. 43. – Ch.1. – S. 247–256.

53. Furman A.V., Shandruk S.K. Mjetodologichnje obgruntuvannja organizacijno-dijal'nisnih igor jak intjegral'noyi umovi rozvitku profjesijnoyi krjektivnosti / Anatolij V. Furman, Sjergij Shandruk // Vitakul'turnij mlin. – 2014. – Modul' 16. – S. 15–28.

54. Furman A.V., Shandruk S.K. Psihologichni osoblivosti rozvitku profjesijnoyi krjektivnosti majbutnih fahivciv sociogumanitarnogo profilju / A.V. Furman, S.K. Shandruk // Naukovo-mjetodichni pidhodi do vikladannja

upravlins'kih disciplin v kontjexti vimog rinku praci: mat. Vsjeukr. n.-pr. konf. 11-12 quitnja 2013 r. : u 2-h t. – Dnipropjetrovs'k, 2013. – S. 32–36.

55. Shandruk S.K. ODI jak osnopolozhna umova rozvitku profjesijnoyi majstjernosti osobivosti v umovah globalizovanogo svitu: mat. Mizhnar. n.-pr. konf., 16-17 travnja 2013 r., m. Tjernopil' / S.K. Shandruk // Psihologija i suspil'stvo. – 2013. – Spjeczvipusk. – S. 113–115.

56. Shandruk S.K. Rozvitok profjesijnoyi krjektivnosti majbutnih social'nih pracivnikov / S.K. Shandruk, N.M. C'vigun // Social'no-psihologichni vimiri profjesijnoyi majstjernosti osobivosti v umovah globalizovanogo svitu: mat. Mizhnar. n.-pr. konf., 16-17 travnja 2013 r., m. Tjernopil' // Psihologija i suspil'stvo. – 2013. – Spjeczvipusk. – S. 119–121.

57. Shajuk O.Ja. Psihologichni osoblivosti formuvannja profjesijnoyi toljerantnosti majbutnih jekonomistiv: dis...kand. psihol. nauk:19.00.07 / Ol'ga Jaroslavivna Shajuk; nauk. kjer. prof. Furman A.V.; Nac. akad. Djerzh. priklad. sluzhbi Ukrajini imjeni B. Hmjel'nic'kogo, 2012. – 215 s.

58. Schjedrovic'kij G. Mjetodologichna organizacija sistjemno-strukturnih doslidzhen' i rozrobok / Gjeorgij Schodrovic'kij // Psihologija i suspil'stvo. – 2004. – №2 – S. 30–49.

59. Schjedrovic'kij G. Organizacijno-dijal'nisna gra jak nova forma organizaciji ta mjetod rozvitku koljektivnoyi mislje dijal'nosti / Gjeorgij Schjedrovic'kij // Psihologija i suspil'stvo. – 2006. – №6. – S. 58–69.

60. Schjedrovic'kij G. Shjema misljedijal'nosti – sistjemno-strukturna budova, znachjennja i zmist / Gjeorgij Schjedrovic'kij // Psihologija i suspil'stvo. – 2005. – №4. – S. 29–39.

61. Jaspjers K. Psihologija svitogljadiv / Karl Jaspjers: [pjer. z nim. O. Kisljuka, R. Osadchuk]. – K.: Junivjers, 2009. – 464 s. – (Filosofs'ka dumka).

62. Apokrif // Kul'turologichjeskij zhurnal. – 1993. – №2. – 204 s.

63. Baranov P.V. Igrovaja forma razvitija komunikacii, myshljenija, djejatjel'nosti / P.V. Baranov, B.V. Sazanov. – M., MNIIPU, 1989. – 260 s.

64. Bahtin M.M. K filosofii postupka / Mihail Mihajlovich Bahtin // Filosofija i sociologija nauki i tjechniki. Ezhjegodnik. 1984–1985. – M., 1986. – S. 5–47.

65. Bahtin M.M. Tvorchjestvo Fransua Rablje i narodnaja kul'tura srjednjevjekov'ja i Rjennjesansa / M.M. Bahtin. – M., 1965. – 543 c.

66. Bjerdjajev N.A. Samopoznanije (Opyt filosofskoj avtobiografii) / Nikolaj Aljexandrovich Bjerdjajev. – M.: Kniga, 1991. – 447 s.

67. Bjerljand I.E. Igra kak fjenomjen soznaniya / I.E. Bjerljand. – Kjemjerovo: Aljef, 1992. – 98 s.

68. Bjern E. Igrj, v kotoryje igrajut ljudi / Erih Bjern; pjer. s angl. M. Budinoj, E. Pjercjevoj, V. Ni kandrovoj. – M.: Izd-vo Exmo, 2003. – 320 s. – (Sjerija "Psihologichjeskaja kolljkcija".)

69. Borhjes H.L. Kolljkcija [Eljكتروnyj rjesurs] / H.L. Borgjes. – Rjezhim dostupu: <http://www.lib.misto.kiev.ua/BORHJeS/kniga.txt>.

70. Borodatova A.A. Igra v mjach kak put' v pjeschjeru

- prjedkov / A.A. Borodatova // Istorija i sjemiotika indijskih kul'tur Ameriki. – M., 2002. – S... 62–98.
71. Borhjes H.L. Vavilonskaja bibliotjeka // www.bookfb2.ru/?p=264277
72. Borhjes H.L. Sad rashodjaschihsja tropinok // lib.ru/BORHES/sad.txt
73. Brodžel' F. Matjerial'naja civilizacija, ekonomika i kapitalizm [Eljektronnyj rjesurs] / Fjernan Jurodžel' // Eljektronnyj zhurnal Art&Fakt – 2006. – №4. Rjezhim dostupu: <http://www.artifact.org.ru/index2.php>.
74. Bruk P. Pustoje prostranstvo / P. Bruk. – M., 1978. – 184 s.
75. Bush G.Ja. Dialogika i tvorchjestvo / Gjenrih Jazjepovich Bush. – Riga: Avots, 1985. – 319 s.
76. Vjebjer M. Protjestantskaja etika i duh kapitalizma. Izbrannyje proizvedjenija / Max Vjebjer. – M.: Progrjess, 1990. – 560 s.
77. Vygotskij L.S. Igra i jeje rol' v psihichjeskom razvitii rjebjenka / L.S. Vygotskij // Voprosy psihologii. – 1966. – № 6. – S. 62–77.
78. Vygotskij L.S. Myshljenije i rječ' / L.S. Vygotskij. – M.: Pjedadogika, 1982. – 342 s.
79. Gadamjer H.-G. Istina i mjetod / H.-G. Gadamjer. – M.: Progrjess. – 1988. – 702 s.
80. Gjenisarjetskij O.I. Opyt mjetodologichjeskogo konstruirovanija obschjestvjennyh sistjem / O.I. Gjenisarjetskij // Modjelirovanije social'nyh procjessov. – M.: Nauka, 1970. – S. 48–63.
81. Gjenisarjetskij O.I. Uprazhnjenija v suti djela / O.I. Gjenisarjetskij. – M.: Russkij mir, 1993. – 277 s.
82. Gjeorgij Pjetrovich Schjedrovickij / G.P. Schjedrovickij; [pod rjed. P.G. Schjedrovickogo, V.L. Danilovoj]. – M.: Rossijskaja politichjeskaja enciklopedija (ROSSPEN), 2010. – 600 s.: il. – (Filosofija Rossii vtoroj poloviny HH v.).
83. Gjerasimov I.V. Igra i soznanije / I. V. Gjerasimov // Obschjestvjennije nauki i sovrjemjennost'. – 1995. – №1. – S. 159–166.
84. Gjessje G. Igra v bisjer / Gjerman Gjessje: [pjer. s njem.]; vstup. St. N.S. Pavlovoj. – M.: Pravda, 1992. – 496 s.
85. Gjessje G. Stjepnoj volk / Gjerman Gjessje: [pjer. s njem.]. – M.: Progress, 2011. – 188 p.
86. Gromyko J.V. Organizacionno-djeatjel'nostnyje igry i razvitije obrazovanija / Ju.V. Gromyko. – M.: Njezavisimyj Mjetodologicheskij Univjersitjet, 1992. – 96 s.
87. Grjaznov A.F. Vitgjenshtejn Ljudvig. Jazyk igry / A.F. Grjaznov // Sovrjemjennaja zapadnaja filosofija. Slovar'. – M.: Politizdat. – S. 61–62, 402.
88. Djekart R. Pravila dlja rukovodstva uma. Ras-suzhdjenije o mjetodje // Sochinjenija / Rjenje Djekart. – M.: Mysl', 1989. – 512 s
89. Djemin M.V. Igra kak spjecificheskij vid chje-lovchjeskoj djeatjel'nosti / M.V. Djemin // Filosofskije nauki. – 1983. – №1. – S. 54–61.
90. Donchjenko E.A. Fraktal'naja psihologija (Doglubinnyje osnovanija individual'noj i socijetal'noj zhizni) / Eljena Andrjejevna Donchjenko. – K.: Znanije, 2005. – 323 s.
91. Zhbakov M.R. Igra / M.R. Zhbakov // Novjejsij filosofskij slovar': [sost. i gl. nauchn. rjed. A.A. Gricanov; 3-je izd., ispravl.]. – Mn.: Knizhnyj dom, 2003. – S. 395.
92. Zinov'jev A.A. Kommunizm kak rjeal'nost' / A.A. Zinov'jev. – M.: Poligrafsvjervis, 1994. – 494 s.
93. Il'jasov R.R. Social'no-filosofskij analiz fjenomjena igry: avtorjef. diss...kand. filos. Nauk / R.R. Il'jasov. – Ufa, 1998. – 20 s.
94. Isupov K.G. V poiskah suschnosti igry / K.G. Isupov // Filosofskije nauki. – 1977. – №6. – S. 52–63.
95. Karnozova L.M. Samooprjedjeljenje professionala v problemnoj situaciji. Psihosjemiotichjeskoje issljedovanije na matjerialje organizacionno-djeatjel'nostnyh igry: diss. kand. psihol. n. / Ljudmila Mihajlovna Karnozova. – M.: 1991. – 234 s.
96. Karnozova L.M. Pravovaja zhurnalistika: zamisjel i igra / L.M. Karnozova // Kjentavr. – 1996. – №2. – S. 5–13.
97. Kal've L.-Zh. Igry v obschjestvje / L.-Zh. Kal've // Apokrif. – 1993. №2. – S....
98. Kamju A. Mif o Sizifje. Essje ob Asurdje [Eljektronnyj rjesurs] / A'brjed Kamju // Buntujuschij Chjelovjek. – M.: . Izd-vo politichjeskoj litjeratury, 1990. – 415 s. – Rjezhim dostupu: <http://www.philosophy.ru/library/camus/01/0.html>.
99. Kant I. Traktaty i pis'ma / Imanuil Kant; vstup. t. A.V. Gulygi, s. 542. – M.: Nauka, 1980. – 709 s.
100. Kacuk N.L. Gjessje (Hesse) Gjerman / N.L. Kacuk // Novjejsij filosofskij slovar': [sost. i gl. nauchn. rjed. A.A. Gricanov; 3-je izd., ispravl.]. – Mn.: Knizhnyj dom, 2003. – S. 242–243.
101. Kotljarskij Ju.L. Iskusstvo modjelirovanija i priroda igry / Ju.L. Kotljarskij, A.S. Shajcej. – M.: Progrjess, 1992. – 104 s.
102. Krivko-Apinjan T.A. Mir Igry / T.A. Krivko-Apinjan. – SPb.: Lan', 1992. – 160 s.
103. Kun T. Struktura nauchnyh rjevolucij / Tomas Kun; pjer. s angl. / sost. V.Ju. Kuznjecov – M.: OOO "Izd-vo AST", 2002. – 608 s.
104. Ljevada J.M. Igrovye struktury v sistjemah social'nogo djestvija / Ju.M. Ljevada // Sistjemnyje issljedovanija. Mjetodologichjeskije probljemy. Ezhjegodnik. – M.; 1984.
105. Ljevintov A.E. Programma rjeional'nogo razvitija Kryma. Otchjet VTK "Rjeional". Po zakazu koncjerna "Intjerkont" [Eljektronnyj rjesurs] / A.E. Ljevintov. – Rjezhim dostupu: <http://www.massandra.verdens.lv/about-massandra-russian>.
106. Ljesnoj Dm. Igornyj dom. Tolkovyj slovar' kartochnyh tjerminov, igornyh ponjatij i shuljerskih prijemov / Dm. Ljesnoj [pod rjed. E. Vitkovskogo]. – Vil'njus: Roma, 1994. – 504 c.
107. Ljefjev V.A. Konfliktujuschije struktury / V.A. Ljefjev. – M.: Sov. radio, 1973. – 160 s.
108. Ljajbnic G.V. Monadologija // Sententiae, XXVIII. – 2013. – № 1. – C. 151-177.
109. Mamardashvili M.K. Kartjezijskije razmyshljenija / M.K. Mamardashvili. – M.: 1994. – 352 s.
110. Lotman J.M. Karamzin: Sotvorjenje Karamzina. Stat'i i issljed.: 1957–1990. Zamjetki i rjecenzii / Ju.M. Lotman. – SPb.: Iskusstvo-SPb, 1997. – 829 s.
111. Lotman J.M. Ob iskusstvje: struktura hudozhjestvjennogo tjexta / Ju.M. Lotman. – SPb.: Iskusstvo-SPb, 1998. – 704 s.
112. Markov B.V. Filosofskaja antropologija: ochjerki i tjeorii / B.V. Markov. – SPb., 1997. – 384 s.

113. Marx K. Kapital [Elektronnyj rjesurs]. – Soch., t. 1-3. Rjezhim dostupu: http://www.npu.edu.ua/e-book/.../iplp_ket_Marx_kapital.
114. Matjerialy sovjeschaniya “Igra” [Elektronnyj rjesurs]. – 1983. – Arhiv MMK. – Rjezhim dostupu: <http://www.fondgp.ru/lib/gpэ>.
115. Mojejko M.A. Genealogiya / M.A. Mojejko and etc. // Novejshyi filosofskiy slovar / Sost. Gritsanov A.A. – Mn.: knijnij Dom, 2003. – S. 228-232.
116. Mozhhejko M.A., Monada / M.A. Mozhhejko // Novjejshij filosofskij slovar / sost. i gl. nauch. rjed. A.A. Gricanov. – 3-je uzd., ispravl. – Mn.: Knizhnyj Dom, 2003. – S. 643–645.
117. Milljer S. Psihologija igry / S. Milljer. – SPb.: Univjersitjetskaja kniga, 1997. – 317 s.
118. Nabokov V.V. Zashchita Luzhina. – M.: Azbuka, 2011. – 288 s.
119. Naumov S.V. Organizacionno-djejatjel’nostnyje igry // Priroda. – 1987. – № 5. – S. 24–33.
120. Ovsjannikov M.F. Iskustvo kak igra / M.F. Ovsjannikov // Vjestnik MGU. – Sjerija 7. – 1996. – №2. – S. 84–88.
121. Ortjega-i-Gassjet H. Chto takoje filosofija? / Hosje Ortjega-i-Gassjet. – M.: Nauka, 1991. – 403 s.
122. Ortjega-i-Gassjet H. Estjetika. Filosofija kul’tury: Sbornik / Hosje Ortjega-i-Gassjet. – M.: Iskustvo, 1991. – 586 s.
123. Pavlova N.S. U vsjeh pristrastje na kraju / N.S. Pavlova // Gjessje G. Igra v bisjer: [pjer. s njem.]; vstup. st. N.S. Pavlovoj. – M.: Pravda, 1992. – S. 5–32.
124. Papush M.P. Sjex v chjelovjehjeskoj ljubvi / M.P. Papush. – Mn., 2001. – 368 s.
125. Pjetrov M.K. Jazyk, znak, kul’tura [Elektronnyj rjesurs] / M.K. Pjetrov. – M.: Nauka, 1991. – Rjezhim dostupu: <http://www.philosophy1.narod.ru/katr/petrovmk/index.html>.
126. Plotnikov V.I. Tipologichjeskij podhod / V.I. Plotnikov // Social’naja filosofija: Slovar’ / sost. i rjed. V.E. Kjemjerov, T.H. Kjerimov. – M.: Akad. Projekt, 2003. – S. 464–471.
127. Popov S. Igrovoje dvizhjenje i organizacionno-djejatjel’nostnyje igry / S. Popov, G. Schjedrovickij // Voprosy mjetodologii. – 1994. – №5. – S. 112–153.
128. Popov S. Mjetodologija postrojennija gumanitarnyh disciplin [Elektronnyj rjesurs] / S. Popov [mjetod. prikladnoje znanije: Dokl. Vtorogo Mjetodologichjeskogo kongrjessa (Mosqua, 28-29 marta 1995 g.)]. – M.: Shkola kul’turnoj politiki, 1996. – Rjezhim dostupu: <http://www.fondgp.ru/lib/collections/archive/s1995/1/0/1>.
129. Popov S.V. Njeizbjezhnost’ strannogo mira / S.V. Popov // Kjentavr. – 1991. – № 1. – S. 2–31.
130. Popov S.V. Organizacionno-djejatjel’nostnyje igry: myshljenije v “zonje riska” // Kjentavr. – 1994. – № 3. – S. 2–31.
131. Prigozhin A.I. Praktichjeskaja djelovaja igra kak mjetod razrabotki rjeshjenij v social’nom projektirovanii / A.I. Prigozhin // Tjeorjetiko-mjetodologichjeskije probljemy social’nogo prognozirovanija i social’nogo projektirovanija v uslovijah uskorjenija NTP. – M.: ISI. – 1986. – 322 s.
132. Poppjer K. Logika i rost nauchnogo znanija / K. Poppjer. – M., Progrjess, 1973. – 302 s.
133. Programmno-cjeljevoj podhod i djelovyje igry // Tjez. dokl. i soobsch. ko 2-j nauch.-prakt. naukovjedch. konf. – Novosibirsk, 1980. – S. 36–39.
134. Putjevoditelj’ po mjetodologi Organizacii, Rukovodstva i Upravljenija: hrjestomatija po rabotam G.P. Schjedrovickovo / [gl. rjed. A.G. Rjeus; sost. A.P. Zinchjenko]. – M.: Djelo, 2003. – 160 s.
135. Putjevoditelj’ po osnovnym ponjatijam i shjemam mjetodologii Organizacii, Rukovodstva i Upravljenija: hrjestomatija po rabotam G.P. Schjedrovickovo / [gl. rjed. A.G. Rjeus; sost. A.P. Zinchjenko]. – M.: Djelo, 2004. – 208 s.
136. Rozin V.M. Mjetodologichjeskij analiz djelovoj igry kak novoj oblasti nauchno-tjehnichjeskoj djejatjel’nosti i znaniya [Elektronnyj rjesurs] / V.M. Rozin. – Rjezhim dostupu: <http://www.conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt>.
137. Rozin V.M. Priroda i gjenjezis igry (opit mjetodologichjeskogo izuchjenija) // Voprosy filosofii. – 1996. – №6. – S. 26–36.
- 137a. Rubinshtejn S.L. Osnovy obschjeje psihologii / Sjergjeje Ljeonidovich Rubinshtejn. – SPb.: Pitjer, 2000. – 712 s.: il. – (Sjerija “Mastjera psihologii”).
138. Sarychjev O.V. Filosofija igry v jevropejskoj mysli: istoriko-probljemnoje rassmotrjenije: avtorjef. diss. na soisk. naukch. stjepjeni kand. filosof. nauk: 09.00.03 / Oljge Viktorovich Sarychjev. – Tula, 2002. – 18 s.
139. Sigov K.B. Igra / K.B. Sigov // Sovrjemjennaja zapadnaja filosofija. Slovar’. – M.: Politizdat, 1991. – S. 110–112.
140. Sidorjenko V.F. Prognozirovanije kak procjedura projektirovanija / V.F. Sidorjenko // Probljemy prognozirovanija matjerial’no-prjedmjetnoj srjedy // Trudy VNIITE. Tjehn. estjetika. – Vyp. 2. – M.: VNIITE, 1972. – 171 s.
141. Smirnov S.A. Filosofija igry (proljegomjeny k postrojenniju ontologii igry) / S.A. Smirnov // Kjentavr. – 1995. – №2. – S. 26–36.
142. Spirkin A.G. Obsuzhdjenije mjetodologichjeskih probljem issledovanija sistjem i struktur / A.G. Spirkin, B.V. Sazonov // Voprosy filosofii. – 1964. – №1. – S. 158–162.
143. Stjopin V.S. Kul’tura / Vjachjeslav Stjopin // Voprosy filosofii. – 1999. – №8. – S. 61–71.
144. Stjopin V.S. Tjeorjetichjeskoje znanije: struktura, istorichjeskaja evoljucija: [monografija] / Vjachjeslav Sjemjonovich Stjopin. – M.: Progrjess-Tradicija, 2000. – 744 s.
145. Tolstyh V.I. Sokrat i my / V.I. Tolstyh // S chjego nachinajetsja lichnost’ / pod obsch. rjed. R.I. Kosolapova. – 2-je izd. = M.: Politizdat, 1983. – S. 91–132.
146. Tukmachjova E.A. Ejgjen Fink: igra kak fjenomjen kul’tury / Eljena A. Tukmachjova / Vjestnik Udmurdskogo univjersitjeta. Sociologija i filosofija. – 2003. – S. 246–250.
147. Fajjerabjend P. Izbrannyje trudy po mjetodologii nauki / Pol Fajjerabjend. – M.: Progrjess, 1986. – 542 s.
148. Fink E. Osnovnyje fjenomjeny chjelovjehjeskogo bytija / Ejgjen Fink // Probljema chjelovjeka v zapadnoj filosofii. – M., 1988. – 357–404.
149. Hajdjeggjer M. Vremja i bytije: Stat’i i vystupljenija / Martin Hajdjeggjer. – M., 1993. – 447 s.
150. Hjezjinga J. Homo ludens. V tjeni zavtrashnjego dnja / Johan Hjezjinga. – M., Progrjess, 1992. – 464 s.

151. Hjezginga J. Osjen' srjednjevjekov'ja / Johan Hjezginga. – М.: Nauka, 1988. – 320 s.

152. Chjestjerton G.K. Svjatoj Francisk Assizskij // G.K. Chjestjerton. – М.: Iz-vo polit. l-ry, 1991. – 87 s.

153. Shjestov L. Apofjeoz bjespochvjennosti / Ljev Shjestov. – Л.: Izd-vo Ljeningradskogo un-ta, 1991. – 269 s.

154. Shilljer I.-F. O gracii s dostoinstve // Shilljer I.-F. / Sobr. soch.: v 7 t., 1957. – Т. 6. – S. 139-156.

155. Shkoly v naukje / pod rjed. S.R. Mikulinskogo, M.G. Jaroshjevskogo, G. Krjobjera, G. Shtjejnjera. – М.: Nauka, 1977. – 523 s.

156. Schjedrovickij G.P. Igra i djetskoje obschjestvo / G.P. Schjedrovickij // Doshkol'noje vospitanije. – 1964. – № 4. – S. 673–681.

157. Schjedrovickij G.P. Izbrannyje trudy / Gjeorgij Pjetrovich Schjedrovickij; [rjed.-sost. A.A. Piskoppjel', L.P. Schjedrovickij]. – М.: Shk. kul't. politiki, 1995. – 760 s.

158. Schjedrovickij G.P. Mjetodologichjeskij smysl probljemy lingvistichjeskih univjersalij [Eljektronnyj rjesurs] / G.P. Schjedrovickij // Jazykovyje univjersalii i lingvistichjeskaja tipologija. – М., 1969. – Rjezhim dostupu: <http://www.fondgp.ru/gp/biblio/rus/65/>.

159. Schjedrovickij G.P. Moskovskij mjetodologichjeskij kruzok: razvitije idjej i podhodov / Iz arhiva G.P. Schjedrovickogo. – Т. 8. Vyp. 1. – М.: Put', 2004. – 352 s.

160. Schjedrovickij G.P. O sistjeme pjedagogichjeskih issljedovanij (mjetodologichjeskij analiz) [Eljektronnyj rjesurs] / G.P. Schjedrovickij // Optimizacija processov obuchjenja v vysshjej i srjednej shkolje. – Dushanbe, 1970. – Rjezhim dostupu: <http://www.fondgp.ru/gp/biblio>.

161. Schjedrovickij G.P. Organizacionno-djejatjel'nostnaja igra kak novaja forma organizacii kolljektivnoj mysljedjejatjel'nosti / G.P. Schjedrovickij // Mjetody issljedovanja, diagnostiki i razvitija mjezhduнародnyh kolljektivov. – М., 1983. – S. 153–178.

162. Schjedrovickij G.P. Filosofija. Nauka. Mjetodologija / Gjeorgij Pjetrovich Schjedrovickij. – М.: Shk. kul't. politiki, 1997. – 656 s.

163. Schjedrovickij P.G. K analizu topiki organizacionno-djejatjel'nostnyh igr / P.G. Schjedrovickij. – Puschino: NCBI, 1986. – 44 s.

164. Schjedrovickij P. G. Ochjerki po filosofii obrazovanja: stat'i i ljekcija / Pjetr Gjeorgijevich Schjedrovickij. – М.: Pjed. cjentr "Expjermjent", 1993. – 155 s.

165. El'konin D.B. Psihologija igry / Daniil Borisovich El'konin. – М.: Pjedagogika, 1978. – 560 s. (49).

166. Erixon E.G. Djetstvo i obschjestvo / Erik G. Erixon. – Izd. 2-je, pjerjerab. i dopoln.; pjer. s angl. A.A. Aljexjejeva. – SPb.: Rjeh', 2002. – 416 s.

167. Jaroshjevskij M.G. Logika razvitija nauki i nachnaja shkola / Mihail Grigor'jevich Jaroshjevskij // Shkoly v naukje. – М.: Nauka, 1977. – S. 7–97.

168. Jaroshjevskij M.G. Psihologichjeskoje poznanije kak djejatjel'nost' / M.G. Jaroshjevskij // Pjetrovskij A.V., Jaroshjevskij M.G. Tjeorjetichjeskaja psihologija: [uch. pos.]. – М.: Izd. cjentr "Akadjemija", 2001. – S. 36–104.

169. Fink J. Spiel als Weltsymbol / Jeugen Fink. – Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 1960. – 245 s.

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович, Шандрюк Сергій Костянтинович.

Циклічно-вчинкова модель гри як онтофеноменальної данності.

У пропонованій програмній розвідці здійснений критичний огляд філософсько-гуманітарних досліджень на предмет з'ясування природи, сутності, генези, основних функцій і феноменології гри, що виконані за останнє століття (Й. Хейзінга, Л. Вітгенштейн, Г. Гессе, Х.-Г. Гадамер, Р. Кайюа, Л.-Ж. Кальве, О. Фінк, М.М. Бахтін, С.Л. Рубінштейн, Л.С. Виготський, Г.П. Щедровицький, Е. Еріксон, Д.Б. Ельконін, Е. Берн, Н. Кацук, С.В. Попов, М.В. Попович, О.В. Саричев, С.А. Смирнов та ін.). Основна увага зосереджена на методологічному аналізі гри як онтофеноменальної данності, де її смисл – охопити у собі весь світ людської життєактивності. Водночас обґрунтована наявність чотирьох основних функцій гри: як первинної соціалізації дітей і юні, як сфери емоційно насиченого спілкування, як часопростору збереження і відтворення архаїчних навичок і ментальних цінностей, як культурне уможливлення творчого пошуку та інноваційної діяльності. З позицій філософсько-психологічної теорії вчинку В.А. Роменця, системомислєдїяльнісної методології Г.П. Щедровицького та авторських концепцій професійного методологування і принципів та закономірностей циклічно-вчинкової динаміки розвитку науки запропонована теоретична модель повноцінної гри як учинення у логіко-змістовій наступності ситуаційного (виникнення ігрового відношення), мотиваційного (формування поля або часопростору гри), діяльного (замикання гри та постановки світу ігрової діяльності) і післядіяльного (рефлексія успішності/неуспішності гри) періодів. Онтофеноменальне оприявлення розиткового функціонування діяльнісного ігрового практикування розгортається як синхронна відповідність названих періодів ігрового дійства вісьмом фазам процесно-екзистенційного становлення, оновлення, здійснення і згасання гри як циклічно довершеного вчинку. Доведено, що кожна вчинково організована гра, характеризується специфічними пофазними новоутвореннями, подібна до монади Г.В. Ляйбніца: у своєму трансформаційному розвитку спричинена як невідворотним минулим, так і бажаним майбутнім, прагне до власного самозреалізування й наділена внутрішнім імпульсом до вдосконалення та абсолютизації свого існування-екзистенціювання. Запропонована авторська типологія ігор, що ґрунтована на циклічно-вчинковому методологічному підході, рефлексивне мислєдїяльнісне зреалізування якого у процедурних рамках типологічного методу та з дотриманням вимог принципу кватерності дало змогу, з одного боку, чітко визначити дві критеріальні ознаки типологізації (логіко-змістова структура вчинку, за В.А. Роменцем, і спосіб об'єктивації конкретної ігрової практики), з іншого – результативно обґрунтувати чотири найзагальніші типи ігор: гра-місце, гра-виклик, гра-подія, гра-церемонія. Обстоювана типо-

логія є завершеною, адже охоплює все наявне онтофеноменальне поле ігрового ставлення людини до світу і суспільства до людини, задовольняє її намагання самовизначитися і прагнення залишитися. Крім того, детально проаналізовані онтичний пласт і феноменальні ознаки гри, її самотуття – умовна, напівреальна, віртуальна й одночасно екзистенційна, психозмагальна та удівлена – світопобудова. Окреслені контури гри не тільки як наукової категорії, а й як доконче важливої світоглядної універсалії в багатопроblemному контексті розвитку сучасної культури.

Ключові слова: людина, життя, гра, культура, особистість, учинок, гра життя, гра як герменевтичний феномен, ігрова установка, світ, смисл гри, свобода, спілкування, екзистенція, організаційно-діяльнісна гра (ОДГ), мислєдіяльність, мислєкомунікація, ігровий часопростір, функції гри, рольова гра, ділова гра, ігрогенез, професійна креативність, циклічно-вчинковий підхід, принцип кватерності, типологія, гра як учинення, ігрова діяльність, ігрове відношення, поле гри, мотиваційна межа гри, самовідданість у грі, ігровий екстазис, успішність гри, рефлексія наслідків гри, ігровий досвід, учинковий цикл гри, вдівлена гра, світ гри, монада, людина можлива, ігри-змагання, ігрове умління, насилля, мовні ігри, онтичний пласт гри, мовленнєва гра, Московський методологічний гурток (ММГ), типологічний метод, принцип учинковості, гра-місце, гра-виклик, гра-подія, гра-церемонія, виграш, феноменологія гри, іграшка, ігроутворювальний механізм, світоглядна універсалія (категорія культури), знакова реальність, кодування, перекодування, смислова оболонка речі, обіграний смисл.

АННОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильєвич, Шандрук Сергій Константинович.

Циклічески-поступкова модель гри як онтофеноменальної данности.

В пропонуваній програмній розробці здійснений критичний огляд філософсько-гуманитарних досліджень на предмет в'яснення природи, сутності, генезису, основних функцій і феноменології гри, що виконані за останній век (И. Хейзинга, Л. Витгенштейн, Г. Гессе, Г.-Г. Гадамер, Р. Кайюа, Л.-Ж. Кальве, О. Финк, М.М. Бахтин, С.Л. Рубинштейн, Л.С. Выготский, Г.П. Щедровицкий, Э. Эриксон, Д.Б. Эльконин, Э. Берн, Н. Кацук, С.В. Попов, М.В. Попович, О.В. Сарычев, С.А. Смирнов и др.). Основное внимание сосредоточено на методологическом анализе *игры как онтофеноменальной данности*, где ее смысл – объять в себя весь мир человеческой жизнеактивности. В то же время обосновано наличие четырех основных функций игры: как первичной социализации детей и молодежи, как сферы эмоционально насыщенного общения, как пространства сохранения и воссоздания архаичных навыков и ментальных ценностей, как культурное осуществление творческого поиска и инновационной деятельности. Из позиций философско-психологической теории поступка В.А. Роменца, системомыследеятельностной

методологии Г.П. Щедровицкого и авторских концепций профессионального методологизирования и принципов и закономерностей циклически-поступковой динамики развития науки предложена *теоретическая модель полноценной игры как поступкового деяния* в логико-содержательной преемственности ситуационного (возникновение игрового отношения), мотивационного (формирование поля или пространства игры), деятельного (замыкание игры и осуществление мира игровой деятельности) и последятельного (рефлексия успеваемости/неуспеваемости игры) периодов. Онтофеноменальное обнаружение развивающегося функционирования деятельностной игровой практики разворачивается как синхронное соответствие названных периодов игрового действия восьми фазам процессно-экзистенциального становления, обновления, осуществления и угасания игры как циклически совершенного поступка. Доказано, что каждая поступково организованная игра, характеризуясь специфическими пофазными новообразованиями, подобна монаде Г.В. Ляйбница: в своем трансформационном развитии вызвана как неотвратимым прошлым, так и желаемым будущим, стремится к собственному самоосуществлению и наделена внутренним импульсом к совершенствованию и абсолютизации своего существования-экзистенции. Авторами предложена *типология игр*, которая основывается на циклически-поступковом методологическом подходе, рефлексивное мыследеятельностное осуществление которого в процедурных рамках типологического метода и с наблюдением требований принципа кватерности дало возможность, с одной стороны, четко определить два критериальных признака типологизации (логико-содержательная структура поступка, за В.А. Роменцом, и способ объективации конкретной игровой практики), с другой – результативно обосновать четыре самые общие типы игр: *игра-место, игра-вызов, игра-событие, игра-церемония*. Предлагаемая типология является завершенной, ведь охватывает все имеющееся онтофеноменальное поле игрового отношения человека к миру и общества к человеку, удовлетворяет его стремление самоопределиться и желание остаться. Кроме того, детально проанализированны онтический пласт и феноменальные признаки игры, ее самотутное – условное, полуреальное, виртуальное и одновременно экзистенциональное, психосостязательное и деятельно наполненное – миропостроение. Очерчены контуры игры не только как *научной категории*, но и как крайне важной *мировоззренческой универсаллии* в многопроблемном контексте развития современной культуры.

Ключевые слова: человек, жизнь, игра, культура, личность, поступок, игра жизни, игра как герменевтический феномен, игровая установка, мир, смысл игры, свобода, общение, экзистенция, организационно-деятельностная игра (ОДИ), мыследеятельность, мыслекоммуникация, игровое пространство, функции игры, ролевая игра, деловая игра, ирогенезис, профессиональная креативность, циклически-поступковый подход, принцип кватерности, типология, игра как поступковость, игровая деятельность, игровое

отношение, поле игры, мотивационная граница игры, самоотдача в игре, игровой экстазис, успешность игры, рефлексия последствий игры, игровой опыт, поступковый цикл игры, действенно осуществляемая игра, мир игры, монада, человек возможный, игры-соревнования, игровое замирание, насилие, языковые игры, онтический пласт игры, речевая игра, Московский методологический кружок (ММК), типологический метод, принцип поступковости, игра-место, игра-вызов, игра-событие, игра-церемония, выигрыш, феноменология игры, игрушка, игрообразующий механизм, мировоззренческая универсалия (категория культуры), знаковая реальность, кодирование, перекодирование, смысловая оболочка вещи, обыгранный смысл.

ANNOTATION

Furman Anatoliy V., Shandruk Serhiy.

Cyclic-Action Model of Game as Onto-Phenomenal Reality.

In the presented program search the critical survey of philosophic-humanitarian investigations on the subject of clarification of nature, essence, genesis, main functions and phenomenological game, which have been completed for the last centuries (J. Heyzinga, L. Wittgenstein, H. Hesse, H.-G. Gadamer, R. Caillois, L.-G. Calve, O. Fink, M.M. Bakhtin, L.S. Vygotsky, H.P. Shchedrovitsky, E. Erikson, D.B. Elkonin, E. Bern, N. Katsuk, S.V. Popov, M.B. Popovich, O.V. Sarychev, S.A. Smirnov etc.), has been carried out. The main attention is focused on the methodological analysis of game as an ontophenomenal realia, where its meaning is to cover the whole world of human life activity.

At the same time the presence of four main functions of game: as an initial socialization of children and youth, as a sphere of emotional impregnated communication, as a time-space of preserving and reproduction of archaic skills and mental values, as a cultural enabling of creative search and innovative activity, has been substantiated. From the positions of philosophic-psychological theory of act of V.A. Romenets, system-thought-activity methodology of G.P. Shchedrovitsky and author's concepts of professional methodologization and principles and orders of cyclic-action dynamics of science development, the theoretical model of a complete game as an act in logic-semantic succession of situational (emergence of game attitude), motivational (forming the field and time-space of game), action (closure of game and emergence of the world of game activity) and post-action (reflection of success/failure of game) periods, has been offered.

Ontophenomenal presentation of developing functioning of the action game practicing takes place as a synchronic correspondence of mentioned periods of game action to

eight phases of process-existential becoming, renewing, realization and closure of game as a cyclic completed act. It has been proved that each actionally-organized game, being characterized by specific per-phases tumors, is similar to monada of G.V. Leibniz: in its transformation development caused by inevitable past and desired future, strives for its own self-realization and has an inner impulse for improvement and absolute type of existence. The authors offer their typology of games, which is based on the cyclic-action methodological approach, reflective thought-action realization of which in the procedural frames of typological method and with compliance to the demands of the principle of quaternity, allowed, from one hand, properly defining two criteria characteristics of typologization (logic-semantic structure of act, according to V.A. Romenets, and the way of objectivation of particular game practice), from another hand – efficient substantiation of four most general types of game: game-place, game-challenge, game-event, game-ceremony. The presented typology is completed as it covers all available ontophenomenal field of game attitude of a human to the world and society to the human, satisfies his desire to self-define and stay. Moreover, the ontichnyi layer and phenomenal characteristics of game, its original – conditional, semi-real, virtual and at the same time existential, psycho-competitive and action-world-construction, have been analyzed. The frames of game as not only a scientific category, but at the same time as an extremely important world-view universalia in the multi-problem context of the development of modern culture, have been outlined.

Key words: *human, life, culture, personality, act, game of life, game as a hermeneutics phenomenon, game installation, world, sense, sense of game, freedom, communication, existents, organization-action game, thought-activity, thought-communication, game time-space, functions of game, role game, business game, game-genesis, professional creativity, cyclic-action approach, principle of quaternity, typology, game as act, game activity, game attitude, field of game, motivation limit of game, self-dedication in game, game ecstasy, successful game, reflection of game results, game experience, action cycle of game, acted game, world of game, monada, human potential, games-competitions, game-deprived, violence, verbal games, ontic layer of game, communication game, Moscow Methodological Circle (MMC), typological method, principle of act, game-place, game-challenge, game-event, game-ceremony, prize, phenomenology of game, toy, game-creation mechanism, world-view universalia (category of culture), sign reality, coding, decoding, semantic covering, gamed sense.*

Надійшла до редакції 15.06.2014.

ПРОБЛЕМА НАУКОВОГО СТАТУСУ ПСИХОАНАЛІТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Олександр ФІЛЬЦ, Юлія МЕДИНСЬКА

Copyright © 2014
УДК 159.9.018.4

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Чи не найбільше враження при вивченні історії психоаналізу справляє перманентне войовниче протистояння різних психоаналітичних шкіл та їхніх методологій, що втілюється у персональній опозиційності фахівців-аналітиків, у гострих міжособистісних конфліктах, численних розколах груп однодумців. Особливо драматичними ці процеси були на ранніх етапах розвитку психоаналізу – в першій половині ХХ століття, коли в науці продовжував домінувати вплив парадигми раціоналізму і позитивізму. Теоретичні війни велися за право володіння Істиною – єдино правильним розумінням *позасвідомого*, його динамічних та структурних констеляцій, які генерують симптоми, та, відповідно, способів психоаналітичних інтервенцій щодо виправлення цих проблем [3; 7; 8].

Незважаючи на зусилля З. Фрейда, на ґрунті теоретичних відмінностей від ортодоксальної школи першими відкололися напрямки індивідуальної психології А. Адлера, активного психоаналізу В. Штекеля, аналітичної психології К. Г. Юнга. Створений однодумцями З. Фрейда “Комітет семи перстенів” не зміг стримати подальшого інтелектуального дисидентства та концептуальних розколів. Як відомо, у Великій Британії у 40–60-ті роки ХХ століття дуже гостро протистояли школи Я-психології А. Фрейда та психології об'єктних стосунків М. Кляйн; окрему позицію займала так звана група “незалежних аналітиків” (Д.В. Віннікотт, Д. Балінт, Р. Фейрбейрн, Г. Гантріп) [1; 2; 5; 7; 8; 16].

Цілком закономірно, що у такій ситуації каменем спотикання стала абсолютна неможливість *унауочної верифікації* психоаналітичних гіпотез та вибудованих на їх основі теорій.

Останні недоступні для перевірки шляхом чуттєвого пізнання чи спостереження, адже природа позасвідомого така, що ані побачити, ані відчутти, ані, тим більше, виміряти його прояви безпосередньо неможливо. Психоаналітичні гіпотези не придатні й для статистичної перевірки, яка є загальноновизнаною методологією верифікації наукових гіпотез у сфері медичних і психологічних досліджень. Сам метод психоаналізу – це громіздкий та індивідуалізований у застосуванні спосіб пізнання, де суб'єктивні смисли, що їх привносять у процес лікування і клієнти, і психотерапевти, є настільки важливими, що важко навіть уявити гіпотетичну ситуацію, у якій могла би бути окреслена певна генеральна сукупність та сформована для неї відповідна репрезентативна вибірка. Неможливо створити й суто абстрактні, чисто раціональні теоретичні конструкти у сфері психоаналізу, оскільки ключове значення унікальності та суб'єктивності досвідів аналізандів й аналітиків під час проведення психоаналізу не дозволяє ані стандартизувати процес психоаналітичної взаємодії, ані абстрагувати з емпіричного матеріалу однозначні твердження (висновки).

Відмежування валідної психоаналітичної концепції від теоретичних спекуляцій залишається важливим завданням для сучасного психоаналізу. Встановлення цих меж привнесло би ясність у психоаналітичні дискусії, допомогло б визначити зміст освіти й підготовки фахівців-аналітиків, установило би чітку демаркаційну лінію між психоаналізом, який заслуговує на довіру як метод дослідження та лікування, і “диким” психоаналізом – свавільним використанням псевдонаукових фантазій для задоволення свідомих та/або позасвідомих потреб амбітних психоаналітиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спираються автори. Чітке окреслення онтологічної сфери наукового психоаналізу можливе з позицій парадигмального дослідження, зокрема, оцінки теоретичних, емпіричних, засадових та культурно-світоглядних складових, що детермінують сутнісний зміст психоаналітичної теорії та практики, за А.В. Фурманом [15]. Як зазначає названий автор, “наукова онтологія... – це завжди конкретно-ситуаційне уможливлення теоретичних процедур побудови ідеальних об'єктів із низкою їх емпіричних упредметнень, що дає змогу формувати певну картину світу з цілісним смисловим горизонтом наукової свідомості” [15, с. 62]. Враховуючи специфіку ідеального об'єкта психоаналізу (позасвідомого як позачуттєвого феномену), а також важливість суб'єктивності у психоаналітичному дослідженні та лікуванні, є підстави стверджувати: *психоаналітична парадигма не відповідає стандартам номотетичного наукового знання першої половини ХХ століття* [17]. Ні емпіричним, ні абстрактно-інтелектуальним, ні статистичним шляхом ми не можемо ані верифікувати, ані фальсифікувати (за К. Поппером) психоаналітичні гіпотези, оскільки пізнання позасвідомого як об'єкта психоаналізу не підлягає таким процедурам. Жодним із названих способів неможливо сконструювати загальних, універсальних і типових висновків, які би повністю пояснювали внутрішню логіку всіх без винятку психічних феноменів.

Воднораз психоаналізу закидають, що одна і та сама психоаналітична конструкція може пояснити будь-які психологічні феномени, у т. ч. суперечливі за змістом. Зокрема, Г. Скірбекк, Н. Гільє наводять такий приклад: одна з класичних концепцій психоаналізу – *комплекс Едіпа* – однаково добре пояснює і конфліктні стосунки між синами і батьками, і безконфліктні. Якщо у першому випадку вважається, що так звані інфантильні едипальні переживання генерують актуальні проблеми у стосунках між поколіннями, то у другому аналітик може припустити, що едипальний конфлікт є таким значущим та інтенсивним, що негативні почуття до батька витісняються, а на їхньому місці виникає реактивне утворення – підкреслено позитивне ставлення [13]. Відтак ситуацію конструктивного розв'язання едипального конфлікту можна відрізнити від ситуації витісненого і патогенного комплексу

лише на основі суб'єктивної, довільної інтерпретації аналітика. Звідси очевидно, що психоаналітичні концепції є такими, які не можуть бути фальсифікованими, адже будь-який психічний феномен може бути пояснений фактично кожною з них.

У цьому дослідницькому контексті *психоаналітичний метод* залишається у полі ідіографічного підходу “наук про культуру”, за Г. Ріккерттом [12], спрямованого на опис та вивчення індивідуальних випадків. Як зазначають Г. Скірбекк, Н. Гільє, “безглуздо заперечувати науковий статус психоаналізу, якщо він не відповідає окремим специфічним вимогам, що ставляться до сучасної фізики. Хоча деякі з психоаналітичних положень і можуть бути подібними до гомерівських міфів, але навряд чи це є достатньою причиною для заперечення психоаналізу як науки” [13]. Зрештою, на сьогодні філософія та методологія науки змінили свою категоричність: наукова спільнота стала більш толерантною до неочевидності наукового знання, відносності теоретичних концептів, суперечливості емпіричних даних, невизначеності та стохастичної природи значимих взаємозв'язків, феноменологічного і герменевтичного підходів до пізнання реальності, ризоматично структурованих систем [15, с. 40–41]. Утверджуються нові стилі наукового мислення – пробабілізм (від лат. *probable* – ймовірний), фаллібілізм (від лат. *fallibilis* – погіршений, піддатний помилкам). Перший з названих є ймовірнісним підходом, згідно з яким визнається конструктивна роль випадку і статистичної похибки, легітимізується застосування ймовірнісних передумов аргументації та значущість правдоподібних висновків [9]; другий визнає, що будь-яке наукове знання принципово не є остаточним, а тільки проміжним варіантом інтерпретації істини. Ці підходи теоретично близькі до фальсифікаціонізму, обґрунтованого К. Поппером [10], згідно з яким знання визнається науковим лише тоді, якщо існує експеримент, що заперечує зміст теорії. Послідовники К. Поппера – представники напрямку вдосконаленого методологічного фальсифікаціонізму – розглядають процес фальсифікації наукових гіпотез як знаходження “контрприкладів”, що заперечують певну наукову гіпотезу, а потім передбачають створення нової, яка пояснює емпіричні успіхи своєї попередниці, але дає ще додаткові знання й пояснює механізми виникнення “контрприкладів”. Більше того, нові теорії можуть бути

сформульовані ще до моменту появи “контр-прикладів”. А це означає, що вони здатні їх передбачати у потенції майбутнього, тобто до їхнього виявлення вченими.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Вищеописані зміни методології сучасної науки, якісна модифікація вимог “наукового кодексу” дозволяють знову поставити питання про *науковість психоаналізу*, що ми і намагаємось зробити у даній публікації.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою дослідження є обґрунтування наукового статусу психоаналітичної парадигми у контексті теоретико-методологічного апарату сучасної науки. Мета конкретизована у таких завданнях:

1. Проаналізувати існуючі підходи до визначення наукового статусу психоаналізу в історичному розрізі зміни наукових парадигм протягом ХХ–ХХІ століть (класична, неklasична, посткласична).

2. Зробити огляд концепцій, що теоретично обґрунтовують статус наукових парадигм і наукового знання (К. Поппер, І. Лакатош).

3. Проаналізувати особливості психоаналітичної парадигми у термінології К. Поппера та І. Лакатоша.

4. Обґрунтувати поняття “ідеалу” та “мірності” у психоаналізі, які би визначали напрямки розвитку психоаналізу як науки.

5. Проаналізувати зв’язок між специфікою психоаналізу як наукової парадигми та освітою у сфері психоаналітичної теорії і практики.

Виклад основного матеріалу дослідження, обґрунтування отриманих наукових результатів. Психоаналіз як сфера практичної психотерапевтичної та дослідницької діяльності протягом уже більше ста років свого існування має певні проблеми з визнанням науковості своєї теорії та методології. Як зазначає П. Куттер, “спостерігаючи психоаналіз ніби ззовні, з науково-теоретичного погляду, не так просто визначити його місце у системі наук. Часом виникає враження, що психоаналіз, подібно до хамелеона, змінює своє забарвлення” [4, с. 83]. Названий автор проводить огляд низки підходів до розуміння наукового статусу психоаналізу різними авторами, включаючи у цей перелік серед інших наступні визначення: **психоаналіз** – це *мистецтво тлумачення* з метою подолання амнезії (Freud, 1904); *природнича наука*, у якій спостерігають і створюють закони про динамку душевних процесів, доступних навіть в експерименті (Hartmann, 1927); *герменевтичний метод*, що діє через свідомість на становлення цієї ж таки свідомості (Ricoeur, 1969); критично-герменевтична емпірична наука (Lorenzer, 1974); *наука про людину* в центрі трикутника між біологією, соціологією та психологією (Lorenzer, 1985); гуманітарна наука, яка в ідіографічному стилі розглядає і розуміє окремі біографії, сукупність учень про опір та перенесення, хвороби та психічні порушення, теорії особистості та ін. (Kutter, 1989) [4, с. 87–89]. Х. Кехеле зазначає, що, залежно від вибраної точки відліку, “історія психоаналізу постає то як культурний феномен, то як соціально-наукова парадигма, і навіть – last but not least – як медично-психологічна теорія і практика лікування” [19].

Ситуація щодо осмислення наукового статусу психоаналізу ускладнюється *зміною наукових парадигм*, які щоразу по-новому розуміють ознаки академічної науки та пропонують власні системи стандартів академічного знання [15, с. 30, 40]. Як відомо, протягом ХХ століття наукова спільнота перейшла від класичної до неklasичної та посткласичної парадигм. Перша є “парадигмою механіки”, вибудованою з опорою на жорсткий детермінізм, на уявлення про повну “соціально-психологічну стерильність науки”, або ж позицію, згідно з якою відсутні будь-які взаємозв’язки між науковцем-суб’єктом наукового пізнання та емпіричними результатами й висновками про предмет його дослідження. Ідеалом *класичної парадигми* була побудова “істинної” картини природи, предметом вивчення – універсальні закони, що мають безумовну значущість, методологічною базою – безумовне переважання причинно-наслідкових зв’язків. Викликає сумніви, що позасвідоме як об’єкт пізнання через свій суб’єктивний зміст, структурування та функціонування за законами так званого первинного процесу (символічного, асоціативного, алогічного та ахронологічного) може бути вміщеним у ці жорсткі рамки.

У результаті кризи класичної раціональності протягом першої половини ХХ століття відбувається поступовий перехід до *неklasичної парадигми*, стає зрозумілим, що класична наука має межі застосування, у яких вона залишається повністю вірною, але поза якими вона не спроможна пояснити цілу низку

феноменів мікро- та макросвітів. Некласичний підхід базується на теорії відносності, квантово-польовій картині світу, теорії ймовірностей та визнанні принципу невизначеності. Він також характеризується поступовим утвердженням уявлення про залежність об'єкта пізнання від суб'єкта, котрий його здійснює. У рамках цього підходу дослідник розглядається не як сторонній спостерігач, а як частина системи, у якій відбувається спостереження. Отож, наукове знання перестає спиратись на безпосередню чуттєву наочність досвіду, його змістом стає не сама “реальність у чистому вигляді”, а певні її виміри та аспекти. Наука переходить від дослідження статичних рівноважних систем до вивчення динамічних, нерівноважних структур, феноменів, котрі мають певну динаміку, часову розгортку, які сутнісно є відкритими системами. У цьому контексті об'єкт дослідження психоаналізу – *позасвідоме* – потрапляє у множину феноменів, доступних для наукового пізнання у рамках “легітимних” наукових підходів. Водночас *метод психоаналізу*, побудований як герменевтичний інструмент, що спирається на тлумачення асоціативних зв'язків, а тому не виконує засадничих вимог науковості, передовсім тих, що обстоює неklasична парадигма.

Посткласична наукова парадигма утверджує концепцію цілісності та зорієнтована на побудову загальнонаукової картини світу. Одним з її наріжних каменів є вивчення відкритих нерівноважних систем, що мають здатність до саморозвитку. І це значною мірою змінює стандарти та методи дослідницької діяльності. Зокрема, наукового у змістовленні набувають такі поняття, як “невизначеність”, “стохастичний зв'язок”, “хаос”, “дисипація”, “непорядкований процес”, “фрактал”, у науковому теоретизуванні та дослідженнях починають застосовуватися методи моделювання можливих сценаріїв. Зовсім інакше значення починає надаватися категоріям “випадковість” і “причинність”. Все це вказує на те, що посткласичний науковий дискурс є найбільш сприятливим для утвердження наукової ідентичності психоаналітичної теорії і практики.

Аргументуємо свою позицію. Ключовою постаттю ХХ століття у сфері філософії й методології науки, визначення науковості теорій та отриманих на їх основі знань є англійський філософ австрійського походження **Карл Поппер** (1902–1994), котрий розглядав

наукові революції як перманентний стан науки, як “доступний раціональній реконструкції прогрес знань, а не як навернення у нову віру” [цит. за **5, с. 9**]. Згідно з його концепцією, відомою як *науковий фальсифікаціонізм*, науковість теорій визначається на шляху їх фальсифікації – знаходження фактів, які не можуть бути пояснені цією теорією (контрприкладів), та побудови нових теорій, що здатні науково пояснити нові дані. Теорія і нові емпіричні дані, які не можуть бути пояснені цією теорією, деякий час можуть узгоджуватися шляхом побудови допоміжних гіпотез, що не виходять за межі теоретичних та методологічних засад базової теорії. Основне питання полягає у тому, наскільки науковими є ці допоміжні гіпотези, власне до них ставиться жорстка вимога відповідності певним критеріям. Побудова адекватних допоміжних гіпотез і забезпечує постійний прогрес наукового знання. Нова теорія (Т2) виникає тоді, коли допоміжних гіпотез стає недостатньо. Т2 не повинна просто заперечувати попередню теорію (Т1), а має відповідати вимогам науковості та теоретичного прогресу та пояснювати і теорію Т1, і ті факти, які могла пояснити Т1, і ті факти, які для останньої були поза межею пояснення. Інакше кажучи, вимогою науковості нових теорій є “корисний приріст” і теоретичних знань, й емпіричних даних, у тому числі навіть передбачення тих феноменів, які ще не були виявлені емпіричним шляхом [11].

Власне такий вигляд має “приріст” психоаналітичного знання. Різні теорії не просто заперечують одна одну, вони залишаються в межах базової теорії та методології, зокрема, аксіоматичним зостаються ідеї існування позасвідомого, ключової мотиваційної сили позасвідомих бажань, укорінених у біологічному субстраті, взаємозв'язку вроджених потягів та соціокультурно детермінованих структур Его, у тому числі й дефіцитарно сформованих, визначальної ролі у формуванні психіки інтерперсональних стосунків тощо. З повною відповідальністю можна констатувати, що нові психоаналітичні напрямки виникають **усередині** психоаналізу – материнської теорії – шляхом її доповнення, інакшого акцентування наукових та прикладних фокусів, відтак набувають усе глибшого та варіативнішого пояснення щоразу ширшої палітри індивідуальних, соціальних та культурних феноменів.

На шляху обґрунтування науковості психоаналітичної парадигми звернемося також до

концепції **Імре Лакатоша** (1922–1974) – англійського філософа угорського походження, талановитого учня Карла Поппера та категоричного опонента *Томаса Куна*. Ведучи інтелектуальну дискусію з останнім, І. Лакатош обстоював та розвивав позицію фальсифікаціонізму К. Поппера і розглядав розвиток наукового знання не як накопичення фактів, які потім шляхом індукції приводять до відкриття наукових істин, а як послідовне розростання та конкурентну боротьбу “науково-дослідних програм”, витіснення більш евристичними проектами менш евристичних, вичерпаних, підважених новим досвідом, застарілих [див. 5; 6].

Термін “*науково-дослідна програма*” І. Лакатош вживав на позначення наукових парадигм, позбавляючи таким чином їх ореолу істинності й непорушності та вказуючи на тимчасовість загально визнаного знання, його значущість лише як етапу розвитку наукової думки. На його переконання, науково-дослідна програма “складається з методологічних правил, частина з яких – це правила, що вказують, яких шляхів дослідження треба уникати (негативна евристика), а частина – це правила, які вказують, які шляхи треба вибирати і як ними йти (позитивна евристика) [5, с. 78]. Кожна програма має “тверде ядро” та “захисний пояс”. Твердим ядром є “скостенілі” теоретичні положення, які у жодному разі не піддаються сумнівам чи перевіркам, до них заборонено застосовувати *modus tollens* (розмірковування від протилежного). Натомість захисний пояс складається з допоміжних гіпотез, які повинні бути максимально гнучкими, витримувати всі удари з боку перевірок, усі закиди, сконструйовані на шляху *modus tollens*, при потребі вони повинні бути пристосовані, переформульовані, змінені або навіть повністю відкинуті, якщо цього вимагає оборона ядра науково-дослідної програми [5, с. 80]. Почасти науково-дослідницька програма потребує досить багато часу, щоб “перетравити” свої аномалії та пояснити їх через конструювання допоміжних гіпотез [5, с. 82]. Якщо негативна евристика захищає тверде ядро від сумнівів та перевірок, то позитивна евристика спрямована на розвиток й удосконалення захисного поясу допоміжних гіпотез, які потім можуть бути принесені в жертву задля збереження цілої програми [5, с. 84].

Коротко окреслені ідеї І. Лакатоша є влучними метафорами, що добре описують ситу-

ацію у “науково-дослідницькій програмі” психоаналізу. Остання вибудована на непорушних “теоретичних стовпах” – *концепції позасвідомого*, його енергетичного наповнення та динамічного урівноважування, ідеях психобіологічної природи людської мотивації, структурної будови психіки, розділенні “первинного” і “вторинного” психічних процесів, універсальних феноменах перенесення та опору, що виникають у процесі психоаналізу. Ці концепції можемо розглядати як “тверде ядро” психоаналізу. Одночасно існує цілий спектр психоаналітичних шкіл, напрямків та підходів, гіпотетичні припущення яких можна розглядати як “захисний шар”, – сукупність гіпотез, що піддаються критиці та перевіркам, якими можна навіть знехтувати, якщо це захищатиме “ядерну” концепцію. Прикладами таких захисних “шлейфових” гіпотез можуть бути теорія об’єктних стосунків, яка у повному обсязі визнається далеко не всіма аналітиками (до прикладу, ведеться дискусія щодо визначення та механізмів проективної ідентифікації, описаної М. Кляйн, постулату про наявність вродженої структури Его, здатної до примітивного фантазування, проективних та інтроєктивних процесів); *теорія Ж. Лакана*, яка, будучи психоаналітичною, тим не менше, має специфічний концептуальний тезаурус та яскраво виражену відмінність від інших психоаналітичних концепцій; *теорія оргонної енергії Т. Райха*, яка була повністю відкинута психоаналізом; *концепція колективного позасвідомого К.Г. Юнга*, що стала основою окремого психоаналітичного напрямку, котрий оперує конструктами, які ігнорують або не визнають інші психоаналітичні напрямки. Даний перелік можна продовжити – фактично кожен окремий психоаналітичний напрямок вибудовується як система “допоміжних” гіпотез, що захищають “тверде ядро” психоаналізу – концепцію позасвідомого та його ролі в психічному житті індивіда й суспільства.

Цікавим є також наступне зауваження І. Лакатоша: “працюючи у рамках дослідницької програми, ми можемо впасти у відчай від занадто довгої серії “спростувань”, перш ніж якісь дотепні і, головне, вдалі допоміжні гіпотези, які дозволяють збільшувати емпіричний зміст, не перетворюють – заднім числом – низку поразок в історію гучних перемог” [5, с. 81]. Це спостереження повністю відповідає ситуації з розширенням спектру показів до психоаналізу та переліку типів клієнтів, які

можуть проходити психоаналіз. Якщо З. Фройд теоретично обґрунтував недоступність психоаналітичної процедури для клієнтів з нарцистичними і психотичними розладами, то з роками було теоретично обґрунтовано та доведено на практиці, що такі клієнти можуть з користю для себе пройти психоаналітичне лікування. Перенесення, якого не помітив З. Фройд та можливість якого він принципово заперечував у названих клієнтів, просто має іншу форму, яку можна і дослідити, і використати під час психоаналітичного лікування.

Отже, з позиції історичного розвитку психоаналіз зберігає своє “тверде ядро”, яке до сьогодняшнього дня має пояснювальну силу. Це – концепція позасвідомого, його енергетично-мотиваційної ролі у структуруванні життєвого досвіду людини, способів взаємодії свідомості та позасвідомого, його значення в утриманні психічної рівноваги тощо. Шлейф “допоміжних гіпотез” у психоаналізі є надзвичайно багатим. Влучну ілюстрацію на тему аналітичного “теоретичного ядра” та масиву його “сателітів” знаходимо у спільній статті Н. Kachele, С. Albani, А. Buchheim. Зокрема, автори пишуть, що “терапевтичну оптику визначатиме фундаментальна теоретична ідея психоаналізу: постульований З. Фройдом взаємозв’язок пережитих протягом життя міжособистісних стосунків з інтрапсихічними структурами, котрі формуються. Цей підхід використовується в усіх динамічно зорієнтованих методах психотерапії, хоча й уреальнений у різноманітних варіаціях і модифікаціях. Не завжди легко виявити витoki психотерапевтичних ідей у невичерпних каменоломнях психоаналітичної літератури” [19].

Психоаналітична теорія ще далека від точки регресії за І. Лакатошем – стану, коли “тверде ядро” вичерпує свою евристичну та пояснювальну спроможність. Воднораз залишаються відкритими питання стосовно напрямку розвитку та мірності психоаналізу як окремої наукової сфери – *науково-дослідної програми*. Використані нами у даному контексті поняття “напрямок” та “мірність” вимагають більш детального висвітлення їх значеннєво-смыслового наповнення.

У методологічному витлумаченні “напрямок” розвитку окремої наукової галузі неподільно пов’язаний із поняттями “ідея” та “ідеал”. Під ідеалом пропонуємо розуміти масштаб реальності, пізнанням якої займається та чи інша галузь науки. Ідеал фактично є тим об’єктом

пізнання, який визначає обсяг і все поле досліджуваної реальності. Для біології ідеалом/об’єктом є жива природа, для фізики – закономірності процесів у матеріальному світі, для історії – матеріальне та подієве минуле людства. Таким ідеалом/об’єктом вивчення для психоаналізу є *позасвідоме* – уся сукупність психічних процесів, стосовно яких відсутні усвідомлене знання та раціональний контроль. За визначенням К. Ясперса [18], *несвідоме* можна поділити на несвідоме у розумінні *непоміченого* (воно може стати усвідомленим методом розуміннєвої психології та феноменології, може бути реально відчутим чи пережитим та несвідоме у значенні *позасвідомого* (принципово неусвідомлюване, що не може бути усвідомленим). Пізнання останнього можливе лише за принципом “так ніби”, себто як складання метафоричних наративів, які більш чи менш точно пояснюють природу позасвідомого світу, але ніколи не є остаточними та непомилковими. Інакше кажучи, це максимальний ступінь наближення, який можна реалізувати у вивченні позасвідомого у вузькому витлумаченні поняття.

Іншим ключовим параметром у визначенні емпіричного й теоретичного поля кожної науки є “мірності” досліджуваних феноменів, тобто одиниці виміру окремих предметів дослідження. Природничі науки використовують такі одиниці мірності, як метр (вимірювання довжини), грам (вимірювання маси), секунда (вимірювання часу), кубічний метр (вимірювання об’єму), джоуль (вимірювання енергії). Для гуманітарних наук ще з античних часів “людина є мірою речей – існування існуючих та не існування неіснуючих” (Протагор) [11, с. 75]. Різні перспективи психоаналітичного дослідження передбачають використання концепцій енергії інстинктивних потягів (енергетичний підхід), співвідношення позасвідомих сил (динамічний підхід), взаємодії окремих структур та рівнів психічного апарату (топологічний і структурний підходи). Але, як і в гуманітарних науках, окресленої одиниці вимірювання на зразок кілограму чи секунди у психоаналітичному дослідженні немає й не може бути. Так само як у гуманітарній сфері, у психоаналітичній парадигмі людина – це “мірило речей”. Лише деривати позасвідомих потягів (ті чи інші форми поведінки, симптоми, сновидіння, фантазії, парапраксії, сублімовані у мистецтво потяги тощо) можуть бути чуттєво пізнані та більш-менш точно “виміряні”, а

відтак кваліфіковані та феноменологічно описані.

Психоаналітична практика зорієнтована на вільний доступ аналітика до креативного використання власної суб'єктивності з метою гармонізації суб'єктивності іншої людини. Ідеалом психоаналітичного методу є вільно плаваюча увага та вибудоване на її основі герменевтичне, інтерпретативне знання, максимальна повага до суб'єктивності, принципова безвимірність об'єкта досліджень. З іншого боку, у шлейфі допоміжних теорій психоаналітичної парадигми вже починають оприсутнюватися нейрофізіологічні теорії когніції, пам'яті, емоцій, поведінки, темпераментальних та характерологічних особливостей людини. Можливо, власне вони згодом зможуть дати відповідь на науковий запит більш точної мірності психоаналізу.

У цьому теоретичному контексті виникає ще одне питання, пов'язане з відсутністю мірності психоаналітичних знань. *Поза-мірність* об'єкта психоаналізу як дослідницької й психотерапевтичної практики та максимальна легітимізація суб'єктивності як інструменту дослідження утруднюють або й взагалі унеможливають виявлення аномалій і контр-прикладів, потрібних для фальсифікації та розвитку теорії. Адже будь-яка аномалія чи контр-приклад можуть бути потрактовані як ще один унікально-суб'єктивний феномен, який підлягає поясненню у рамках герменевтичної психоаналітичної логіки з допомогою "ядерної" або будь-якої з численних "шлейфових" гіпотез. Лишається відкритим й таке питання: у якій системі координат та з якої спостережної позиції можна виявляти психоаналітичні контр-приклади, що будуть підтримувати розвиток "захисного пояса" теорій або навіть підважати "тверде ядро" психоаналізу? Яким чином той чи інший феномен без мірності, отриманий шляхом суб'єктивної рефлексії аналізанда чи суб'єктивної саморефлексії аналітика, можна кваліфікувати як такий, що не відповідає теорії та потенційно може спростувати її? Проблема полягає у тому, що внутрішні суперечності будь-якої системи часом легше виявити, перебуваючи не всередині, а поза її межами. Для системи, у якій настільки легітимізована суб'єктивність, як у психоаналізі, – це тим більше вірно. Тому повторимось: питання об'єктивізації аномалій та контр-прикладів у психоаналізі залишається відкритим.

Сумніви у науковості психоаналітичної теорії, труднощі, пов'язані з відсутністю мірності та її максимальною суб'єктивністю, мають і дуже практичні наслідки. Зокрема, проблематичною є відповідь на питання: якими критеріями варто керуватися у сфері психоаналітичної освіти? Як оцінити її якість та адекватність щодо "твердого ядра" і "захисного пояса" теорій, методології застосування теоретичних знань на практиці? Наразі ситуація у сфері освіти є наступною: процес навчання психоаналізу має дві складові – формальну та неформальну. Перша – це знайомство з психоаналітичними теоріями (і "ядерними", і "поясними"), методологією та методикою застосування цих теорій у професійній практиці. Деякі з методів практичного застосування психоаналітичних теорій вдалось навіть операціоналізувати, розробити на їх основі стандартизовані методики інтерв'ювання, інтерпретації, обробки отриманих даних. Як зазначає Х. Кехеле, "Klein, Gill, Spence і Luborsky запровадили традицію емпіричних досліджень, які дозволили проводити інтегральну перевірку навіть теорій психодинамічного лікування. ...вдалось обґрунтувати необхідність інтеграції двох світів: психоаналітичної теорії і практики" [19]. Хоча залишається очевидним, що значну частину психоаналітичного практикування – інтерсуб'єктивної взаємодії – неможливо операціоналізувати апріорі.

Неформальна частина освіти у психоаналізі – це отримання власного досвіду, який дозволяє через безпосереднє перебування у психоаналітичному сеттінгу відчутти на собі дію методу, що за стилем повністю відповідає теоретичним вподобанням та індивідуальним особливостям психоаналітика-вчителя. У результаті учень-аналізанд формує власний унікальний стиль психоаналітичного способу мислення та його практичних аплікацій. Об'єктивна кількісна оцінка якості цього стилю настільки нереальна, як і об'єктивна кількісна оцінка твору мистецтва. Власне у вимірі неформальної освіти та кристалізації власного стилю майбутніх аналітиків психоаналізу уподібнюється до мистецтва, одним з головних критеріїв якого є здатність творити нові форми та викликати емоційний відгук у глядачів / слухачів / учасників. Відтак будь-яка спроба операціоналізації, стандартизації, уніфікації, приведення до спільного знаменника атакує й знецінює саму ідею суб'єктивної творчості, індиві-

дуальної значущості, суб'єктивності та творчого потенціалу психоаналітичного способу думання.

Психоаналіз, на нашу думку, одночасно є “науково-дослідницькою програмою” (за І. Лакатошем) і мистецтвом у широкому розумінні цього поняття. Тому вимоги науковості та стандартизації освіти можуть стосуватися лише її “ремісничої” (оволодіння азами техніки) та “інформативної” (формування бази знань психоаналітичних теорій) частин. Інша вагома складова освіти є неформальною та має такою залишитися.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

1. Зміна наукових парадигм протягом ХХ–ХХІ століть – від класичної, через неklasичну до посткласичної – пропонує цілий калейдоскоп поглядів, що дає підстави перемістити психоаналітичне знання на континуумі науковості від полюсу науково невалідних з позиції класичної науки до полюсу валідних концепцій із посткласичної перспективи бачення. Як свідчить огляд фахової літератури та безпосередня практика, сучасна психоаналітична теорія у своєму різноманітті напрямків та шкіл забезпечує виконання всіх універсальних функцій парадигми соціально-психологічного пізнання, за А.В. Фурманом, зокрема, пізнавальної, нормативної, методологічної та світоглядної [5, с. 23].

2. Осмислення наукового статусу психоаналізу можливе на основі концепцій визнаних істориків і теоретиків науки, котрі обґрунтовують статус наукових парадигм та раціонального знання як такого. Зокрема, концепція фальсифікації наукових парадигм К. Поппера та поняття “твердого ядра” і “шлейфових теорій” І. Лакатоша, концепція “науково-дослідних проектів” останнього дозволяють кристалізувати наше розуміння психоаналітичної “суми знань” як наукової парадигми, яка ще далека від точки регресії й теоретичної неспроможності.

3. “Ідеалом” психоаналізу – об'єктом його як наукової галузі – є *позасвідоме*, яке, у термінології К. Ясперса, не може бути усвідомленим за означенням, але надається для пізнання лише через наближення та дослідження його дериватів (похідних). Відсутність мірності у психоаналізі у строгому розумінні поняття “міри” ставить його в один ряд з ідіграфічними

науками, за П. Ріккертом, та жодним чином не підважує науковості психоаналізу як теоретичної парадигми із самостійним об'єктом дослідження.

4. Психоаналіз як теорія, що складається з “ядерних” та “шлейфових” концепцій, за І. Лакатошем, включений в освітні програми різноманітних навчальних інституцій за принципом класичних академічних навчальних програм. Натомість опанування психоаналізом як методом самодослідження та психотерапії можливе лише через отримання власного клієнтського досвіду, що наближає психоаналіз до мистецтва, одним з головних критеріїв якого є здатність творити нові форми та викликати емоційний відгук. Іншими словами, психоаналіз як теорія доступний у академічному форматі, психоаналіз як метод – виключно у інтерактивному, інтерперсональному, що визначає його подвійну ідентичність – і як науки, і як мистецтва.

1. Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты / Дж. Браун; [пер. с англ., послесл. А.М. Руткевича]. – М.: REFL-book; Киев: Ваклер, 1997. – 304 с.

2. Виттельс Ф. Фрейд. Его личность, учение и школа / Ф. Виттельс. – М.: ЭГО, 1991. – 198 с.

3. История и философия науки / под ред. А. С. Мамзина. – СПб.: Питер, 2008. – 304 с.

4. Куттер П. Современный психоанализ / Петер Куттер; [пер. с нем. С.С. Панкова; под общ. ред. В.В. Зеленского]. – СПб.: “Б.С.К”, 1997. – 351 с.

5. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / Имре Лакатос. – М.: Медиум, 1995. – 235 с.

6. Лакатош І. Дослідницькі програми Поппера і Куна у фокусі фальсифікаціонізму / Имре Лакатош // Психологія і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 6–17.

7. Лейбин В. Постклассический психоанализ. Энциклопедия / В. Лейбин. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006. – Том 1. – 472 с.

8. Лейбин В.М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия / В.М. Лейбин. – М.: Политиздат, 1990. – 397 с.

9. Новая философская энциклопедия – [электронный ресурс] – режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/2446.html>

10. Поппер К. Логика и рост научного знания / К. Поппер; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1985. – 605 с.

11. Рассел Б. История западной философии; Б. Рассел / [пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 759 с.

12. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт; [под ред. С. И. Гессена М.]. – М.: Республіка, 1995. – 128 с.

13. Скірбекк Г. История философии / Г. Скірбекк, Н. Гилье; [пер. с англ. В.И. Кузнецов]. – М. : Владос, 2000. – 800 с.

14. Фурман А.В. Зasadничі умови виникнення наукових шкіл / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2014. – № 1. – С. 49–58.

15. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К. : Інститут соціальної і політичної психології НАПН України; Тернопіль : Економічна думка, 2013. – 100 с.

16. Ярошевский М.Г. Возвращение Фрейда / Михаил Г. Ярошевский // Психологический журнал. – 1988. – Т.9, №6. – С. 129–138.

17. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс; [пер.с нем.]. – М. : Практика, 1997. – 1056 с.

18. Ясперс К. Каузальные и понятийные связи между жизненной ситуацией и психозом при Dementia praecox (шизофрения) / К. Ясперс // Собрание сочинений по патопсихологии в 2 Т. – М., СПб. : Академия, Белый кролик, 1996. – Т.2. – С. 122.

19. Kachele H., Albani C., Buchheim A. (2001) Aus der Vergangenheit über die Gegenwart in die Zukunft der Psychoanalyse. Hypnose und Kognition 18: 15-27 – [електронний ресурс] – режим доступу : <http://psychoanalyse.narod.ru/psychoan/kaechel2.htm>.

REFERENCES

1. Braun D. Psihologija Freud i postfrjejdisty / D. Braun; [pjer. s angl., posljesh. A.M.Rutkjevicha]. – М. : RJEFL-book; Kijev : Vajkjer, 1997. – 304 s.

2. Vittjel's F. Freud. Ego lichnost', uchjenije i shkola / F. Vittjel's. – М. : EGO, 1991. – 198 s.

3. Istorija i filosofija nauki / pod rjed. A. S. Mamzina. – SPb. : Pitjer, 2008. – 304 s.

4. Kuttjer P. Sovrjemennyj psihoanaliz / Pjetjer Kuttjer; [pjer. s njem. S.S. Pankova; pod obsch. rjed. V.V. Zje-ljenskogo]. – SPb. : "B.S.K", 1997. — 351 s.

5. Lakatos I. Fal'sifikacija i mjetodologija nauchno-issljedovatel'skih programm / Imre Lakatos. – М. : Mjedium, 1995. – 235 s.

6. Lakatos I. Doslidnic'ki programi Poppjera i Kuna u fokusi fal'sifikacionizmu / Imre Lakatos // Psihologija i suspil'stvo. – 2013. – № 4. – С. 6–17.

7. Ljejbina V. Postklassichjeskij psihoanaliz. Enciklo-pjedija / V. Ljejbina. – М. : Izdatjel'skij dom "Tjerritorija buduschjego", 2006. – Tom 1. – 472 s.

8. Ljejbina V.M. Frjejd, psihoanaliz i sovrjemennaja zapadnaja filosofija / V.M. Ljejbina. – М. : Politizdat, 1990. – 397 s.

9. Novaja filosofskaja Enciklopedija – [Eljektronnyj rjesurs] – rjezhim dostupa: <http://iph.ras.ru/elib/2446.html>

10. Popper K. Logika i rost nauchnogo znanija / K. Popper; [pjer.. s. angl.]. – М.: Progrjess, 1985. – 605 s.

11. Rassel B. Istorija zahidnoyi filosofiyi; B. Rassel / [pjer.

z angl. Ju. Lisnjaka, P. Taraschuka]. – К. : Osnovi, 1995. – 759 s.

12. Rikkert G. Nauki o prirodje i nauki o kul'turje / G. Rikkert; [pod rjed. S. I. Gjessjena M.]. –М. : Rjespublika, 1995. – 128 с.

13. Skirbjekk G. Istorija filosofii / G. Skirbjekk, N. Gil'je; [pjer. s angl. V.I. Kuznjecov]. – М. : Vlados, 2000. – 800 s.

14. Furman A.V. Zasadnychi umovy vynyknjennja naukovyh shkil / Anatolij V. Furman // Psihologija i suspil'stvo. – 2014. – № 1. – С. 49–58.

15. Furman A.V. Mjetodologija paradygmal'nih doslidzhen' u social'nij psihologiyi : [monografija] / Anatolij Vasil'ovich Furman. – К. : Instytut social'noyi i politichnoyi psihologiyi NAPN Ukrayini; Tjernopil' : Ekonomichna dumka, 2013. – 100 s.

16. Jaroshjevski M.G. Vozvrashchenije Frjejda / Mihjel G. Jaroshjevski // Psihologichjeskij zhurnal. – 1988. – Т.9, №6. – С. 129–138.

17. Jaspers K. Obschaja psihopatologija / K. Jaspers; [pjer.s njem.]. – М. : Praktika, 1997. – 1056 s.

18. Jaspers K. Kauzal'nyje i ponjatnyje svjazi mjezhdu zhiznjennoj situacijej i psihozom pri Dementia praecox (shizofrenija) / K. Jaspers // Sobranije sochinjenij po patopsihologii v 2 T. – М., SPb. : Akadjemija, Bjel'jy krolik, 1996. – Т.2. – С. 122.

19. Kachele H., Albani C., Buchheim A. (2001) Aus der Vergangenheit über die Gegenwart in die Zukunft der Psychoanalyse. Hypnose und Kognition 18: 15-27 : <http://psychoanalyse.narod.ru/psychoan/kaechel2.htm>.

АНОТАЦІЯ

Фільц Олександр Орестович, Мединська Юлія Ярославівна.

Проблема наукового статусу психоаналітичної парадигми.

Стаття висвітлює результати дослідження проблемного поля наукового статусу психоаналітичної парадигми в контексті історичного розвитку науки у цілому та методологічних вимог до систем знань, що претендують на важливість наукових. Авторами показано, що трансформація загальнонаукової парадигми від класичної до некласичної та посткласичної дає підстави переглянути питання науковості психоаналізу й теоретично обґрунтовано визначити престижність психоаналізу як подвійно ідентифікованої сфери – як науки і як мистецтва. Вищезазначене має безпосередній вплив на організацію освітнього процесу у царині підготовки фахівців-психоаналітиків.

Ключові слова: психоаналіз, парадигма, класична, некласична та посткласична наукові парадигми, позасвідоме як об'єкт психоаналізу, наукова фальсифікація, науково-дослідницька програма, цінності та ідеали психоаналізу, проблема мірності у психоаналізі, психоаналіз як наука, психоаналіз як мистецтво, психоаналітична освіта.

АННОТАЦІЯ

Фільц Александр Орестович, Мединская Юлия Ярославовна.

Проблема научного статуса психоаналитической парадигмы.

Статья освещает результаты исследования проблемного поля научного статуса психоаналитической парадигмы в контексте исторического развития науки в целом и методологических требований к системам знаний, которые претендуют на важность научных. Авторами показано, что трансформация общенаучной парадигмы от классической к неклассической и постклассической дает основания пересмотреть вопрос научности психоанализа и теоретически обоснованно определить престижность психоанализа как вдвойне идентифицированной сферы – как науки и как искусства. Вышеупомянутое имеет непосредственное влияние на организацию образовательного процесса в области подготовки специалистов-психоаналитиков.

Ключевые слова: психоанализ, парадигма, классическая, неклассическая и постклассическая научные парадигмы, подсознательное как объект психоанализа, научная фальсификация, научно-исследовательская программа, ценности и идеалы психоанализа, проблема мерности в психоанализе, психоанализ как наука, психоанализ как искусство, психоаналитическое образование.

ANNOTATION

Filts Oleksandr, Medynska Yulia.

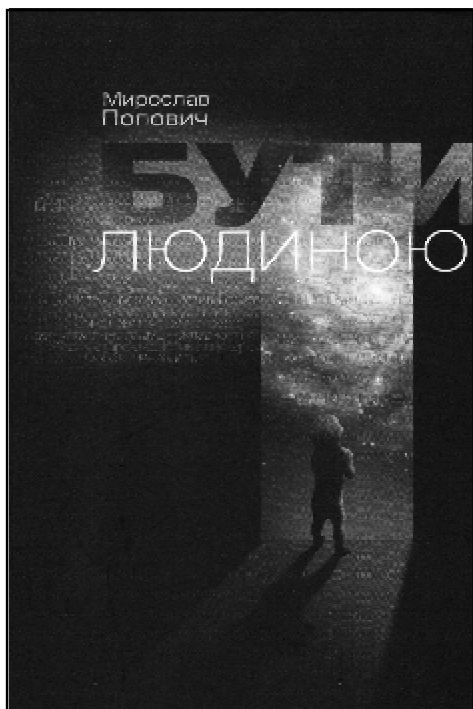
Problem of Scientific Status of Psycho-Analytical Paradigm.

The article highlights the results of studying of problem field of scientific status of psychoanalytical paradigm in the context of historical development of science in general and methodological demands to the system of knowledge, which pretend to be scientifically important. The authors demonstrate that the transformation of general scientific paradigm from classical to nonclassical and post-classical allows reviewing the issues of psychoanalysis being scientific and theoretically substantiate the prestige of psychoanalysis as a doubly identified sphere – as science and art. All mentioned above has a direct influence on the organization of educational process in the domain of training the professionals-psychoanalyticians.

Key words: psychoanalysis, paradigm, classical, non-classical and postclassical scientific paradigms, unconsciousness as an object of psychoanalysis, scientific falsification, scientific-research programs, values and ideals of psychoanalysis, problem of regularity in psychoanalysis, psychoanalysis as science, psychoanalysis as art, psychoanalytical education.

Надійшла до редакції 8.09.2014.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Попович М.

Бути людиною. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. — 223 с.

Праця являє собою спробу сформулювати погляд на цінності сучасного суспільства, який із певної позиції охоплював би різні сторони функціонування останнього. Автор прагнув обґрунтувати засобами, придатними для філософії сучасності, певний світогляд, який сьогодні, як і в інші часи, перебуває під загрозою. Це – світогляд гуманізму, що виходить із уявлення про людину як вищу й абсолютну цінність.

Для студентів, науковців та усіх, хто цікавиться філософськими темами.

ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБИСТОСТІ: ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Леонід БУРЛАЧУК

Copyright © 1989; 2014

УДК 159.9.072

ВСТУП

Обґрунтування актуальності. Мета і завдання дослідження

Найважливішим показником та умовою перебудови нашого суспільства є увага до “людського чинника”. На сучасному етапі розвитку багатонаціонального соціуму різко зростають вимоги до інтелекту, особистісних особливостей, до соціальної активності людини. Особливого значення у вивченні особи набувають психологічні дослідження. Психологічна наука сьогодні вступила в якісно новий етап свого розвитку. Раніше вона була переважно теоретичною дисципліною, тепер, зберігаючи свою пізнавальну роль, усе більшою мірою стає і сферою особливої професійної діяльності в державному управлінні, промисловості, системі освіти та охорони здоров’я, культурі, спорті та ін.

У вирішенні багатоманітних завдань, що постають нині перед психологією, великі надії покладаються на *психологічну діагностику*, від якої чекають, причому в найстисліші терміни, забезпечення практичної роботи з людьми надійними та ефективними методиками вимірювання індивідуально-психологічних особливостей людини. Однак не треба лукавити: подолання добре відчутного психологами дефіциту діагностичного інструментарію стикається із значними труднощами.

Розвиток психодіагностичних досліджень у СРСР розпочався лише недавно, у 70-і роки. Скажімо, в 1969 році на засіданні Центральної ради Товариства Психологів СРСР психодіагностика була визнана однією з якнайменш розвинених сфер психологічного знання. Процес заповнення “діагностичного вакууму”, що утворився протягом довгого часу і відбувався на тлі безперечних досягнень зарубіжної

психодіагностики, виявився складним і суперечливим.

Об’єктивна потреба у використанні методик психологічної діагностики при істотному відставанні у їх розробці від світового рівня породжує своєрідний “емпіричний” етап у розвитку цієї важливої гілки психології. Для цього етапу характерний інтерес до окремих, переважно зарубіжних, методик: досвідне виявлення сфери їх докладання, накопичення експериментальних даних. Ураховуючи значний період заперечення більшості методик психодіагностики як науково необґрунтованих, такий етап їх “відкриття” можна вважати потрібним, виправданим.

Водночас є всі підстави стверджувати, що емпіричний етап розвитку радянської психодіагностики, принаймні для більшості психологів-практиків, невиправдано затягнувся. Сформувався “дилетантськи-споживацький” підхід до широкого використання зарубіжних методик, тобто підхід, коли науковий аналіз методик підміняється їх простим описом і вживанням, коли поза увагою залишаються теоретичні засади їх побудови. Породжені внаслідок цього прогалини у понятійному апараті психодіагностики приводять до появи у багатьох роботах відверто декларативних посилань на вітчизняні концепції особистості, нібито дозволяють пояснювати отримані за допомогою зарубіжних методик результати. Нерідко психологи, котрі проводять психодіагностичні обстеження, вельми туманно уявляють собі, як теоретично описується, наприклад, “інтелект”, який вони вимірюють. Нарешті, дилетантськи-споживацький підхід задає низький рівень психометричної культури дослідників, котрі некритично сприймають дані про валідність і надійність уживаних тестів, перешкоджає розробці оригінальних науково обґрунтованих методик.

Отже, проблема наукового і методичного забезпечення психологів-практиків багато в чому застається невирішеною. Явно недостатньо досліджень у сфері психологічної діагностики. “Психологи у пошуках потрібного діагностичного інструменту звертаються до зарубіжних джерел і, теоретично не осмисливши їх відповідним чином, використовують у своїй практиці” [12, с. 158–159]. Вищесказане визначило мету і завдання цього дослідження.

Мета пошукування полягає у розробці понятійного апарату, що описує як психодіагностичний метод, підходи і методики, спрямовані на вимірювання індивідуально-психологічних особливостей особистості, так і результат цих вимірювань – визначені у кількісних величинах названі особливості, що становлять основу психологічного діагнозу.

Досягнення поставленої мети здійснювалося шляхом послідовного вирішення таких **завдань**:

1. Виокремлення та обґрунтування базисних понять психодіагностики, що визначають її специфіку як самостійної сфери психологічної науки.

2. Аналіз найважливіших теоретичних і методичних проблем сучасної психодіагностики у взаємозв'язку з її розвитком в СРСР і за кордоном, вивчення взаємозв'язку теорії і методу в психодіагностиці.

3. Критичний розгляд зарубіжних психодіагностичних підходів до вивчення особистості.

4. Розкриття змісту основних психодіагностичних конструктів, реалізовуваних у методиках (тестах).

5. Оцінка діагностичних можливостей найвідоміших методик (тестів).

6. Систематизація понять і методик психологічної діагностики.

Стан та ступінь розробленості проблеми

У розвитку психологічної діагностики в нашій країні слушно виділити два періоди. *Перший* слід віднести від початку 20-х до середини 30-х років ХХ ст. Це були роки масового застосування тестів у народній освіті, профвідборі і профорієнтації. Для тогочасного рівня розвитку психодіагностики в СРСР характерним є не тільки досить широке запозичення зарубіжних тестів, але і конструювання оригінальних методик, щоправда, багатьом із них ще не вистачало глибокого теоретичного та експериментального обґрунтування, що

нерідко призводило до того, що результати, одержані за допомогою тестів, розглядалися їх численними користувачами як вирішальні, себто абсолютизувалися.

Водночас радянськими вченими були висунуті прогресивні ідеї, розробка яких могла б сприяти інтенсивному розвитку психодіагностики. У ці роки плідно працювали у різних напрямках психодіагностики М.Я. Басов, М.С. Бернштейн, П.П. Блонський, А.П. Болтунов, С.М. Василейський, С.Г. Геллерштейн, В.М. Коган, Н.Д. Левітов, А.А. Люблінська, Г.І. Россолімо, М.Ю. Сиркін, І.П. Шпільрейн, А.М. Шуберт та ін. Окремо зазначимо внесок у розвиток психодіагностики Л.С. Виготського, адже розроблена ним концепція про *психологічний діагноз* зберігає своє значення й сьогодні.

У 30-і роки минулого століття почалася боротьба із “педологічними збоченнями”, яка не обходить стороною і психодіагностику. Відомою ухвалою ЦК ВКП (б) від 1936 року “Про педологічні перекинуття у системі наркомпросів” фактично була накладена заборона на використання тестів, припинені будь-які психодіагностичні дослідження. Збиток, нанесений цією ухвалою, був “закріплений” павловською сесією 1950 року, що співмірний із тими величезними втратами, які були нанесені біології та кібернетиці (О.О. Бодальов і В.В. Столін [14]).

Вітчизняні теоретичні і практичні розробки цього періоду у сфері психодіагностики, багато з яких успішно реалізовані за рубежом, виявилися цілком забутими. Вочевидь їх осмислення, що не здійснене й донині, дозволило б уникнути багатьох суперечок і помилок, супутніх відродженню даного напрямку досліджень у радянській психології, що розпочалося лише через чотири десятиліття.

У 60-і роки почався *другий період розвитку*, а сутнісно другого народження психодіагностики у СРСР, спочатку відзначеного дискусіями про її предмет, місце у системі психологічного знання, про принципи і методи, про відношення до зарубіжного досвіду (О.М. Леонт'єв, А.Р. Лурія і А.В. Смирнов, 1968; Б.Г. Анан'єв, 1966; Б.В. Зейгарник і С.Я. Рубінштейн, 1970; В.І. Блейхер і Л.Ф. Бурлачук, 1973; Г.В. Морозов, М.М. Кабанов і М.С. Лебединський, 1974; К.К. Платонов, 1974; Х.І. Лійметс, Ю.Л. Сирд і К.Ю. Тойм, 1974; К.М. Гуревич, 1974 та ін.). У цих дискусіях значне місце відводилося питанню про правомірність використання тестів у психологічних дослідженнях. Критика тестів, їх діагностичних можливостей

багато в чому проводилася з позицій 30-х років, нерідко була упередженою і зводилася до безпідставних звинувачень їх у методологічній неспроможності. Тести штучно протиставлялися “якісному підходу”, що склався у нас переважно в діагностиці розумового розвитку. Під терміном “тестування” розумілась прихована ідеологічна диверсія, спроба протягнути в радянську науку чужі їй погляди і концепції (див., наприклад, К.К. Платонов, 1972) [16].

Проте цей рецидив критики тестів у душі боротьби з “педологічними перекрученнями” (хоча його вплив був довго відчутний) не знаходить скільки-небудь істотної підтримки у психологів-практиків, зацікавлених у тестах, що є найрозвиненішою частиною методичного арсеналу світової психології. Вже під завісу 60-х – початку 70-х років на фоні дискусій, котрі продовжуються, починається активне використання тестів у медичній психології (Ф.Б. Березін і М.П. Мірошников, 1967, 1969; І.Н. Гильяшева, 1967, 1969, 1974; Г.Г. Румянцев, 1969; Л.Ф. Бурлачук, 1971, 1974, 1975; Л.Н. Собчик, 1971; І.Г. Беспалько і І.Н. Гильяшева, 1971; Р.О. Серебрякова, 1972, 1974; Н.В. Тарабріна, 1973; А.Ю. Панасюк, 1973 та багато ін.), а також у віковій психології (Б.Г. Ананьєв, 1969, 1973; К.Д. Дворятіна і І.Д. Пехлецький, 1969; Е.І. Степанова зі спів-авт., 1971; Л.А. Баранова, 1971; Л.Ф. Бурлачук, 1972; Л.Н. Борисова, 1974 та ін.), у процесах профорієнтації і профвідбору (див. напр.: Проблеми психодіагностики), у профтехосвіті (Наукові праці ВНДІ профтехосвіти. – 1975. – Вип. 12) та в судово-психологічній експертизі (Н.Н. Станішевська, В.В. Гульдан, М.Т. Владимирська, 1974). Відтак не тільки нагромаджувався власний досвід організації і проведення діагностичних обстежень, а й отримуються оригінальні дані, що збагатили наукові уявлення про *індивідуально-психологічні особливості* особи в нормі і патології. Не менш істотно і те, що цими пошукуваннями була дана відповідь на питання про те, бути чи не бути тестам у вітчизняній психології.

Поруч з емпіричними розробками здійснюються спроби критичного розгляду окремих *теоретичних конструктів* зарубіжної психодіагностики (В.М. Коган і М.С. Роговін, 1964; Н.Д. Левітов, 1967; В.Н. Мясіщев, І.Г. Беспалько, І.Н. Гильяшева, Б.Д. Карвасарський і Т.А. Немчин, 1969; Н.В. Корабельников і Р.О. Серебрякова, 1969; С.В. Цуладзе, 1969; В.С. Савенко, 1969; В.М. Блейхер і Л.Ф. Бур-

лачук, 1972; М.С. Бернштейн, 1974; Л.Ф. Бурлачук, 1974; К.М. Гуревич, 1974 та ін.). Але використання психодіагностичних методик усе ж у масі своїй залишається відірваним від їх теоретичного аналізу і психометричного забезпечення. Академічна психологія займає позицію стороннього спостерігача щодо потреб психодіагностики. Яскравим свідоцтвом тому є відсутність з 1960 по 1978 роки яких-небудь публікацій у журналі “Вопросы психологии” (за виключенням статті М.С. Бернштейна “До методики складання і перевірки тестів”, надрукованої у 1968).

Друга половина 70-х років, хоча і не приносить істотних змін в офіційний статус психодіагностики як наукового напрямку, все ж знаменується зростанням інтересу дослідників до її проблем, а перш за все до якості методик. Помітно збільшується кількість публікацій, з’являються перші монографії і переклади зарубіжних видань [1; 2; 5; 13; 17; 18; 21]. Психодіагностика визнається як одна з основних сфер докладання професійних можливостей психологів, стає невід’ємним складником у їх навчанні. І в той же час академічна наука при класифікації галузей психологічного знання не знаходить місця для психодіагностики [див. 15; 20].

Однак уже в наступному десятиріччі (80-і роки) стає “звичним” використання зарубіжних тестів, оперування їх теоретичними конструктами, причому так, як ніби зміст їх давно відомий і не заслуговує особливого розгляду. Публіковані експериментальні роботи буквально рясіють одержаними в обстежених різного віку даними про їх “імпульсивність”, “силу Его”, “шизоїдність” тощо. Широкого поширення серед практиків, які потребували діагностичних методик, отримали різноманітні самвидавничі “адаптації” тестів, що насправді є варіантами непрофесійно виконаних перекладів із відповідних іноземних видань. Формується вище охарактеризований дилетантський-споживацький підхід до психодіагностичного інструментарію.

Проте не можна оминати і певних досягнень цих років. У монографічних роботах і методичних посібниках продовжується обговорення загальних і похідних проблем психодіагностики. При цьому задіюється вже наявний власний досвід (Е.Т. Соколова, 1980; Психологічна діагностика: Проблеми і дослідження, 1961; В.С. Аванесов, 1982; Л.Ф. Бурлачук, 1982, 1985; М.М. Кабанов., А.Е. Лічко і В.М. Смирнов, 1963; Б.В. Кулагін, 1984; Л.Ф. Бурлачук

і С.М. Морозов, 1989; Б.Г. Херсонский, 1989). Більшої уваги, ніж раніше, надається теоретичним дослідженням, присвяченим предмету, методам, задачам і перспективам вітчизняної психологічної діагностики (Ю.М. Забродін, 1980; Ю.С. Гільбух, 1982; К.М. Гуревич, 1982; В.І. Слободчиков, 1982; Б.В. Коссов, 1965). Поступово нівелюється існуюча думка про те, що “тенденція відособлення “психодіагностики” в окрему самобутню науково-практичну дисципліну зі своїм предметом, теорією і методами... є ... побудована на помилкових засновках” [22].

У цей історичний час перші кроки здійснені і на шляху розробки оригінальних методик (А.Б. Лічко зі співр., 1963; Д.Б. Богоявленська, 1963; Н.І. Сарджвеладзе, 1964; В.М. Мельников і Л.Т. Ямпольський, 1965; Е.І. Горбачова, 1985; М.К. Акімова, Е.М. Борисова, В.Т. Козлова, Г.П. Логінова і В.Г. Зархін, 1968; Варга і В.В. Столін, 1988; В.В. Столін і С.Р. Панталеєв, 1988; А.Г. Шмельов і В.С. Бабіна, 1988 та ін.), хоча і не буде перебільшенням сказати, що у цій сфері вітчизняна психологія відстала від передової зарубіжної на 15–20 років [11]. Водночас розпочинається боротьба із раніше домінуючими спрощеними уявленнями про валідність і надійність діагностичних методик, змагання за підвищення психометричної культури досліджень (В.К. Гайда і В.П. Захаров, 1982; В.В. Столін і А.Г. Шмельов, 1984; А.Г. Шмельов і В.І. Похилько, 1965; Ю.Л. Ханін, 1985; Ю.М. Забродін з співавт., 1987; К.М. Гуревич, М.К. Акімова і В.Т. Козлова, 1986; Л.Ф. Бурлачук і С.М. Морозов, 1989 та ін.).

Потреба в подоланні спрощувальних тенденцій відображає наявну, але все ще недостатньо осмислену реальність того, що утворився самостійний дослідницький напрям, який володіє власним понятійним апаратом і методиками. У результаті її професійного використання виникає особлива форма опису особистості – “виміряна особистість” (зміряний інтелект, зміряні особистісні особливості та ін.).

Поряд із унааявленими напрямками досліджень (клінічна і професійна психодіагностика), завершується оформлення таких, як *шкільна психодіагностика* (див., напр., Психодіагностика и школа. Тезиси симпозиума. – Таллін, 1960; Психодіагностика – учителю. Матеріали конференції. – Харків, 1989), спортивна (В.Л. Маріщук, Ю.М. Блудов, В.А. Плахтійко, Л.К. Серова, 1984; Ю.Л. Ханін, 1986 та ін.), аномального розвитку дітей (В.І. Лу-

бовський, 1983, 1969 та ін.). Починають активно упроваджуватися комп’ютерні методи психодіагностики (А.Г. Шмельов, 1982; А.К. Єрофеев, 1967 і ін.), здійснюється оцінка психологічних наслідків комп’ютеризації психодіагностичної діяльності (О.К. Тихомиров і Л.П. Гур’єва, 1989).

Таким чином, вельми помітною є зміна ставлення науковців і практиків до психодіагностичних методик як засобу отримання особливого знання про індивідуально-психологічні особливості особистості. Вони активно впроваджуються у психологічні дослідження, чому немало сприяє сучасна обчислювальна техніка. Подолані раніше панівні негативні настановлення до тестів – основних психодіагностичних інструментів, причому відбулося це перш за все шляхом успішного вирішення практичних завдань з їх допомогою. Однак методичне забезпечення психодіагностичних пошукувань усе ж істотно випереджає їх теоретичний рівень. Саме у цьому приховані всі складнощі і своєрідність даного (1990-і роки) етапу. Значне відставання теоретичних розробок від потреб практики привело до того, що різноманітні зарубіжні тести та методики виявилися поза конкуренцією, з ними майже нічого поставити поряд, протиставити їм у вітчизняній психодіагностиці. Це примушує психолога-практика слідувати за методиками тих психологічних теорій, на основі яких вони створювалися, себто теорій, що вимагають детального аналізу і реінтерпретації з позицій радянської психології. Інакше практичні психологи продовжуватимуть вести “подвійний розрахунок” (Л.А. Радзіховський, 1987) – декларативно посилатися на вітчизняні концепції особистості, реально використовуючи як робочі західні психологічні теорії, що виявилися більш практико-орієнтованими.

Резюмуючи нинішній стан психологічної діагностики в нашій країні (1990 рік, СРСР – *перекладач*) зазначимо, що:

по-перше, за минулий, достатньо короткий період досягнуті певні успіхи у розвитку теорії і практики психодіагностичних досліджень, які сприяли виділенню психологічної діагностики в самостійну галузь психологічної науки. Основні психодіагностичні методики неодноразово описані, відомі і набули значного поширення. Без них уже неможливо уявляти способів вирішення все більш широкого кола завдань, пов’язаних з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості;

по-друге, багато в чому стихійно дотепер склалася практика вживання діагностичних

методик, яка потребує теоретичного осмислення. У зв'язку з цим особливого значення набувають як подальша розробка, систематизація понятійного апарату, так і критичний аналіз відповідних зарубіжних досліджень, досвіду розвитку вітчизняної і світової психодіагностики, що і було конкретизовано нами у цій роботі.

Наукова значущість і новизна дослідження

Значущість даної роботи визначається розвитком *концептуального апарату*, що описує як вимірювання індивідуально-психологічних особливостей особистості, так і зміряні названі особливості. Опубліковані нами книги (Л.Ф. Бурлачук і В.М. Блейхер, 1978; Л.Ф. Бурлачук, 1979; Л.Ф. Бурлачук і С.М. Морозов, 1969; Л.Ф. Бурлачук, 1969) є першими у радянській психології систематичними розробками теоретичних і прикладних проблем психодіагностики.

У цьому дослідженні вперше у вітчизняній психології узагальнені і систематизовані основні *концепції, категорії і поняття* психологічної діагностики, здійснений їх системний аналіз, що дозволило:

- визначити місце і значення психодіагностичного методу в системі інших дослідницьких методів психологічної науки, виділити і розкрити сутність основних діагностичних підходів, запропонувати оригінальні класифікації утворюваних у їх межах методик (тестів);

- розширити і поглибити уявлення про психологічний діагноз і його рівні;

- дати критичний аналіз теоретико-методичних принципів побудови основних психодіагностичних процедур, які найбільш широко використовуються у практичній роботі, що становить істотний внесок у розв'язання проблеми вимірювання особистісних особливостей і рівня інтелектуального розвитку, формує адекватні знання про діагностичну цінність відповідних діагностичних підходів й окремих методик.

Практичне значення дослідження й упровадження його результатів

Практичне значення роботи зводиться в основному до наступного:

- проведене дослідження сприяє подоланню усталеного у вітчизняній психології дилетантськи-споживацького ставлення до широко

вживаних на практиці психодіагностичних, зокрема зарубіжних, методик, а тим самим підвищення наукової обґрунтованості та ефективності діагнозу особистісних особливостей і рівня інтелектуального розвитку;

- теоретичний аналіз концептуального апарату сучасної психодіагностики дав змогу запропонувати психологам, іншим фахівцям систематизований виклад найважливіших проблем, понять і методик цієї сфери психологічної науки у вигляді “Словника-довідника із психологічної діагностики” (К., 1989);

- дослідження, покладені у підґрунтя цієї роботи, знайшли своє практичне використання в навчанні студентів-психологів Київського держуніверситету імені Тараса Шевченка, вони відображені у читаних автором курсах “Психологія особистості” та “Основи психодіагностики”, спецкурсі “Проективні методи дослідження особистості”, а також у циклах лекцій з актуальних проблем психодіагностики особистості, прочитаних для психологів та інших фахівців, котрі працюють у народній освіті й охороні здоров'я Республіки Куба (1977, 1962, 1963);

- матеріали дослідження були використані при розробці методичних рекомендацій, адресованих психологам, лекторам, які ведуть пропаганду психологічних знань, а також опубліковані товариством “Знання” Української РСР: “Психодіагностичні методи дослідження особистості (К., 1982) і “Психодіагностичні методи дослідження інтелекту” (К., 1960).

Результати наших досліджень упроваджені в навчальний процес і наукову роботу низки ВНЗ країни (Московський, Харківський, Казахський держуніверситети, Полтавський педінститут та ін.), науково-дослідну і консультативну роботу НДІ, лікувальних та інших установ (НДІ психології АН СРСР, Ленінградський психоневрологічний науково-дослідний інститут ім. В.М. Бехтерева, Всесоюзний науковий центр наркології, Київський НДІ серцево-судинної хірургії, Алма-Атинський діагностичний центр МОЗ Казахської ССР, Київський центр профорієнтації молоді при Держкомпраці СРСР та ін.).

Короткий виклад основних засад дослідження

У проведеному дослідженні вивчалися проблеми, що мають у психологічній діагностиці засадниче теоретичне і методичне значення.

І. ПСИХОДІАГНОСТИКА ЯК НАУКА: МЕТОД, ПІДХОДИ, МЕТОДИКИ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ ДІАГНОЗ

У ході свого історичного розвитку психологічна діагностика виділилася у самостійну дисциплінарну гілку психологічної науки, яка розробляє шляхи і прийоми розпізнавання і вимірювання індивідуально-психологічних особливостей особистості. Це зумовлено тим, що психодіагностичне дослідження має власний предмет пізнання, відмінний від предмета теоретичної психології, а той і той не тотожні особистості у її життєдіяльності. І справа тут не в рівні розвитку наукового знання, як це може здаватися на перший погляд, а в тих конкретних пізнавальних процедурах, з допомогою яких здійснюється віддзеркалення особистості. Сам дослідницький метод багато в чому визначає як процес, так і результат пізнання. У чому ж полягають особливості предмета пізнання у психодіагностиці? Щоб відповісти на це запитання звернімося до психодіагностичного методу.

Аналіз цього методу дозволяє виділити специфічні мотиви, які визначають активність суб'єкта, особливу стратегію його поведінки, специфіку ситуації (як соціальну – взаємодія психолога та обстежуваного, так і стимульну, – наприклад, з різними градаціями визначеності) і т. ін. Психодіагностичний метод, окрім того, містить і специфічний вимірювальний інструментарій, що має власні характеристики, задані теорією вимірювання психологічних явищ (психометрією). Сказане дає змогу висновувати, що уявлення про індивідуально-психологічні особливості особистості, одержані при її психодіагностичному описі, повинні мати свої особливості, спиратися у своїй якісній визначеності на окремішній понятійний апарат.

Нині у психологічній науці віддзеркалення цих особливостей прийняло форму численних невдалих спроб їх ототожнення з наявними теоретичними уявленнями про особистість. Скажімо, створення і розвиток проективної техніки діагностики особистості породило множинні спроби інтерпретації одержуваних даних з різних теоретичних уявлень про особистість, які є рівною мірою і вдалими, і невдалими. Те ж саме можна сказати і про психологічні діагностичні дослідження інтелекту та різних психічних функцій. Отож явно існує парадокс теоретичного і психодіагностичного опису однієї і тієї ж реальності.

Зреалізований нами підхід полягає у визнанні того факту, що різні засоби пізнання незмінно приводять до різних описів того ж самого об'єкта і, далі, в ході розвитку цих засобів – до формування відносно незалежних предметів пізнання. *Предметом психодіагностики є вимірювані індивідуально-психологічні особливості*, властивості особистості, а результатом такого уконкретненого пізнання будуть *виміряні її особливості*.

Експериментальні дослідження особистості породжують знання, що використовуються перш за все у рамках теоретичного пізнання, яке ґрунтується на власному концептуальному апараті, а саме пізнання може відбуватися й у позаекспериментальній формі (самобутній розвиток цього апарату). У психодіагностиці відбувається подібний (хоча і без жодного визнання цього права з боку методології) розвиток власного концептуального ресурсу. Вже сформувалася система понять, конструктів, що відображають предмет і засоби психологічного розпізнавання. Отож, говоримо про важливість розвитку щонайперше *концептуального апарату психодіагностики*, осмислення його зв'язків з теоретичним віддзеркаленням особистості і відмінність того та іншого від особистості реальної.

Завжди існуватимуть відмінності між *зміряною і зміненою* після вимірювання особистістю (зокрема, можна припустити, що саме вимірювання вносить деякі новоутворення у вимірюваний об'єкт). Психодіагностична ситуація, що задається дослідником, буде тільки *моделлю ситуації* життєдіяльності, що також є джерелом відмінностей. Перелік останніх може бути продовжений. Так, аналогічні відмінності можуть бути встановлені між теоретичним описом особистості та її реальністю, “зміряною особистістю” і теоретичною. Проте не слід абсолютизувати ці відмінності, як і не потрібно нехтувати ними. Уявлення, одержувані у результаті психодіагностичного обстеження особистості, та знаннєві дані теоретико-експериментального пізнання і спостереження за її життєвими проявами, взаємно збагачують одне одних.

В опублікованих нами роботах процес цього взаємозбагачення розкритий на прикладі вивчення питань успадкованості інтелекту (Л.Ф. Бурлачук, 1989). Великий внесок у вирішення цієї проблеми здійснений саме психодіагностикою. Водночас теоретичні уявлення про особистість збагачують пізнавальний по-

тенціал психодіагностичних процедур. Наприклад, у низці досліджень пропонується використовувати *концепції установки* як один з можливих пояснювальних принципів поведінки обстежуваного у проєктивній ситуації випробування.

Виділення психодіагностичного рівня пізнання може бути здійснено як на основі аналізу його власного розвитку, так і його зіставлення з наявним теоретичним рівнем. Це і стало *методологічною основою* проведених досліджень, які набули подвійного вигляду: словник-довідник – власне концептуальний апарат психодіагностики, інші роботи – зіставлення теоретико-експериментального і психодіагностичного рівнів розкриття особистості та аналіз зв'язків між ними. (Тут автор вважає за потрібне відзначити, що надалі, коли йдеться про ті чи інші індивідуально-психологічні особливості, то мається на увазі їх існування як виміряних.)

Отже, основною особливістю *психодіагностичного методу* є його вимірювально-випробувальна спрямованість, завдяки якій досягається кількісна (і якісна) кваліфікація вимірюваного явища. Це уможлиблюється шляхом дотримання чіткого переліку вимог, що знайшли у цьому методі, порівняно з іншими дослідницькими методами психологічної науки (неекспериментальним або описовим та експериментальним), найбільш послідовну реалізацію. Одна з найважливіших вимог – стандартизація, в основі якій перебуває *поняття норми*, оскільки індивідуальна оцінка, наприклад, успішності виконання того чи іншого завдання може бути одержана тільки шляхом зіставлення з результатами інших обстежених.

Не менше істотними для психодіагностичного методу є вимоги до надійності і валідності вимірювання, а також жорстка регламентація процедури обстеження (точне дотримання інструкції, строго певні способи пред'явлення стимульного матеріалу, невтручання дослідника в діяльність обстежуваного та ін.). Завдання, що стоїть перед психодіагностичним методом, не обмежується кваліфікацією явища, котре вивчається, а обов'язково передбачає також його пояснення.

Психодіагностичний метод конкретизується у трьох діагностичних підходах, котрі практично вичерпують безліч наявних діагностичних методик (тестів):

– *об'єктивний*, коли діагностика здійснюється на основі успішності (результативності)

та способу (особливостей) виконання діяльності;

– *суб'єктивний*, за якого діагностика здійснюється на основі відомостей, що повідомляються обстежуваним про себе, на засадах самоописання особливостей особистості, поведінки її в тих чи інших ситуаціях;

– *проєктивний*, де діагностика здійснюється на ґрунті аналізу особливостей інтерпретації зовні безликого, невизначеного (слабкоструктурованого) матеріалу, що стає об'єктом проєкції.

Об'єктивний підхід до діагностики індивідуально-психологічних особливостей особистості утворює перш за все два типи методик (тестів), розмежування яких стало традиційним, але має у нас більш вузьке значення. Це – тести особистості і тести інтелекту. Перші спрямовані на вимірювання неінтелектуальних особливостей особистості, другі – на встановлення рівня її інтелектуального розвитку. Звичайно, таке “відособлення” сфери особистісних проявів і сфери інтелекту має обмежене, але все ж важливе для психодіагностики значення. “Складні психічні властивості людини утворюють дві основні групи – *характерологічні властивості і здібності*. Перша пов'язана із спонукальною (мотиваційною), друга – з організаційно-виконавчою стороною психічної регуляції поведінки [19].

Збереження за особистісними проявами, з одного боку, та інтелектом – з іншого, відносної самостійності дозволяє більш глибоко проникнути у сутність цих психічних утворень, нарешті, відоме акцентування їх функціональної своєрідності сприяло розробці психодіагностичних методик, цінність яких незаперечна, підтверджена величезною кількістю досліджень. Так, скажімо, діагностика рівня інтелектуального розвитку особи унаявлена численними тестами інтелекту (загальних здібностей). Тести особистості, що віднесені нами до об'єктивного підходу, слушно розподілити на тести дії (цільові особистісні тести) і тести ситуаційні. Врешті-решт сюди ж відносяться ще дві значні групи тестів – спеціальних здібностей і досягнень. Закономірно, що суб'єктивний підхід оприявнений опитувальниками, кількість яких вельми велика. Доречно розмежувати принаймні два основні види: опитувальники особистісні, причому як одно-, так і багатошкальні, та опитувальники-анкети, призначені для отримання про обстежуваного відомостей, що не мають, як правило, безпосереднього відношення до його особистісних

особливостей. Логічно, що проєктивний підхід до діагностики особистості містить проєктивні методики, що посідають особливе місце у психодіагностиці і наближаються до так званих якісних процедур, не дивлячись на можливість кількісної оцінки одержаних з їх допомогою даних.

Усередині кожного з виокремлених підходів можуть бути легко знайдені групи достатньо однорідних, змістовно близьких методик (тестів). Водночас деякі з конкретних методик важко віднести до одного з підходів: вони займають немов проміжне положення. До того ж між окресленими діагностичними підходами немає і не може бути непрохідних меж, які відсутні й у дослідницьких методах психологічної науки. Крім того, вони виконують не тільки класифікаційну функцію, вони ще й постають у вигляді шкали “піддатливості до вимірюваності” тих індивідуально-психологічних особливостей, на розкриття яких вони спрямовані (послідовно обмежуються можливості докдання основних психометричних вимог, що ставляться до утворених цими підходами методик), шкали, відповідної у той же час ступеню структурованості діагностичного матеріалу, що використовується. Сказане найбільш очевидне при порівнянні, наприклад, тестів інтелекту і проєктивних методик. Для психометричної оцінки валідності та надійності останніх і сьогодні відсутній адекватний математико-статистичний апарат.

У пропонованому дослідженні детально розглядається *психодіагностичний процес*, що розуміється як взаємодія психолога та обстежуваного, опосередкована психодіагностичною методикою (методиками), кінцевим результатом якого є *психологічний діагноз*. Описані основні етапи цього процесу: збір даних відповідно до завдання дослідження; переробка та інтерпретація одержаних даних; винесення рішення-висновку (діагнозу і прогнозу). При цьому особлива увага зосереджується на найскладніших питаннях, що виникають перед дослідником (ефективність клінічного і статистичного шляхів переробки та інтерпретації діагностичних даних, їх впорядкування, зведення в деяку систему та ін.). Підкреслюється виняткове значення етичних норм у психодіагностичному обстеженні, обов’язковість їх дотримання (Л.Ф. Бурлачук, 1989).

Одне з фундаментальних і якнайменше розроблених у вітчизняній психодіагностиці понять – “психологічний діагноз”. Клінічне (медичне) розуміння діагнозу, що міцно пов’я-

зує його з хворобою, відхиленням від норм, відобразилося і на визначенні змісту цього поняття у психодіагностиці. У такому осмисленні психологічний діагноз – це завжди виявлення прихованої причини виявленого неблагополуччя (В.І. Войтко і Ю.З. Гільбух, 1976). Термін “діагноз” у психології неодноразово пропонувалося закріпити виключно для “назви” яких-небудь розладів, порушень (С. Розенцвейг, 1949 та ін.).

Подібні погляди приводять до неправомірного звуження *предмета* психологічного діагнозу: з нього випадає все те, що пов’язане з виявленням й урахуванням індивідуально-психологічних відмінностей в нормі. У такий спосіб із психологічної діагностики виривається найобширніша, історично усталена царина досліджень. Предмет такого діагнозу – це, безперечно, індивідуально-психологічні відмінності як у нормі, так і в патології. Його найважливішим елементом, причому часто ігнорованим, є з’ясування у кожному окремому випадку того, чому саме такі прояви виявляються у поведінці обстежуваного, які їх причини і наслідки. Через поетапне збагачення психологічного знання “етіологічний” складник у психологічному діагнозі, ймовірно, не матиме такого істотного значення як у наш час, передовсім у поточній практичній роботі. Сьогодні, здебільшого, встановивши засобами психодіагностики ті чи інші індивідуально-психологічні особливості, дослідник позбавлений можливості безпосередньо вказати на їх причини, місце у структурі особистості.

Психологічний діагноз не обмежується констатацією, а обов’язково охоплює передбачення, а також вироблення рекомендацій, висновуваних з аналізу всієї сукупності даних, отриманих у ході обстеження відповідно до його завдань. Таке розуміння діагнозу дає змогу конкретизувати як мету психодіагностичного процесу, так і його спрямованість.

Психологічний діагноз – кінцевий результат діяльності психолога, спрямований на опис і з’ясування сутності індивідуально-психологічних особливостей особистості з метою оцінки їх актуального стану, прогнозу подальшого розвитку і розробки рекомендацій, що визначаються завданнями дослідження.

На наше переконання, є підстави критично розглядати види психологічного діагнозу, а також ті його рівні, що виділяються в зарубіжних дослідженнях (Б. Шапіро, 1957; Х. Айзенк, 1960; Н. Сундберг та Л. Тайлер, 1962; Дж. Рейковські, 1966; А. Левіцкі, 1969 та ін.). Знайдені

істотні співпадання рівнів діагностичних висновків, за Н. Сундберг і Л. Тайлер (1962) зі “ступенями” у розвитку діагнозу, які були значно раніше описані Л.С. Виготським (1936): симптоматичний (емпіричний), етіологічний і типологічний рівні діагнозу видаються такі, що найадекватніше характеризують реалії психодіагностичних досліджень.

II. ПСИХОДІАГНОСТИКА РІВНЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Розв’язання проблеми вимірювання інтелекту, з якою пов’язано становлення психологічної діагностики, стартувавши із спроб “охопити числом операції розуму” (Ф. Галтон, 1879), приводить до появи широко вживаних за рубежом сучасних тестів. У вітчизняній психодіагностиці, за винятком достатньо короткого періоду 20–30 років ХХ ст., тести для визначення рівня інтелектуального розвитку довгий час не застосовувалися і розглядалися як методологічно неспроможні, оскільки визнавалися спрямованими виключно на вимірювання “якогось постійного, природженого рівня розуму” (Б.В. Зейгарник і С.Я. Рубінштейн, 1970).

Прихильники якісного підходу до оцінки розумових здібностей, як точно зазначає Е.А. Коробкова (1981), одного разу і надовго злякавшись кількісного аналізу, що помилково прирівнювався до механізму, тривалий час перешкождали впровадженню у практику стандартизованих тестів інтелекту, які можна оцінювати з позицій валідності і надійності, що й дозволяє співвідносити результати, отримані в різних дослідженнях. Відтак питання, що стосуються природи, функцій інтелекту, а також причин індивідуальних відмінностей в інтелектуальному розвитку особистості, опинилися поза теоретичним аналізом. Більше того, у радянській психологічній науці оформилася традиція розуміти інтелект як вищу форму психічної діяльності тварин.

Уже в перших роботах, зосереджених на досвіді вимірювання інтелекту за кордоном, з’ясовується неоднозначність дослідників у розумінні ними цього діагностичного конструкта, множинність теоретичних підходів, що позначається на розробці окремих методик і способах інтерпретації одержаних результатів (К.В. Корабельников і Р.О. Серебрякова, 1969; К.М. Гуревич, 1974, 1980; М.К. Акімова, 1977, 1981). Сьогодні вживання тестів інтелекту в прикладній психології не викликає

яких-небудь серйозних заперечень. Найвідоміші з них цілком виправдовують себе у діагностиці порушень психічного розвитку в дітей (Ю.А. Панасюк, 1976; В.І. Лубовський, 1983; Н.Г. Луксанова, 1987) і розумової відсталості (А.Е. Лічко, 1985), виявляються високоєфективними для вирішення завдань судово-психологічної експертизи (Л.А. Калініна, 1983), вивчення структури інтелекту при психічних захворюваннях (Р.О. Серебрякова, 1972; І.Н. Гільяшева, 1983) та особливостей окремих інтелектуальних функцій у різні періоди онтогенезу (Е.І. Степанова, 1970; Б.Г. Ананьєв, 1983 та ін.). Врешті останнім часом здійснюється розробка вітчизняних тестів інтелекту (М.К. Акімова, Е.І. Борисова, В.Т. Козлова, Г.П. Логінова та В.Г. Зархін, 1988).

І все ж ще дуже часто спрацьовує стереотип упередженого ставлення до тестів інтелекту, що істотно утруднює їх широке використання, наприклад, у сфері освіти, котра, як жодна інша сфера суспільної практики, потребує інструментів виявлення індивідуально-психічних особливостей учнів. Основна причина існування подібних стереотипів – слабкий рівень власних теоретичних досліджень, що поєднується з переважно “соціальною критикою” зарубіжного досвіду.

В наших публікаціях узагальнені і критично проаналізовані з урахуванням наявних вітчизняних робіт дані численних зарубіжних досліджень, присвячених вивченню природи інтелекту, його структури, причин індивідуальних відмінностей, взаємозв’язки з особистісними особливостями, а також здійснена оцінка діагностичних можливостей відомих тестів (Л.Ф. Бурлачук і В.М. Блейхер, 1977, 1978; Л.Ф. Бурлачук, 1980, 1985, 1989). Крім того, нами виокремлені різні підходи до визначення інтелекту в сучасній психодіагностиці і диференціальної психології, розкритий їх абстрактно-теоретичний характер. Виходячи з цього і керуючись відомим положенням Л.С. Виготського про те, що суперечності психологічної методології для їх вирішення повинні бути перенесені на ґрунт практики, надалі звертаємося до *інтелекту вимірюваного*. Тим самим реалізуємо перехід від теоретичних побудов до практики, через яку тільки і можлива змістовна конкретизація явища, котрим фіксується поняттям “інтелект”.

Вивчення концепцій структури інтелекту, поданих у найвідоміших зарубіжних дослідженнях (Ч. Спірмен, 1927; Л. Турстоун, 1931; С. Барт, 1949; П. Вернон, 1960; Дж. Гілфорд,

1967; Р. Кеттел, 1971; Г. Айзенк, 1979), впроваджується у два протилежні підходи: а) визнання загальної основи всіх проявів інтелекту і б) прагнення розкласти інтелект на відособлені, незалежні одна від одної спроможності. Доведено, що у жодній з існуючих за рубезем моделей інтелекту не вдається спростувати внутрішньої єдності пізнавальної (інтелектуальної) діяльності людини.

З'ясування причин індивідуальних відмінностей в інтелекті має вирішальне значення, оскільки дозволяє підійти до розуміння його психологічної сутності. Критичний аналіз зарубіжних досліджень, показав, що має місце вплив спадковості, "біологічного середовища", соціальних чинників, а також віку, кількості дітей у сім'ї та черговості їх народження на рівень інтелектуального розвитку, визначеного за допомогою тестів.

Однією з домінуючих у західній психодіагностиці і диференціальній психології, які досі мають важливе значення, є *теорія генетичної зумовленості інтелекту*. В своєму сучасному формулюванні ця теорія стверджує, що близько 80 % варіацій в інтелекті, що вимірюється за допомогою тестів, слід віднести до генетичних відмінностей між людьми (А. Єнсен, 1969, 1973; Г. Айзенк, 1979 та ін.). Значна кількість досліджень була зорієнтована на вивчення зв'язку тестових показників інтелекту з генетичними чинниками. Природно, що особлива роль тут відводилася результатам, отриманим при обстеженні монозиготних і дизиготних близнюків (ступінь внутрішньопарної схожості). Підсумки цих робіт, виконаних як до 1960 року (огляд даних Л. Ерленмаєр-Кімлінг, Л. Ярвік, 1963), так і в останнє десятиріччя (С. Скарр та Л. Картер-Зальцман, 1982 та ін.), добре відомі і слугують підтвердженням генетичної зумовленості інтелекту.

В наших публікаціях (Л.Ф. Бурлачук, 1989) звертається особлива увага на те, що і в поки що поодиначних вітчизняних дослідженнях близнюків, проведених за допомогою психометричних тестів, указується, наприклад, на істотний внесок генотипу в дисперсію параметрів вербального інтелекту (Н.С. Кантоністова, 1980), констатується наявність генетичної складової в мінливості загальних оцінок інтелекту (Н.В. Іськольський, 1989). Водночас, із залученням даних радянських і зарубіжних досліджень у цій сфері (Л. Камін, 1974; Дж. Лолін, Р. Ніколс, 1976; І.В. Равич-Щербо, 1978, 1981; В. Фрідріх, 1985 та ін.), показано, що результати, які вказують на біль-

шу внутрішньопарну схожість монозиготних близнюків за рівнем інтелектуального розвитку порівняно з дизиготними, повинні бути реінтерпретовані і в цьому вигляді не підтверджують генетичного спричинення інтелекту. Це відноситься і до результатів, одержаних при обстеженні монозиготних близнюків, які виховувалися порізно (Х. Ньюман з співавт., 1937; Ч. Барт, 1955, 1966; Дж. Шилдз, 1962; Н. Джуел-Нільсен) і самі "доказові" з яких з'явилися плодом вигадки Ч. Барт (Л. Камін, 1974).

Вплив "біологічного середовища" (різноманітні змінні, велика частина яких характеризує особливості вагітності, родового процесу і неонатального періоду) на рівень інтелектуального розвитку порівняно мало вивчений. Найзначніше дослідження жінок було здійснене С. Броман із співавторами (1970) з метою виявлення зв'язку численних змінних біологічного середовища, а також соціально-економічних, клініко-анамнестичних даних. Науковці обстежили понад 50 тисяч жінок задля виявлення зв'язку багатоманітних змінних біологічного середовища, а також соціально-економічних, клініко-анамнестичних індикаторів про життєдіяльність сім'ї і матері дитини з рівнем її інтелекту в чотирирічному віці. Виявилося, що змінні, які відносяться до біологічного середовища, не мають будь-якого істотного значення для пояснення індивідуальних відмінностей у рівні інтелектуального розвитку, досягнутого до чотирьох років життя (авторами не розглядалися випадки патології вагітності та родового процесу). Фактично всі варіації в інтелекті можуть бути передбачені на підґрунті урахування освіченості матері і соціально-економічного статусу сім'ї.

Аналіз впливу соціальних чинників демонструє їх визначальне значення для розуміння причин індивідуальних відмінностей у рівні інтелектуального розвитку. Нами детально обговорюються зарубіжні і вітчизняні дослідження, які підтверджують залежність інтелекту від соціального досвіду індивіда, професії та освіти батьків, доходу сім'ї, отриманої освіти, умов навчання (Сішор, 1951; О. Клінеберг, 1967; Костржевські, 1970; Л. Якобсен із співавт., 1971; Е. Зіглер із співавт., 1973; Л.Н. Борисова, 1974; Н.С. Кантоністова, 1980; А. Анастасі, 1982; К.М. Гуревич, М.К. Акімова і В.Г. Козлова, 1986 та ін.). Найбільш значущий вплив на рівень інтелекту, вимірюваного тестами, спричиняють освіта, ступінь привласнення особою досягнень культури суспільства, що, своєю чергою, багато в чому зумовлено конк-

ретними соціальними вимогами, що ставляться до людини у різні періоди її життя. Критично розглянуті та реінтерпретовані популярні за рубежем моделі зв'язків інтелекту з досягнутим рівнем освіти і професійним статусом у контексті освітньої і професійної підготовки батьків (П. Блау та О. Дункан, 1967; О. Дункан, 1967; О. Дункан із співавт., 1972). Також звернуто увагу на роботи останніх років, в яких фіксується помітне підвищення рівня інтелекту в популяціях від покоління до покоління (Андерсон, 1982; Дж. Флінн, 1984, 1987).

Зумовленість індивідуальних відмінностей, які визначаються тестами інтелекту, соціальними чинниками закладена у самих тестах. Розробка останніх закономірно охоплює соціальні норми, цінності, стандарти поведінки і мислення, властиві певній культурі, котра ставить вимоги до рівня їх розвитку. "Якби перші тести для визначення коефіцієнту інтелекту були розроблені в суспільстві з культурою, у якій найважливіша справа, – бажання, то під "загальним інтелектом" мали б на увазі тоді гостроту зору, швидкість бігу, а зовсім не словниковий запас, уміння ним користуватися, здатність оперувати символами" (О. Дункан, 1972, с. 79). На результати тестів інтелекту матиме вплив не тільки приналежність обстежуваних до певної культури, соціальної групи, а й "субкультурні" відмінності.

Подане нами експериментальне обговорення відмінностей в інтелектуальному потенціалі осіб зумовлене як віком, так і соціальними чинниками. Найбільш очевидно це доведено при аналізі так званого вікового зниження інтелекту, що настає, як прийнято вважати, приблизно в кінці третього десятиліття життя і визнаного багатьма дослідниками як загальна закономірність. Формально цей момент зниження інтелектуальності фіксується тестами, хоча насправді таким не є, принаймні до 60 років. За вказаним фактом часто помилково приймаються відмінності між соціальним досвідом поколінь, а також зміна протягом життя смислу і значення окремих здібностей. Відтак висновуємо про відому обмеженість показників тестів для розкриття власне вікових змін в інтелекті, що відбуваються упродовж життєвого шляху як перебудова його структури.

Ще одно підтвердження панівного впливу соціальних чинників на вимірюваний інтелект вбачається нами у тих дослідженнях, якими встановлено, що у дітей із багатодітних сімей зазвичай відзначаються більш низькі показники за тестами (порівняно з нечисельними

сім'ями), а народжені раніше мають найвищий рівень інтелектуального розвитку (П.П. Блонський, 1929; А. Анастасі, 1956; Л. Бельмонт та Ф. Маролла, 1973). Водночас критикуємо "модель сумісної дії" (Р. Зайонц та Г. Маркус, 1975), яка не дає змоги пояснити знайдені закономірності. Найбільш виправдано вважати, що у багатодітних сім'ях нерідко створюється середовище, що не сприяє інтелектуальному розвитку. Це відбувається як через соціально-економічне становище батьків (здебільшого нижче середнього рівня), так і через особливості взаємодії з рідними "батька" в таких сім'ях (переважне спілкування дітей один з одним, а не з дорослими, часткове делегування батьківських повноважень старшим дітям і т. ін.).

Відмінності в інтелекті між старшими і молодшими дітьми, на нашу думку, також спричинені соціально-психологічно. Наприклад, усталене в певних культурно-історичних умовах батьківське настановлення й донині підтримує домінантне становище у сім'ї старшої дитини. Тому воно більш виражене порівняно з молодшими дітьми, звідси походить й більша індивідуалізація її навчання і виховання. Указується на слухність ретельної перевірки найбільш репрезентативного з наявних досліджень (Л. Бельмонт та П. Маролла обстежували понад 360 тис. осіб) через високооднорідну специфічну вибірку. Загалом відведення соціальним чинникам визначальної ролі для пояснення індивідуальних відмінностей в інтелекті не означає применшення значення природних даних людини, тих її диференційних особливостей, які незалежні від досвіду, повноти суб'єктної причетності до культури. Питання полягає в тому, чи виявляються ці природні особливості у тестах інтелекту?

Індивідуальні відмінності у загальній активності як властивості психодинаміки, генетично зумовлені і визначають, зокрема, темп психічної діяльності особи. Зі свого боку, цей показник впливатиме на внутрішньогрупову дисперсію оцінок інтелекту. Проте природні особливості, у тому вигляді, в якому вони фіксуються тестами інтелекту, дані в єдності, поєднанні з безліччю інших змінних, постають у соціалізованому оформленні, тому їх неможливо вичленити у чистому стані, виміряти так званими "вільними від культури" тестами. Експериментально доведено, що на швидкість (та успішність) виконання тестових задач неминуче матиме вплив рівень сформованості в обстежуваних дій із розв'язання задач того чи іншого типу (Ю.В. Карпов, 1983; Н.Ф. Тали-

зіна і Ю.В. Карпов, 1987). “Чиста” швидкість протікання інтелектуальних процесів, яку неодноразово намагалися вимірювати, виявляється такою ж невлівною, як і “чистий” інтелект.

Вельми наївним видається прагнення багатьох сучасних зарубіжних дослідників (А. Енсен, 1969; Г. Кеттелл, 1971; С. Дженкс, 1972; Г. Айзенк, 1979 та ін.) “зважити” частку природного (генетичного) і набутого (соціального) в інтелекті, підрахувати відсоток того і того. Будь-які міркування про відносну роль двох неодмінно обговорюваних чинників – середовища і спадковості – беззмістовні, адже розвиток інтелекту визначається не їх співвідношенням, а їх *взаємодією*. Методологічна неспроможність подібних схем лінійного детермінізму у вивченні людського індивіда розкрита в радянській психології (Б.Ф. Ломов, 1964 та ін.). Проблема взаємодії природного і набутого одержує своє розв’язання у вченні про задатки як про передумови розвитку інтелекту. Генетично детерміновані і вроджені анатомо-фізіологічні особливості мозку і нервової системи, або задатки, є лише передумовами формування інтелекту, безпосередньо його аж ніяк не визначаючи.

Таким чином, в основі довгий час панівного, не зжитого й донині уявлення про успадкованість інтелекту (до прикладу, й досі докладаються значні зусилля науковців для доказу генетичної зумовленості інтелекту, у тому числі доводиться, що обов’язковою умовою значення IQ вище 130 є “наявність аутосомнорецесивної Менделеевої аллелі M_1 у гомозиготному стані”) перебуває наївно-споглядальний підхід, що пов’язує очевидно успадковані особливості людини (скажімо, її зовнішній фізичний вигляд) з розумністю. Генетичні, вроджені чинники мають розумітися як передумови розвитку інтелекту. Пошук психофізичних корелятивів інтелекту, вимірюваного тестами, чому присвячено немало досліджень, має те ж значення, що й, приміром, спроба опису природних основ хоробрості чи боязкості окремої людини.

Отже, **інтелект** – *відносно самостійна, динамічна структура пізнавальних властивостей особистості, що виникає на основі спадково закріплених (і вроджених) анатомо-фізіологічних особливостей мозку і нервової системи (задатків), що формується у взаємозв’язку з ними і виявляється в діяльності, зумовленій культурно-історичними умовами і переважно забезпечує її адекватну взаємодію з навколишнім світом і його спрямо-*

ване перетворення.

Особливе місце у нашому пошукуванні відводиться аналізу відносин між інтелектом та особистісними (характерологічними) особливостями, які пояснюються як відносини взаємозалежності, а тим самим обстоюється певною мірою умовний і традиційний розподіл тестів на ті, що вимірюють інтелект, і ті, що діагностують особистісні риси-якості. Критично розглядаються роботи Г. Айзенка та Д. Фалькера (1979), які претендують на відкриття впливу деяких особистісних властивостей, знайдених у процесі так званого “розщеплення коефіцієнту інтелекту”, на успішність розв’язання задач відповідних тестів. При цьому ми наполягаємо на визнанні відносної самостійності інтелекту (загальних здібностей) як структури пізнавальних властивостей. Не буде плідним долучення все нових і нових некогнітивних чинників у сферу інтелекту, не дивлячись на їх представництво в будь-якому акті пізнання. У своєму крайньому варіанті це призводить до того, що будь-які психічні властивості пояснюються здібностями (К.К. Платонов, 1972). Інтелект розчиняється в особистості, втрачається його функціональна своєрідність, що може привести до заперечення можливості вимірювання інтелекту, а за ним й окремих особистісних проявів.

Наведені міркування, зрозуміло, не припинюють завдання поглибленого аналізу складних взаємозв’язків між інтелектом та особистістю. Уявляється плідним уведення як одиниці такого аналізу поняття “інтелектуальна активність”, тобто такої “клітинки”, у якій синтезуються інтелект і особистісні особливості (Д.Б. Богоявленська, 1983). Подальший розвиток цієї ідеї прокладає шлях до діагностики творчих здібностей, котрі розпізнаються при традиційному тестуванні інтелекту. Врахування особистісних змінних потрібне також і для підвищення достовірності прогнозу інтелектуального розвитку.

Для оцінки діагностичного значення даних, отриманих за допомогою тестів інтелекту, нами задіяні як відповідні зарубіжні дослідження, так і вітчизняний досвід використання цих тестів. Розглянуті різні рівні аналізу результатів виконання обстежуваними тестів інтелекту (кількісні показники, інтер- та інтрасубтестовий розсів, якісний аналіз). Одночасно продемонстрована обмеженість значення кількісних показників інтелекту. Найбільш оптимальним видається шлях збагачення вже наявних тестів, достатньо валідних і надійних,

прийомами якісного аналізу. Тим більше, що відмова від обґрунтованого використання добре опрацьованих тестів, від розробки нових спричинить неминуче відставання у вирішенні багатьох прикладних завдань, які ставляться сьогодні як перед психологічною наукою загалом, так і перед психодіагностикою зокрема. Недосконалість засобів вимірювання не може бути підставою для їх заперечення. Потрібно тільки чітко уявляти, що ж саме вимірюється, які місце і значення одержаних результатів, урахувати валідність засобів вимірювання.

Існуючі тести інтелекту дозволяють зробити зріз з *досягнутого рівня* освоєння обстежуваного *основних вимог*, що пред'являються до пізнавальних особливостей його особистості. У цьому, власне, й полягає відома умовність поняття "інтелект", прийнятого до широкого вжитку у психологічній діагностиці. Природно, що досягнутий рівень здебільшого не дає підстав для окремих прогнозів. Але при цьому слід пам'ятати, що цей рівень – основа подальшого розвитку, а тому від нього залежні бодай найближчі, успіхи тієї чи іншої діяльності. Тим більше, що тести інтелекту можуть бути правильно прочитані у контексті поглибленого психодіагностичного дослідження.

III. ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

Проблеми, пов'язані з діагностикою особистісних особливостей, розглядаються нами на основі аналізу опитувальників і проективної техніки.

А. Особистісні опитувальники. Названі опитувальники є класичним взірцем методик, що створені у рамках суб'єктивного діагностичного підходу і найбільш поширені у прикладній психології. Їх прототипом зазвичай вважають розроблений Р. Вудворт (1919) "Бланк даних про особистість", призначений для визначення придатності чоловіків до військової служби. За минулі десятиліття ці опитувальники отримали якнайширше розповсюдження у психодіагностичних дослідженнях у всьому світі.

Формування ставлення до особистісних опитувальників у вітчизняній психодіагностиці проходить через різні етапи. Ще в 50-х роках вони повністю відкидаються як інструмент дослідження особи, при цьому вказувалося навіть на те, що "поширені в Америці характерологічні анкети та "інвентарі" сутнісно спричинюють глум над людиною" (Н.Д. Левітов,

1956). В 70-х – на початку 80-х років перекладаються найвідоміші зарубіжні опитувальники, що використовуються, як правило, без адаптації і рестандартизації. З'являються і власні опитувальники, які здебільшого не відповідають елементарним психометричним вимогам, що пред'являються до психодіагностичних методик. Останнім часом приділяється все більш зростаюча увага вітчизняним психологів питанням конструювання особистісних опитувальників, адаптації зарубіжних і розробці оригінальних шкал, проблемам валідності та надійності цього психодіагностичного інструментарію (А.Е. Лічко, 1983; В.М. Мельников і Л.Т. Ямпольський, 1985; А.Г. Шмельов і В.І. Похилько, 1985; Ю.М. Забродін, В.І. Похилько і А.Г. Шмельов, 1967; В.М. Русалов, 1987 та ін.). Але при цьому ще дуже рідкісні роботи, у яких опитувальники не просто використовуються для отримання яких-небудь даних про особистість, а постають як об'єкт дослідження.

Простота вживання опитувальників, легкість обробки одержаних результатів, обґрунтованість інтерпретаційних схем численними і, здається, цілком переконливими дослідженнями – все це часто створює ілюзію того, що у результаті дослідник має у розпорядженні об'єктивне і достовірне знання про особистість. Небезпека цієї ілюзії полягає у тому, що вона може відвести від достовірно наукового, поглибленого вивчення особистості, підмінити його зовні переконливими показниками і кореляціями.

Нами виділені і критично проаналізовані психологічні складові особистісного опитувальника: можливість фальсифікації відповідей і дія чинників, що мають настановчу природу; особливості розуміння запитань і мінливість відповідей; психометричний парадокс. Розглянуті моделі, що узагальнюють чинники, які детермінують відповіді на запитання особистісних шкал і дана оцінка діагностичних можливостей відомих опитувальників. Зокрема, показано, що фальсифікація відповідей, про вірогідність якої слід пам'ятати при вирішенні деяких психодіагностичних завдань (наприклад, експертних), не є типовим явищем для всіх діагностичних ситуацій. Навпаки, накопичено немало даних, які вказують на прагнення обстежуваних бути ширими. Обговорюється вплив чинників, які мають настановну природу (response set). Наголошується, що не слід абсолютизувати роль чинника соціальної згоди, неодмінно одновимірного опитувальника, що знаходиться при факторизації (А.Г. Шмельов і В.І. Похилько, 1985). Критикується праг-

нення деяких дослідників розглядати дані, які отримані з допомогою особистісних опитувальників, з позиції стилю, плану поведінки, тобто поза конкретним змістом завдань (запитань).

На достовірність відповідей впливають не тільки чинники, що мають настановну природу. Має місце значний “внесок” інтелектуальної оцінки запитань обстежуваним. Наявні дані вказують на те, що від 11 до 35 % обстежуваних змінюють свої відповіді при повторному дослідженні. У зв'язку з цим розглядається теоретична модель Л. Голдберга (1963), що описує процеси, які відбуваються при відповіді випробовуваного на запитання особистісних опитувальників. Ця модель пов'язує мінливість відповіді з неясністю запитання і дає змогу визначити ступінь неясності.

Предметом спеціального аналізу є *психометричний парадокс*, сутність якого полягає в тому, що запитання (твердження), які мають високий показник дискримінативності, є нестійкими стосовно повторюваності результату і, навпаки, стабільність відповіді часто присутня у тих запитаннях, які мають низьку дискримінативність (Л. Голдберг, 1963; М. Новаковска, 1975, 1983).

Рефлексивному опрацюванню піддані відомі зарубіжні моделі, які узагальнюють чинники, що детермінують відповіді на запитання особистісних опитувальників (Д. Фіске, 1971; М. Новаковска, 1983). Підкреслюється, що істотним недоліком даних моделей є відсутність у них розкриття причинних залежностей між відповіддю й укладенням у запитанні (твердженні) змістом. Вслід за В. Саноцкі (1978) критикується те, що допускається як авторами опитувальників, так і їх користувачами, ігнорування *багатопричинності* тих явищ, які вивчаються. Одночасно резюмується, що відповідь обстежуваного – результат дії багатьох причин, що перебувають у різних зв'язках і варіантах у різних осіб. Діагностована риса особистості є лише однією з причин, а її зв'язок з відповіддю завжди виражатиметься статистично, а не суто детерміністично. Звідси необґрунтованим видається пояснення результатів, одержаних з допомогою опитувальників “напрямую”, себто коли відповідь розуміється як індикатор особистісної змінної, втіленої у запитанні.

Виходячи з цих положень, нами актуалізується питання про допустимість вживання особистісних опитувальників для діагностики психофізіологічних параметрів, що має важливе теоретико-методичне значення. Чимало

психологів як у нашій країні (В.В. Белоус, 1967; В.М. Русалов, 1989 та ін.), так і за кордоном (Дж. Стірлей, 1982 та ін.) схильні вважати, що за допомогою опитувальників можуть бути одержані дані про різні природні властивості темпераменту. Наприклад, показники екстра-інтроверсії, що визначаються з допомогою опитувальника Айзенка, розглядаються мало як не повністю суголосні із спадково зумовленим типом нервової системи.

Приймаючи багатопричинну зумовленість відповідей на запитання особистісних шкал, не можна вважати, що, скажімо, за вимірною тривожністю стоять винятково властивості нервової системи. Некоректними є спроби “прогнати” із запитань, як це робить В.М. Русалов (1967), все те, що спрямоване на виявлення предметно-змістовних характеристик особистості, зберігаючи і підкреслюючи в них формально-динамічний аспект. Індивідуально-особистісні особливості, котрі виявляються при використанні опитувальників, очевидно “забарвлюватимуться” і властивостями темпераменту. Однак немає жодних підстав вважати їх безпосередньо визначеними психодинамічними параметрами.

Оскільки багато із особистісних опитувальників, які використовуються нині у вітчизняних психодіагностичних дослідженнях, створювалися за кордоном, то наявні проблеми, що виникають при їх адаптації. Існують конкретні приклади виняткового значення психометричної адаптації як одного з істотних елементів професійної культури дослідника. Особливу вагомість надають критичному аналізу теоретичні концепції авторів зарубіжних методик, які вимагають, щоб такий аналіз передував адаптації.

Детально обговорюється також діагностичне значення особистісних опитувальників. Як зразок вибрані популярні сьогодні в нашій країні і за кордоном опитувальники Г. Айзенка (1963, 1969), що доповнені шкалою, яка вимірює “психотизм”. Нами розкриті умоглядність концепції психотизму, суперечність експериментальних даних, доведена диференціально-діагностична неспроможність пропонованої шкали. Детальним розглядом теорії психотизму і валідності виміральної шкали природно переслідувалася певна мета – вивчити часто ігноровані на практиці залежності, що можуть існувати між методикою і теорією особистості.

На основі результатів, одержаних за допомогою того чи іншого особистісного опитувальника, як відомо, формулюються гіпотези.

Реалістичність цих гіпотез головно залежатиме від методики, яка застосовується. Очевидно, що найбільшу цінність матиме той опитувальник, шкали якого пов'язані не стільки з психіатричними поняттями (так звані "емпіричні" опитувальники, наприклад ММРІ), скільки з певними теоретичними уявленнями про особистість та про її найважливіші особливості. Якщо такий зв'язок існує, то потрібний критичний аналіз теорії особистості, з якої відштовхується автор опитувальника. Виходячи з цього, розглядаються "факторні" опитувальники, в оцінці результатів яких неприпустимо пряме слідування за концепціями їх творців.

Дані, одержані при обстеженні за особистісними опитувальниками, мають *вірогіднісно зорієнтувальне* значення і повинні бути співвіднесені із відповідними об'єктивними показниками. При цьому треба пам'ятати і про те, що "об'єктивний аналіз висловлювань обстежуваного приводить нерідко до результатів, відмінних, або навіть прямо протилежних їх безпосередньому змістові" (С.Л. Рубінштейн, 1959, с. 171).

Б. Проективна техніка. Виникнення проективного підходу до діагностики особистості є важливим етапом у розвитку психологічної діагностики, оскільки знаменується появою методик, якісно відмінних від традиційних. "Проективна психологія" зародилася і розвивається як своєрідна реакція протесту проти бігевіоризму і локальної, вузької орієнтації психометричних тестів, за якими неможливо було побачити і пізнати особистість як цілісне явище. Причому на формування цієї психології вплинули різні, подекуди суперечливі, теоретичні погляди. Вочевидь тут можна зустріти химерне з'єднання психоаналізу та експериментальної психології, когнітивної психології і соціально-психологічних досліджень. Стійкий інтерес до проективного підходу з боку різних психологічних шкіл зберігається вже майже півстоліття.

Різні проективні методики широко використовуються практично в усіх сферах сучасної зарубіжної психології для вирішення завдань діагностики особистості. Про те особливе місце, яке проективна техніка займає у психодіагностиці, свідчать спеціальні наукові інститути і товариства, створені у багатьох країнах, періодичні видання і регулярно проводимі міжнародні конгреси. Названий підхід до діагностики особистості, практика його застосування і пошук шляхів теоретичного обґрунтування сутнісно утворили нову царину психологічної науки.

У вітчизняній психодіагностиці використання проективних методик було розпочато в клініці психічних захворювань з другої половини 60-х років (І.Н. Гільяшева, 1964, 1967; Д.М. Менделевич, 1966; Н.В. Тарабріна із співавт., 1971; Н.Н. Станішевська і В.В. Гульден, 1972 та ін.). Загальним і найістотнішим для цих досліджень, не дивлячись на їх відому фрагментарність, є визнання діагностичного значення проективних методик як такого факту, що вони не просто доповнюють набір відомих, а значно перевершують їх за глибиною і повнотою охоплення особистісних особливостей. Водночас розпочато й теоретичне опрацювання проективного підходу (Б.Н. Мясіщев із співавт., 1969; Ю.С. Савенко, 1971 та ін.).

Властива проективному підходу спрямованість на розкриття цілісності співзвучна системно-структурним принципам аналізу особистості, що розробляються нині у радянській психології. Це багато в чому пояснює інтерес до нього в нашій країні, все більш широке його задіяння до вивчення особистості. Сьогодні продовжується розвиток теорії і практики проективного підходу (Б.І. Бєлий, 1960, 1985; Е.Т. Соколова, 1980, 1969; І.Г. Беспалько, 1983; Л.С. Драгунська, 1964; О.Н. Кузнецов із співавт., 1986; І.П. Дмитроченкова і Н.В. Ланіна, 1989 та ін.). Так, у наших дослідженнях, що проводяться з початку 70-х років (Л.Ф. Бурлачук і В.М. Блейхер, 1971, 1972; Л.Ф. Бурлачук, 1972, 1973, 1974–79, 1980–86) до теперішнього часу (Л.Ф. Бурлачук, 1987, 1989), аналізувалися із позицій вітчизняної психології закордонні концепції проєкції і проективних методик, проблеми, що виникають при теоретичному обґрунтуванні проективного підходу, розуміння його ролі у вивченні несвідомого психічного. У підсумку дана висока оцінка діагностичного значення проективних методик.

Проекція як психологічне поняття з'явилося вперше у психоаналізі і належить З. Фройдю (1894). Доля цього поняття в психоаналізі склалася так, що воно виявилось міцно пов'язаним із захисними механізмами "Я", де проєкція розглядалася як один з них. Перший опис процесу проєкції у ситуації із стимулами, які допускають їх різну інтерпретацію, належить Х. Мюррею (1938). Зокрема, він висновує, що проєкція має розглядатися як природна тенденція людей діяти під впливом своїх потреб, інтересів, всієї психічної організації. А це є найбільш раннім застосуванням цього поняття

до здійснення повноцінного психологічного дослідження. При цьому вважалося, що захисні механізми у процесі проєкції можуть виявлятися, а можуть і не виявлятися. Донині теоретична концепція проєкції, у тому вигляді, як вона застосовна до вивчення особистості, не формувалася.

Для позначення певного типу психологічних методик поняття проєкції вперше використовується Л. Франком (1939, 1948), котрий також сформулював і так звану *проєктивну гіпотезу*, відповідно до якої кожна нова дія, кожний емоційний прояв індивіда, його сприйняття, відчуття, вислови, рухові акти несуть на собі відбиток особистості. Стимули, що використовуються у проєктивних методиках, набувають значення не стільки через їх об'єктивний зміст, скільки у зв'язку із особистісним значенням, котре надається йому обстежуваними. Отож указане поняття, народившись у психоаналізі, потім було використано для назви нетрадиційних методик вивчення особистості, але при цьому в нього не вкладався той зміст, який постулюється психоаналітичною теорією. Критика проєктивних методик як у нашій країні, так і за кордоном, нерідко наївно асоціювала їх із психоаналізом. Процес проєкції пов'язували безпосередньо із несвідомим (у розумінні З. Фрейда). У низці проблем, які виникають при реалізації проєктивного підходу до діагностики особистості, ми виділяємо дві, що займають особливе місце. Перша пов'язана з теоретичним обґрунтуванням проєктивного підходу, друга – із можливістю проникнення у сферу неусвідомлюваного психічного з його допомогою.

Теоретичне обґрунтування проєктивного підходу, безперечно, – одне із найбільш складних і дискусійних питань. Нами детально розглядається внесок різних зарубіжних психологічних теорій у формування понятійного апарату проєктивної психології. Особливу увагу звернуто на вітчизняні дослідження, у яких для пояснення механізму, що реалізується в проєктивних методиках, задіюється *концепція установки* (С.В. Цуладзе, 1970; В.Г. Норакидзе, 1975, 1989) та *особистісного смислу* (Е.Т. Соколова, 1980 та ін.). Тут засадничим принципом для пояснення й аналізу феномену проєктування є уявлення про активність процесу сприйняття, його особистісний характер. Із розробленого в радянській психології розуміння процесу сприйняття як однієї з форм активності особистості, долученої до контексту загальної психічної активності, витікає і розуміння даного процесу як

складноструктурованого, природно уможливленого зміною установок, тенденцій, мотивації. У будь-якій перцептивній дії наявне особистісне ставлення людини, котре відображає, як писав С.Л. Рубінштейн, усе багатоманітне життя особистості.

Окремо підкреслимо, що проєкція, зумовлена активністю сприйняття, – не механічний процес накладення суб'єктивного на зовнішній об'єкт, не проєкція у прямому значенні слова, а чинник, що бере безпосередню участь у формуванні образів дійсності. Використання неоднозначної стимуляції за відсутності чітко визначеної мотивації діяльних зусиль дозволяє вивчати вплив несенсорних особистісних змінних. У ситуації, названої проєктивною, як особистісний смисл, так і ставлення, установки виявляються в особливостях перцептивної (або перцептивно-моторної) діяльності.

Загалом **проєктивні методики** доречно розглядати як такі *прийоми опосередкованого вивчення особистості, які ґрунтуються на побудові специфічної пластичної стимульної ситуації, що створює, головно через активність сприйняття, умови, найсприятливіші для прояву тенденцій, установок, емоційних станів та інших особливостей особистості.*

Як у нашій країні, так і за кордоном досить укоріненою є думка про те, що проєктивні методики спрямовані у основному на діагностику неусвідомлюваних рис, мотивів особистості. Так, на Тбіліському міжнародному симпозіумі з проблеми неусвідомлюваної психічної діяльності (Тбілісі, 1979) наголошувалося, що процес структуризації проєктивних стимулів відбувається під безпосереднім впливом смутно, або навіть зовсім неусвідомлюваних психологічних установок досліджуваного (А.Е. Шерозія, Ф.В. Бассін та ін.). Проєктивні методики у такий спосіб відіграють роль "приймів об'єктивування несвідомого". Окреслена позиція не приймається нами, тому що йде від психоаналізу. У зв'язку з цим детально розглядаються різні рівні проєкції – "молярний" і "молекулярний". У першому випадку (методики на взірець запропонованої Роршахом) можна припустити, що як процес проєкції, так і установки, ставлення в ньому виявляються, знаходяться зовні сфери усвідомлюваного, у другому (так звана тематична проєкція) – не усвідомлюється тільки сам процес проєкції, обстежуваний приписує об'єктові (якщо це взагалі відбувається) усвідомлювані ним риси та особливості; це знаходить своє віддзеркалення і в тому, що визначається: як і що переживає суб'єкт.

У своїх дослідженнях ми обговорюємо дискусійне питання про діагностику захисних механізмів, здійснювану з допомогою проєктивних методик. На основі детального критичного аналізу сучасних зарубіжних розробок (Д. Холмс, 1978, 1981; Г. Шервуд, 1981, 1982; А. Гейлбурн, 1965) висновуємо те, що експериментальне вивчення захисної функції проєкції (не пов'язане із застосуванням проєктивних методик) дозволяє припустити реальність цього явища стосовно спонук відносно низького структурно-генетичного рівня (тут, ймовірно, було сформульовано у психоаналізі положення про проєкцію як захисний механізм, надалі перенесене на риси-властивості особистості), а також його специфічність для певних типів особистості. Розгляд проєкції суто як захисного механізму щодо проєктивних методик веде у методичний тупик.

Проєктивний підхід, на наше переконання, уможливує вивчення тих прийомів, способів захисту "Я", до яких вдається особистість. Виділені "перцептивний" і "змістовний" рівні актуалізації захисних механізмів. Але при цьому підкреслюємо, що діагностика механізмів захисту не може бути здійснена тільки на базі описаних багатьох зарубіжних роботах *формальних* показників захисту. Вони повинні бути інтерпретовані на основі ґрунтовного знання про особистість, на засадах її поглибленого психологічного дослідження.

В оцінці діагностичних можливостей проєктивних методик виходимо з власних досліджень (різні клінічні і вікові групи). Вкотре наголошуємо на діагностичній значущості даних про індивідуальні прояви "стереотипу хвороби", ступені вираженості психічного дефекту, що істотно збагатили наявні клінічні уявлення про особливості особистісного розвитку людини, котра страждає на певні захворювання. Також виявлені можливості діагностики особистісних особливостей, що залежні від віку. Результати, що одержані з допомогою проєктивних методик, допомагають відшукати шляхи подальших досліджень, проникнути у важко об'єктивовані особистісні особливості, котрі вилізають при звичній організації експерименту і не завжди піддаються кількісній оцінці.

IV. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПОНЯТЬ, ТЕРМІНІВ І МЕТОДИК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ

Завершальним етапом пропонованого дослідження стала публікація "Словника-довідника

із психологічної діагностики", що систематизує основні поняття, терміни і методики психодіагностики. Підґрунтям усієї цієї роботи було авторське бачення предмета психологічної діагностики, запропоноване розуміння психодіагностичного методу та основних діагностичних підходів, що передбачали створення конкретних методик (тестів). Розроблені оригінальні класифікації методик (скажімо, особистісних опитувальників), розвинені і доповнені вже існуючі (наприклад, проєктивні методики).

Опис методик (тестів), що увійшли до словника-довідника, стандартизовано відповідно до їх спрямованості, теоретичних позицій авторів, супроводжено відомостями про валідність і надійність, а також про наявні дані щодо їх використання у вітчизняних суспільних реаліях.

Значне місце у словнику-довіднику відводиться психометричному забезпеченню психодіагностичних досліджень. Детально розглядаються такі вузлові поняття як валідність і надійність, їх типи, математико-статистичний апарат, що забезпечує розробку і застосування психодіагностичного інструментарію на сучасному рівні професійної компетентності.

Висновки ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПСИХОДІАГНОСТИКИ ОСОБИСТОСТІ

1. Психологічна діагностика має власний *предмет пізнання*, відмінний від предметів експериментальної і теоретичної психології: це – вимірювані індивідуально-психологічні особливості особистості, де результатом пізнання є вже зміряні особливості.

2. У цій царині психології дослідницьким методом є *психодіагностичний*, що має свою специфіку стосовно експериментального і неекспериментального методів і що конкретизується в обґрунтованих діагностичних підходах, у рамках яких створені різні методичні засоби.

3. У ході розвитку психодіагностики сформувався особливий *понятійний апарат*, з допомогою якого реалізується психодіагностичний опис особистості. Проведений аналіз цього апарату дозволив розкрити зміст основних діагностичних конструктів, зреалізованих у методиках (тестах), а також виявити особливості взаємозв'язку теоретичних побудов з конкретними методиками.

4. У нашому дослідницькому досвіді оцінці піддані діагностичні можливості найвідоміших тестів, причому у вирішенні цих завдань нами використані не тільки дані, що є у вітчизняній

і зарубіжній літературі, але й результати власних пошукувань. У підсумку запропонованої роботи створена систематизація найважливіших понять, термінів і методик психологічної діагностики, що вперше довершено збагачує зміст вітчизняної психології.

Перспективи подальшого розвитку психодіагностики в нашій країні вбачаємо не тільки у поглибленні і розширенні вищеокреслених розробок, але первинно у створенні, разом з уже наявним психодіагностичним описом особистості, понятійного апарату і методичного оснащення, що розкриває взаємодію індивідуально-психологічних і соціально-психологічних (ситуативних) змінних, що сприятиме появі нового, більш валідного і надійнішого, аніж є сьогодні, діагностичного інструментарію.

1. Березин Ф.Б. Методика многопрофильного исследования личности (в клинической медицине и психогигиене) / Ф.Б. Березин, М.П. Мирошников, Р.В. Рожанец. – М.: Медицина, 1976. – 186 с.
2. Блейхер В.М., Бурлачук Л.Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности / В.М. Блейхер, Л.Ф. Бурлачук. – К.: Вища школа, 1976. – 143 с.
3. Блейхер В.М., Бурлачук Л.Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности / В.М. Блейхер, Л.Ф. Бурлачук. – К.: Вища школа, 1978. – 143 с.
4. Бурлачук Л.Ф. Исследование личности в клинической психологии (на основе метода Роршаха) / Л.Ф. Бурлачук. – К.: Вища школа, 1979. – 176 с.
5. Бурлачук Л.Ф. Исследование личности в клинической психологии / Л.Ф. Бурлачук. – К.: Вища школа, 1979. – 179 с.
6. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика личности / Л.Ф. Бурлачук. – К.: Здоров'я, 1989. – 168 с.
7. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностические методы исследования личности / Л.Ф. Бурлачук. – К.: О-во "Знание" УССР, 1982. – 19 с.
8. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностические методы исследования интеллекта / Л.Ф. Бурлачук. – К.: О-во "Знание" УССР, 1985. – 16 с.
9. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.П. Морозов. – К.: Наукова думка, 1989. – 199 с.
10. Вайсс В. Психология обыденной жизни / Владимир Вайсс. – Ел. ресурс: http://samlib.ru/w/wajss_w_n/
11. Задачи перестройки и актуальные проблемы психологии. Передовая // Психологический журнал – 1967. – Т. 8, №4. – С. 7.
12. Крягжде С.П. Психологический кооператив: первый опыт, проблемы и перспективы / С.П. Крягжде, Т.Г. Хоментаскас // Психологический журнал. – 1989. – Т. 10, №4. – С. 158–159.
13. Норакидзе В.Г. Методы исследования характера личности / В.Г. Норакидзе. – Тбилиси: Мединереба, 1975. – 243 с.
14. Общая психодиагностика: / под. ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М.: МГУ, 1988. – 219 с.
15. Общая психология: [учебник] / под ред. А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1976. – 479 с.
16. Платонов К.К. Психология способностей / Кон-

стантин Константинович Платонов. – М.: Наука, 1972. – 312 с.

17. Проблемы психологической диагностики (теория и практика). – Таллин, 1977.
18. Психодиагностические методы (в комплексном лонгитюдном исследовании студентов). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 248 с.
19. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
20. Рудик П.П. Общая психология: [учебник] / П.П. Рудик. – М.: Педагогика, 1974. – 345 с.
21. Шванцара И. и колл. Диагностика психического развития. – Прага: Авиценум, 1978. – 388 с.
22. Эльконин Д.Б. Психолого-педагогическая диагностика: проблемы и задачи / Д.Б. Эльконин // Психодиагностика и школа. – Таллин, 1980. – С. 310–316.

REFERENCES

1. Berezin F.B. Metodika mnogoprofiljnogo issledovaniya lichnosti (v klinicheskoyj medicine i psikhogigiene) / F.B. Berezin, M.P. Miroshnikov, R.V. Rozhanec. – М.: Medicina, 1976. – 186 s.
2. Bleykher V.M., Burlachuk L.F. Psikhologicheskaya diagnostika intellekta i lichnosti / V.M. Bleykher, L.F. Burlachuk. – К.: Vitha shkola, 1976. – 143 s.
3. Bleykher V.M., Burlachuk L.F. Psikhologicheskaya diagnostika intellekta i lichnosti / V.M. Bleykher, L.F. Burlachuk. – К.: Vitha shkola, 1978. – 143 s.
4. Burlachuk L.F. Issledovanie lichnosti v klinicheskoyj psikhologii (na osnove metoda Rorshakha) / L.F. Burlachuk. – К.: Vitha shkola, 1979. – 176 s.
5. Burlachuk L.F. Issledovanie lichnosti v klinicheskoyj psikhologii / L.F. Burlachuk. – К.: Vitha shkola, 1979. – 179 s.
6. Burlachuk L.F. Psikhodiagnostika lichnosti / L.F. Burlachuk. – К.: Zdorov'ya, 1989. – 168 s.
7. Burlachuk L.F. Psikhodiagnosticheskie metodih issledovaniya lichnosti / L.F. Burlachuk. – К.: O-vo "Znanie" USSR, 1982. – 19 s.
8. Burlachuk L.F. Psikhodiagnosticheskie metodih issledovaniya intellekta / L.F. Burlachuk. – К.: O-vo "Znanie" USSR, 1985. – 16 s.
9. Burlachuk L.F. Slovarj-spravochnik po psikhologicheskoyj diagnostike / L.F. Burlachuk, S.P. Morozov. – К.: Naukova dumka, 1989. – 199 s.
10. Vayjss V. Psikhologiya obihdennoj zhizni / Vladimir Vayjss / El. resurs: http://samlib.ru/w/wajss_w_n/
11. Zadachi perestroyki i aktualjnihe problemih psikhologii. Peredovaya // Psikhologicheskij zhurnal – 1967. – Т. 8, №4. – С. 7.
12. Kryagzhde S.P. Psikhologicheskij kooperativ: pervihy opiht, problemih i perspektivih / S.P. Kryagzhde, T.G. Khomentauskas // Psikhologicheskij zhurnal. – 1989. – Т. 10, №4. – С. 158–159.
13. Norakidze V.G. Metodih issledovaniya kharaktera lichnosti / V.G. Norakidze. – Tbilisi: Mecniereba, 1975. – 243 s.
14. Obthaya psikhodiagnostika: / pod. red. A.A. Boda-lyova, V.V. Stolina. – М.: MGU, 1988. – 219 s.
15. Obthaya psikhologiya: [uchebnik] / pod red. A.V. Petrovskogo. – М.: Pedagogika, 1976. – 479 s.

16. Platonov K.K. *Psikhologiya sposobnosteyj* / Konstantin Konstantinovich Platonov. – M.: Nauka, 1972. – 312 s.
17. *Problemih psikhologicheskoyj diagnostiki (teoriya i praktika)*. – Tallin, 1977.
18. *Psikhodiagnosticheskie metodih (v kompleksnom longityudnom issledovanij studentov)*. – L.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1976. – 248 s.
19. Rubinshteyn S.L. *Bihtie i soznanie* / S.L. Rubinshteyn. – M.: Vid-vo AN CCSR, 1957. – 328 s.
20. Rudik P.P. *Obthaya psikhologiya: [uchebnik]* / P.P. Rudik. – M.: Pedagogika, 1974. – 345 s.
21. Shvancara I. i koll. *Diagnostika psikhicheskogo razvitiya*. – Praga: Avicenum, 1978. – 388 s.
22. Ehljkonin D.B. *Psikhologo-pedagogicheskaya diagnostika: problemih i zadachi* / D.B. Ehljkonin // *Psikhodiagnostika i shkola*. – Tallin, 1980. – S. 310–316.

АНОТАЦІЯ

Бурлачук Леонід Фоківич.

Психодіагностика особистості: понятійний апарат та методи дослідження.

Історико-психологічне дослідження описує як психодіагностичний метод, підходи і методики, спрямовані на вимірювання індивідуально-психологічних особливостей особистості, так і результат вимірювань цих особливостей у кількісних величинах, що становить основу психологічного діагнозу. Виокремлені та обґрунтовані предмет і базові концепти психодіагностики у взаємозв'язку її теорії і практики; критично розглянуті зарубіжні підходи до вивчення особистості; розкрито зміст психодіагностичних конструктів, реалізованих у методиках (головно у тестах інтелекту, особистісних опитувальниках і проєктивних техниках) у форматі трьох підходів – об'єктивного, суб'єктивного, проєктивного; здійснені оцінка діагностичних можливостей найвідоміших методик (тестів) і систематизація як категорійно-понятійного апарату психодіагностики, так і її методик та технік.

Ключові слова: психологічна діагностика, психодіагностичний метод, особистість обстежуваного, індивідуально-психологічні особливості, психодіагностичний процес, психологічний діагноз, теоретичний конструкт, шкільна психодіагностика, концептуальний апарат, психодіагностична методика, тест, особистісний опитувальник, діагностичний підхід, інтелект, психометричний парадокс, проєктивна методика, система понять психодіагностики.

АННОТАЦИЯ

Бурлачук Леонид Фоквич.

Психодиагностика личности: понятийный аппарат и методы исследования.

Историко-психологическое исследование описывает как психодиагностический метод, подходы и методики, направленные на измерение индивидуально-психологических особенностей личности, так и результат измерений этих особенностей в количественных величинах, что составляет основу психологического диагноза. Выделены и обоснованы предмет и базовые концепты психодиагностики во взаимосвязи

ее теории и практики; критически рассмотрены зарубежные подходы к изучению личности; раскрыто содержание психодиагностических конструктов, реализуемых в методиках (главным образом в тестах интеллекта, личностных опросниках и проєктивных техниках) в формате трех подходов – объективного, субъективного, проєктивного; осуществлена оценка диагностических возможностей самых известных методик (тестов) и систематизация как категориально-понятійного аппарата психодиагностики, так и ее методик и техник.

Ключевые слова: психологическая диагностика, психодиагностический метод, личность диагностируемого, индивидуально-психологические особенности, психодиагностический процесс, психологический диагноз, теоретический конструкт, школьная психодиагностика, концептуальный аппарат, психодиагностическая методика, тест, личностный опросник, диагностический подход, интеллект, психометрический парадокс, проєктивная методика, система понятий психодиагностики.

ANNOTATION

Burlachuk Leonid.

Psychodiagnostics of Personality: Conceptual Apparatus and Methods of Studying.

Historic-psychological research describes as psychodiagnostic method, approaches and techniques, directed to the measuring of individual-psychological characteristics of personality, and the result of the measuring of these characteristics in quantitative values, which makes the basis of psychological diagnosis. The subject and basic concepts of psychodiagnostics in the interconnection of its theory and practice have been extracted and substantiated; the foreign approaches to the studying of personality have been critically considered; the content of psychodiagnostic constructs, realized in the format of three approaches – objective, subjective, projective) has been revealed; the diagnostic abilities of the most known techniques (tests) and systematization as categorial-contextual apparatus of psychodiagnostics and its methods and techniques, have been estimated.

Key words: psychological diagnostics, psychodiagnostic method, personality of examinee, individual-psychological characteristics, psychodiagnostic process, psychological diagnosis, theoretical construct, school psychodiagnostics, conceptual apparatus, psychodiagnostic technique, diagnostic approach, intelligence, psychometrical paradox, projective method, system of notions of psychodiagnostics.

Друкується за виданням:

Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика личности: понятийный аппарат и методы исследования: дисс... в форме науч. докл. д. психол. н.: 19.00.01 – Общая психология. История психологии. – К., 1989. – 38 с.

Переклад з російської професора Анатолія В. ФУРМАНА.

Надійшла до редакції 3.06.2013.

ПСИХОАНАЛІЗ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ (ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ)

Юрій КУЗНЕЦОВ

Copyright © 2014

УДК 81.13

Історія психоаналізу починається у 1895 році з виходом у світ праці “Дослідження істерії”, написаної психоневрологом Зигмундом Фройдом у співавторстві з віденським лікарем Йозефом Броєром (1842–1925).

Й. Броєр розповів З. Фройд (1856–1939), що одна з його пацієнок під гіпнозом зізналася про подію її життя, яка завдала їй страшного внутрішнього болю і викликала тривалі психічні переживання. Під час гіпнозу вона зазнала сильного емоційного потрясіння (катарсису). Після виходу із гіпнозу пацієнтка Ганна О. (Берта Паппенгейм) нічого не пам’ятала, але симптоми хвороби, з якими вона звернулася до лікаря, стали меншими.

З. Фройд у цей час працював консультантом у дитячій клініці і спостерігав дітей-афатиків, тобто з відхиленнями від нормальної поведінки, в яких однак не було жодних органічних причин для виникнення цих симптомів. У нього виникає припущення, що є підсвідомі процеси, які впливають на поведінку людини. Він використовує методику Й. Броєра і підтверджує його результати. Таким чином з’явилася на світ їхня спільна публікація “Дослідження істерії”. Втім Й. Броєр далі залишив цю тему, нагомість З. Фройд присвятив їй усе життя.

XX століття часто називають атомною епоєю, космічною епоєю. Насправді це не так. XX століття – це *ера Слова*. І знову спочатку було Слово... Не кажучи вже про вибуховий розвиток лінгвістики у цей період. Фердинанд де Соссюр (1857–1913) – батько структурної лінгвістики, семіології – вчений, котрий розмежував мову і мовлення (з якого народжується дискурс-аналіз), розвів уявлення про *діахронічну* і *синхронічну лінгвістику* та ін.

Психоаналіз як одне з учень XX століття також пов’язаний із словом, лінгвістикою. Хоча психоаналіз для літератури – це про-

довження психологізму, який значно поглиблюється у творах ХХ.

З багатьох причин є сенс почати аналіз із творчості **Михайла М. Коцюбинського** (1864–1913), адже письменник був найяскравішим представником *психологічного імпресіонізму* [див. 7] (можливо, навіть не тільки в українській, а й у світовій літературі).

Кінець ХІХ – початок ХХ століття відзначається новою ідейно-науковою, ідейно-художньою ситуацією (природно, слово “ідейно” тут вживається не в політичному або ідеологічному смислах). Її точно охарактеризував Іван Франко (1856–1916) науковою метафорою (порівнянням): “...вони (новіші письменники, – Ю.К.), так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею (душею – Ю.К.), мов магичною лампою, освічують усе оточення” [13, с. 108]. У цій цитаті головне слово не “оточення” (багато хто з істориків літератури вважає, що для цих письменників, як і для реалістів, залишається найважливішим предметний світ), ні, головне слово – “душа”. Як ми бачили попереду, і в науках, і в художній творчості відбувається відкриття неосяжного і неповторного світу людської душі (у цьому сенсі знаковою є збірка Ліни Костенко “Неповторність”). У багатьох новелах М.М. Коцюбинського (про що йтиметься далі) душа стає основним предметом змалювання, те ж можна твердити і про Ольгу Кобилянську (1863–1942), або, скажімо, Василя Стефаника (1871–1936) (“Сама-саміська” – історія душі в момент, коли вона кидає цей світ). Це саме треба сказати і про цілий шерек інших письменників цього періоду, які більшою або меншою мірою занурювались у внутрішній світ людини, намагалися збагнути його, показати процеси, які в ньому відбуваються. Вважаю, саме це мав на увазі Іван Франко.

Михайло Коцюбинський свідомо прагнув до оновлення літератури. У 1902 році М. Коцюбинський і М. Чернявський (1867–1938) звернулися з листом до багатьох письменників, у якому зазначали: “Вихований на кращих зразках європейської літератури, такої багатой не лише на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя усіх, а не одної якої верстви суспільності, бажав би зустрітись у творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і т. ін.” [6, т. 5, с. 280–281].

Майже у цей час М. Коцюбинський широко знайомиться з психологічною лектурою. У його бібліотеці зібрано чимало праць відомих зарубіжних учених. Варто назвати хоча б деякі з них, перекладені російською мовою: Е. Ломброзо “Гениальность и помешательство” (1898); М. Ланге “Эмоции: Психологический этюд” (М., 1896); Ш. Летурно “Физиология страстей” (СПб., 1896); В. Вундт “Очерки психологии” (М., 1897); Т. Рибо “Психология чувств” (СПб., 1897); А. Сабатье “Бессмертие с точки зрения эволюционного натурализма” (СПб., 1897); Г. Спенсер “Справедливость” (М., 1896); Е. Б. Тичинер “Очерки психологии” (СПб., 1898) та ін. Отже, до 1901 року М. Коцюбинський був, сказати б, психологічно підготовлений, щоб написати твір з поглибленим розумінням внутрішнього світу людини.

Таким твором стало оповідання “Лялечка” (1901), з приводу якого сам письменник скаржився (на зборах у Чернігівській міській бібліотеці – 1905), що “...цензура так попсувала оповідання, що зруйнувалися кільця психологічного процесу”. Зараз ми можемо оцінити, що це були не лише його емоції, а й реальне, збагачене науковими працями, розуміння психології індивідууму. Втім є ще один фактор, який безперечно відіграв велику роль у становленні художника-психолога. Це – гени. У своїх автобіографіях М. Коцюбинський писав, що від матері він успадкував “тонку душевну організацію”. Він чутливо реагував на всі зовнішні і внутрішні процеси. Мабуть, саме це змушувало займатися самопізнанням внутрішнього світу людини (звідси, зокрема, й увага до психологічної літератури), щоб краще адаптуватися у світі, а згодом використати осмислене й у художній творчості.

Яскравим прикладом використання методу самоспостереження є новела “Цвіт яблуні”

(1902). У психологічній літературі відзначають, що самоспостереження може бути здійснене у формі словесного звітування дослідника про те, що саме та як саме він проживає під час спостереження у самого себе перебіг психічного процесу чи стану. При самоспостереженні людина постає як суб’єкт та об’єкт дослідження, що ускладнює досягнення певного однозначного результату. Втім М. Коцюбинському це, безперечно, вдається. Герой новели батько – письменник – біля ліжка вмираючої доньки. Насправді у М. Коцюбинського діти не вмирали. Хворіли. Так. І очевидно, що переживання під час хвороби дітей наштотували письменника на такий трагічний філософсько-психологічний “етюд”. Момент смерті: “А моя пам’ять, той нерозумний секретар мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій... // Я знаю, нащо ти записуєш усе те, моя мучителько! Воно здасться тобі... Колись... як матеріал... // Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?”. Так закінчується етюд.

М. Коцюбинський змальовує не тільки роздвоєння Я, але й розтроєння Я. Це, по-перше, підсвідоме, яке продовжує якусь “механічну” роботу письменника: “Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію” [6, т. 2, с. 169]. Свідомість – Я письменника: “...тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок” [Там само, с. 170]. І нарешті самосвідомість – над-Я – це “пам’ять”, той нерозлучний секретар мій”. Драматичний конфлікт новели – це не конфлікт між героями, як у прозі XIX століття (і раніше), а морально-етичний і психодуховний конфлікт між цими трьома Я (те, що писав Іван Франко – “залізає в душу...”).

1. ЕСКАПІЗМ

Кінець XIX – початок XX століття відзначається значним розвитком технологій, промислового виробництва, комунікацій, урбанізацією простору. Це призводить принаймні до двох наслідків. Перший – людина почувається не так вільно, як раніше, коли була ближчою до природи! Другий – зростає темп життя і внутрішнє напруження людини. Науково-технічна революція у XX столітті призводить до значного збільшення психічних захворювань. Розраховуючи бюджет на наступні роки, англійські лікарі підраховували, що серйозно збільшаться витрати на виплати за лікарняні. До 2020–25 років кожен четвертий мешканець Великої

Британії (мабуть, і не тільки) буде хворий на депресію, яка лікується важко і довго.

Зародки цих прогресуючих наслідків помітні уже в кінці XIX – початку XX ст. Відголоски цих проблем знаходимо і в М. Коцюбинського у знаменитій новелі “Intermezzo”. Серед “дійових осіб” твору – “залізна рука города”. Про новелу ще йтиметься, але тут слід зазначити, що своєрідний сюжет її (окрема розмова) закінчується, зокрема, такими словами: “Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви...” [6, т. 2, с. 309]. До речі, ескапізм якраз і становить головний предмет художньо-психологічного аналізу в “Intermezzo”.

За англо-українським словником М.І. Балла (К., 1996) ескапізм походить від англ. *escape*, що у перекладі означає: “1. п 1) втеча; 2) порятунком, визволення; 3) переконливий відхід від дійсності...; 2. V. 1) утекти, вчинити втечу (з в’язниці тощо); 2) врятуватися; уникнути (небезпеки) тощо [1, с. 368]. Один з перших соціологічних словників часів перебудови визначає ескапізм як “прагнення втекти від дійсності, загальноприйнятих стандартів і норм суспільного життя...” [12, с. 420].

Ескапізм широко вивчається соціологами, філософами, психоаналітиками, мистецтвознавцями. Так, Р.Є. Мантов (1977 р.н.) у кандидатській дисертації “Виды эскапизма и современное искусство” (2002) у р. 2 “Ескапізм та психологія еволюційної сфери” пише, що ескапізм – багатогранне та різнобачне явище, яке взагалі властиве людині. Історія людства – це по суті історія ескапізму. Людина тікає від світу природи у світ технізовано полегшений, а потім знову тікає від цього штучного ворожого, перенасиченого приладами і людьми, у світ природи.

Прикладами ескапізму є також деякі історії давньогрецьких філософів Геракліта (бл. 540–480 до н. е.), Діогена (бл. 412–323 до н. е.) та ін. Діоген, як відомо, відгородився від людей і жив у бочці (“все своє ношу із собою”), Епікур зрікся буденного життя і проголосив смислом життя чуттєві втіхи, а Геракліт побив горщики з мешканцями Ефеса і втік у гори.

Із сьогоденної історії нам важливо підкреслити, як темп і напруження життя впливають на психіку людини. Про це пише і Р.Є. Мантов: “Сьогодні через ринкову споживачку економіку найважливішим для людини стає матеріальний добробут, успіх у бізнесі і громадське становище. У прагненні досягти цих

значущих атрибутів людина прискорює темп свого життя. Страх залишатися позаду, збанкрутувати і збідніти, безумовно, є найважливішим фактором, який підриває здоров’я сучасної людини, становить джерело перманентного стресу, котрий провокує невроз. Значення “зоогенного неврозу” різко посилилось останнім часом. У людини з’явилося багато вільного часу, що призвело до нудьги і депресії” [10, с. 42]. Такий зворотній бік цивілізації. Проте особливо чутливою ця тенденція стала на початку XX століття.

У багатьох новелах М.М. Коцюбинського ескапізм є, сказати б, спусковою пружиною для розвитку сюжетної дії: “Лялечка”, “На камені”, “В дорозі”, “Intermezzo”, “Fata Morgana” та ін.

Головна героїня етюду “Лялечка” – вчителька Раїса Левицька – змушена переїжджати в іншу школу через конфлікт з попом: “Як тільки скінчилися іспити – вона забрала своє убоге манаття і, не бажаючи й днини лишатися в одному селі з навісним попом, подалась у дорогу. І хоч вона далеко була вже од місця пригоди, але все ж ся гидка історія гнітила її як сонна мара – і мутила, й підіймала в серці злість. Се вже вдруге упродовж своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу – і хто знає, що чекає її на новому місці, де, певно, – ох, боже! – є піп і попадає” [6, т. 2, с. 62–63].

Т. Рібо (1839–1916) – засновник дослідно-експериментальної французької психології, книжки якого були в бібліотеці М. Коцюбинського, пише: “... хвороба є найтоншим експериментом, який здійснює сама природа в цілком визначених обставинах і таким способом, якого немає у людської майстерності” [11, с. 49]. Невипадково в багатьох творах М.М. Коцюбинського бачимо людину або й цілу суспільність (“Fata Morgana”) в кризовій ситуації – на межі здоров’я (насамперед психічного) і захворювання.

Ескапізм Раїси Левицької (“подалась у дорогу”) перетворюється на *соціофобію*. Вона вже вдруге змушена переїжджати до нової школи через конфлікт з попом. У передчутті зустрічі з попом “на новому місці” її охоплює страх, учителька мовчки вигукує: “Ох, боже!”.

Спеціалісти з психіатрії, психотерапії та психоаналізу О.Ф. Єришев і А.М. Спрінц із приводу фобії та соціофобії пишуть: “Тривожно-психічні розлади. Головним проявом цієї групи розладів є тривога, пов’язана із

різними зовнішніми ситуаціями. Тривога при цьому може коливатися від незначного внутрішнього дискомфорту до жаху. Вона супроводжується зниженим настроєм, серцебиттям, пітливістю, почервонінням або зблідненням шкіри. Агорафобія. В класичному розумінні – острах перед відкритим простором, нині це ширше поняття: боязкість вийти з дому, боязкість громадських місць, необережних рухів (острах упасти, зіткнутись із кимось та ін.). Соціальна фобія. Боязкість публічних виступів, прийому їжі в громадських місцях, **зустрічі з протилежною статтю** (виділення наше – Ю. К.), які обмежені чітко визначеними ситуаціями, страх перед гострими предметами, боязкість висоти, закритих приміщень та ін.” [3, с. 314].

Тривога, страх, стрес не відпускали Раїсу Левицьку дорогою до нової школи. Учителька весь час поглядала на небо, “з тривогою думаючи, чи втечуть вони од бурі, при одній згадці вона холола і здригалась” [6, т. 2, с. 63].

М.М. Коцюбинський – майстер пейзажу – використовує його в етюді не стільки для опису місця дії, скільки для показу депресивного настрою героїні. Тут село як село, в подальшому розвитку сюжету воно не відіграє особливої ролі. Як, скажімо, в акварелі “На камені”, в якій місце дії винесене навіть у заголовок. Письменник підкреслює, що скелі, брак землі для землеробства формують жорстокий характер мешканців, суворі приписи життя. У творі ж “Лялечка”, якщо порівняти його сільський пейзаж з оптимістичними “нивами у червні”, піснею жайворонка (“Intermezzo”), то зрозуміємо, що цей пейзаж бачиться очима головної героїні – Раїси Левицької. Автор малює особливими естетичними засобами, використовуючи сірі, чорні кольори, які стають символом гірких переживань героїні. Здрігнувшись від хмар, вона опускає очі на землю: “...Раїса цікаво роздивлялася по обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні (тут і далі підкреслення наші. – Ю. К.), з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленісті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому одбилися сліди убожества. І житла, і люди, що вічно риються в землі, прийняли, вважалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи... На вулиці, попід хатами, валялася деревна; діди сиділи на ній, схиливши голови, і ледве можна було одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси” [6, т. 2, с. 63-64]. Але, незважаючи на

втечу з попередніх місць роботи (ескапізм), страх (соціофобію), пригніченість (стрес, депресивний настрій), вона подумки заявляє: “Ну що ж, їй не першинка, коли доведеться буде воювати” [6, т. 2, с. 64].

Із спогадів Раїси виявляється, що вона не випадково конфліктувала з попами – такі були її переконання, які сформувалися у період навчання. “Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семінаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй “заборонені” книжки, вели з нею розмови про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема бога...” [6, т. 2, с. 66].

Учителька не ходила до церкви й уникала зустрічі з попом. Коли ж до неї завітав о. Василь і застукав у вікно, з нею сталася істерика. Її фобія набирає найвищого ступеня: “Раїса, мов опечена, скочила з постелі і застукала в вікно. Яке йому діло! Се не церковна школа, а земська. Вона його не знає і знати не хоче... “Се просто нахабність”, – думала Раїса і хвилювалась” [6, т. 2, с. 68]. Це одна з кульмінаційних точок внутрішнього сюжету, сказати б, психологічного сюжету, пов’язаного з перебігом підсвідомих процесів, які виходять назовні й упредметнюються. У семіотиці їх називають знаками. Дешифруванням цих знаків займаються нині всі дисципліни, які пов’язані з психоаналізом – психоневрологія, психотерапія, психіатрія та ін. Так, Н.Ф. Каліна (1957 р.н.) в книзі “Основи психотерапії” [4], у якій є такі цікаві розділи, як “Життя як текст: структуралістські ідеї в психотерапії”, “Робота з метафорою в психотерапії” та ін., зокрема пише: “Текст у семіотиці – осмислена послідовність знаків і / чи символів, будь-яка форма комунікації (танок, мімізис, ритуал). Критерії текстувальності – зв’язність, осмисленість, можливість сприйняття та інтерпретації. Структурно-семіотична парадигма розглядає як текст практично будь-які об’єкти реальності. Запропонована Р. Бартом процедура **текстового аналізу** зосереджена на виявленні структури процесу *означування*, який слід розуміти як *сміслоутворення* (семіозис). Розглядаючи текст як динамічний феномен, Барт пише: “Текст не слід розуміти як щось, що можна перелічити... Твір може вміститися в руці, текст розміщується у мові (мовленні – Ю. К.), існує тільки в дискурсі. Він не може нерухомо застигнути (скажімо, на книжковій полиці), він за своєю природою повинен через щось рухатися”. У психотерапії текстовий

аналіз за Бартом може застосовуватися як техніка супервізорської* роботи, а також у процесі аналізу відео- та аудіозаписів терапевтичних сеансів [4, с. 260]. Цікаво, що таким “означуваним”, яке має багатшаровий смисловий підтекст (як і весь текст “Лялечки”) є два слова, які ми вже згадували “Ох, боже!” [6, т. 2, с. 63].

2. ФРОЙДОВА ТЕОРІЯ “ПОМИЛКОВИХ ДІЙ” І НЕВЛАСНЕ-ПРЯМА МОВА ГЕРОЇНИ

Одна з найбільш популярних ідей Зигмунда Фрейда – “помилкові дії”. Невипадково у найбільш фундаментальній праці “Вступ у психоаналіз” (1917) цей феномен він ставить на початок своєї праці. Адже “помилкові дії”, як ніяке інше явище, свідчать про наявність підсвідомого (передсвідомого).

До помилкових дій З. Фрейд звичайно відносить психічні явища: обмовки, описки, читки, очутки, коли людина вживає замість одного слова інше. Друга група пов’язана із забуванням або імені, або наміру, або заховування предмета та ін. Фрейд вважає, що такі помилкові дії мають не випадковий характер, а цілком визначаються механізмами підсвідомого. Він наводить кілька прикладів, але серед них найбільш поширений і найбільш зрозумілий – приклад обмовки. Під час весілля дітей Г. Гельмгольца (засновника сучасної психофізіології) та відомого винахідника і великого бізнесмена В. Сіменса (Siemens) видатний фізіолог Дюбуа-Реймон виголосив вітальну промову, яку закінчив словами: “Хай живе нова фірма Сіменс і Галске”. Це була стара назва фірми, а Дюбуа-Реймон хотів вигукнути: “Хай живе Сіменс і Гельмгольц!”. Проте промовець так хвилювався, що виказав свою справжню думку – Сіменс і Галске. Інтуїція не підвела Дюбуа-Реймона – назва “Сіменс і Галске” залишилась майже до наших днів. Як зазначає Фрейд, коментуючи цей випадок, “...найбільш поширеною і в той же час найбільш дивною обмовкою є та, коли промовець каже прямо протилежне тому, що збирався сказати” [14, с. 18].

Під цим кутом зору і невласне пряма мова Раїси Левицької може “сказати” значно більше, якщо розглянути не тільки її поверховий шар, але й підтекстові нашарування.

Досі не втратила свого значення праця І.Р. Гальперіна (1905–1984) “Текст як об’єкт лінгвістичного дослідження” (М., 1981) [2], у якій він пише: “Змістовно-підтекстова інформація являє собою приховану інформацію, яка видістається із ЗФІ (змістовно фактуальної інформації. – Ю. К.) завдяки здатності одиниць мови породжувати асоціативні і конотативні значення, а також завдяки здатності речень усередині НФЄ (надфразової єдності. – Ю. К.) приводити до прирощення смислу” [2, с. 28].

Слід розглянути ще два лінгвістичних явища тексту, про які пише І. Р. Гальперін перш, ніж продовжити аналіз “Лялечки”. Ці явища називаються “проспекція” і “ретроспекція”. Лінгвіст розглядає текст як просторово часовий континуум, як дещо подібне до бахтінського хропотопа, коли всередині континуума утворюється просторово-часові зв’язки, котрі у лінгвістиці одержали назву когезія (від англійського слова cohesion – зчеплення). Слід додати, що в художніх текстах письменників ХХ століття ці зв’язки мають і смисловий характер. На це звертала увагу і К.П. Фролова у книзі “Аналіз художнього тексту”, слідом за І.Р. Гальперіном вживаючи термін “прирощення смислу”.

Отже, розглядаючи когезію, лінгвіст говорить про утворення двох типів зв’язків – перший: “Ретроспекція – граматична категорія тексту, яка об’єднує форми мовного вираження, що відсилають читача до попередньої змістовно-фактуальної інформації. Ретроспекція виявляється у двох виглядах: а) коли попередня інформація уже була викладена в тексті; б) коли попередня інформація, яка необхідна для пов’язування подій, повідомляється, перериваючи послідовний рух тексту, тобто відбувається перестановка часових вимірів повістування... Таким чином, ретроспекція постає у ролі когезії” [2, с. 106]. Важливо зауважити, що ретроспекція найчастіше з’являється у вигляді повтору. На цьому ми окремо наголошуємо, спираючись на монографічне дослідження “Поетика М. М. Коцюбинського” [8]. Другий тип зв’язку елементів тексту – “проспекція – категорія, властива не тільки літературно-художнім текстам. Вона нерідко присутня і в текстах наукових. Так, у граматиці Лайонза неодноразово згадуються явища, докладний аналіз яких подається значно пізніше. Автор

*Супервізор – спеціально підготовлений психотерапевт, який консультує психотерапевтів-початківців.

вживає низку виразів, які реалізують перспекцію, приміром: “The more particular implications of structuralism may be left for the following pages; shall look further into some of the theoretical differences... later in this chapter” (Більш детальний опис особливостей структуралізму подано далі – на наступних сторінках; дещо згодом у цьому розділі ми розглянемо певні теоретичні відмінності) [див. 2, с. 117]”. Крім даного випадку автор відносить до перспекції такі частини тексту, як передмова, вступ, пролог, від автора та ін.

В етюді М. Коцюбинського “Лялечка” текст має багато смислових нашарувань, які криються майже за кожним словом, словосполученням, реченням. Ці приховані смисли називаються підтекстом. Зокрема, пошлюся на дефініцію підтексту, яку дає сучасний український дослідник тексту І.М. Кочан, котрий багато в чому підтримує теоретичні спостереження І.Р. Гальперіна, : “Підтекст, – пише І.М. Кочан, – це вербально не виражена, прихована інформація, яка виявляється у процесі читання (слухання) тексту на тлі основної, змістово-фактуальної інформації завдяки здатності мовних одиниць породжувати асоціативні та конотативні значення” [, с. 46]. Дослідник вважає, що перші спроби створити підтекст належать грецькому байкарю Езопу, але системно підтекст почав застосовуватися наприкінці XVIII століття – Гете, Л. Стерн; в українській літературі – Тарас Шевченко, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка.

У XX столітті підтекст став невід’ємною якістю творів Т. Манна, Е.М. Ремарка, С. Юнеско, Ф. Кафки, Р. Баха, У. Еко, П. Коельйо та ін., в українській літературі – Миколи Зерова, Павла Тичини, Володимира Винниченка, Євгена Плужника, Євгена Маланюка, Остапа Вишні, Василя Симоненка, Ліни Костенко та ін. [Там само].

Лев Толстой сказав, що після Антона Чехова стало неможливо писати як до Чехова. Для Ернеста Хемінгуей (1899–1961), який, до речі, захоплювався А. Чеховим, підтекст став однією з головних творчих настанов. Він писав: “Якщо письменник добре знає те, про що він пише, він може випустити (Феллер називає це “критичність” (рос. “скважистость”) тексту) багато з того, що знає, якщо він пише правдиво, читач відчуває все випущене так само сильно, як ніби письменник сказав про це. Величний поступ айсберга в тому, що він тільки на одну восьму розпросторюється над поверхнею води” [15,

с. 54]. Текст в літературі XX століття стає особливо складним, оскільки це пов’язано з передачею складніших психодуховних явищ, до яких піднімається людина цього часу.

На початку твору “Лялечка” М. Коцюбинський змальовує, як героїня подумки вигукує “Ох, боже!”. В контексті твору ці два слова мають цілком природний вигляд, вони не привернуть особливої уваги читача, хоч і справляють певний вплив на нього. Насправді, незважаючи на те, що письменник написав їх суто інтуїтивно, вони охоплюють значне змістове наповнення або, іншими словами, багатшаровий смисловий підтекст.

Перше смислове нашарування лежить на поверхні – це внутрішній вигук, переданий невласне-прямою мовою, він означає емоцію Раїси Левицької – переляк. Вона лякається лише від однієї згадки про попа і попадю, яких, без сумніву, зустрине в новій школі. Другий смисловий пласт цього вигуку вимальовується через ретроспекцію з попередніми елементами твору: “Вона ще не проходила після історії з попом, мов відламок розірваної бомби” [6, т. 2, с. 62] і “Се вже вдруге протягом своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу...” [6, т. 2, с. 63]. Чорно-сірий депресивний пейзаж та інші натяки свідчать, що у Левицької формується соціофобія на спілкування з попом. Нарешті третій смисловий витвір вимальовується з перспекції з такою деталлю тексту: “Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семінаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй заборонені книжки, вели з нею розмову про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема бога...” [6, т. 2, с. 66]. З контексту наведених уривків випливає, що Левицька під час переляку повинна була кликати на допомогу братчиків-семінаристів або, скажімо, вигукувати “Матінко моя!”. Але ніяк не Бога, оскільки в неї був конфлікт з попом не через погане служіння Богові, а через те, що священнослужитель втручався у справи “земської школи” [6, т. 2, с. 62], а не духовної. Отож, звернення по захист до найвищої інстанції – Бога – виглядає як типова “помилкова дія”, за Фройдом. У момент небезпеки (хоча й уявної), у стані тривоги з підсвідомого Раїси Левицької вириваються її приховані переживання про справжню віру, а не нашарування, які вона отримала зі спілкування із семінарстами і які не проникли їй глибоко в душу.

Ця, сказати б, точка оповіді (тексту) має і четвертий смисловий часопростір. Вона є парадоксальною зав'язкою твору. Вчителька, яка ненавидить попів та вчилася не вірити в Бога, насправді звертається до нього за допомогою в критичній ситуації. Тут слід ще раз звернутися до І.Р. Гальперіна, який пише з приводу “проспекції”: “Доречно згадати про так званий ефект не справджених очікувань. Оповідання О. Генрі, як відомо, у більшості випадків побудовані так, що проспекція, яка виникає у читача в процесі читання, виявляється помилковою. Оповідання О. Генрі “Споріднює весь світ”, в якому крадій вдирається у квартиру з метою пограбування, аж ніяк не передбачає кінцівки – крадій і господар вирушають у шинок випити куваль пива за рахунок крадія. Ефект очікування, яке не справдилось, це і є порушення суб’єктивно-читацької проспекції, що створилася у процесі лінійного розгортання повістуння” [2, с. 142]. Іншими словами, у цьому вигуці закладена також інтрига твору – Раїса Левицька, яка начебто не вірить в Бога і ненавидить попів, несподівано закохується в попа і навіть починає обожнювати його у буквальному сенсі цього слова. Це важко зрозуміти, якщо знов-таки не звернутися до психоаналітичного учення Фрейда.

3. ПЕРЕНЕСЕННЯ

В етюді “Лялечка” є дуже дивна картина. Після знайомства Раїси Левицької з попом о. Василем і його допомоги під час бурі у них виникають побутові стосунки. Вчителька ставиться позитивно до о. Василя, але письменник аж ніяк не показує, що змінилося її ставлення до попів або до Церкви як до суспільного інституту. І раптом ми дізнаємося, що вчителька, яка почала ходити в церкву, після служби приходила додому і продовжувала молитися у дуже незвичний спосіб: “Там (в спальні на столику – Ю. К.), у сій монастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні, під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір вітваря, завітчаного запаленим зіллям, свіжими і сухими квітками. На видному місці стояла рядом із букетом велика фотографія о. Василя. // Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вітварем і з очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа і посилала йому молитви свого серця” [6, т. 2, с. 87]. Несподівано ненависть до попів, конфлікти з

ними закінчуються поклонінням перед о. Василем.

І справді, о. Василь почав допомагати у шкільних справах, заспокоювати вчительку, лікувати її душу. Через деякий час вона так звикла, що не могла обходитися без його допомоги. Нарешті, він вносив “спокій” у її душу і “вона не почувала себе одинокою” [6, т. 2, с. 75]. Стосунки вчительки та о. Василя дуже схожі на стосунки пацієнта і психоаналітика, коли пацієнт має добре ставлення до себе лікаря (що є службовим обов’язком останнього й умовою успішного лікування) і приймає його як закоханість. З. Фрейд називає це явище “перенесенням” і приділяє цій темі цілу лекцію у “Вступі в психоаналіз. Лекції”. Зокрема, він пише: “Отже, ми помічаємо, що пацієнт, якому слід було б шукати вихід зі своїх хворобливих конфліктів, виявляє особливий інтерес до особистості лікаря. Все, що пов’язано з цією особистістю, здається йому важливішим, ніж його власні справи, і відволікає його від хвороби. Спілкування пацієнта з лікарем стає на деякий час дуже приємним... Лікар теж відчуває добре враження від пацієнта і дякує, що йому випало надати допомогу яскравій особистості... Вдома пацієнт невтомно розхвалює лікаря... “Він марить вами, сліпо довіряє вам; все, що ви кажете, для нього одкровення”, – розповідають родичі” [14, с. 281].

Подібним чином Раїса Левицька переносить свою вдячність за допомогу, за прихист, а головне – за звільнення від страху на о. Василя. Вона, як і фрейдівський пацієнт, починає набридати йому: “Спочатку о. Василь байдужно приймав се спілкування (Раїси. – Ю. К.), та врешті воно почало докучати, особливо коли Раїса робила йому сцени за те, що він не бережеться” [6, т. 2, с. 81].

Отже, на підсвідомому рівні, що складає свій внутрішній сюжет, Раїса рухається від **ескапізму, соціофобії до перенесення**, тобто вона позбавляється своїх хворобливих жахів, але ще не одужує, потрапляє в залежність від своєї уяви про начебто якісь дружні, товариські стосунки з о. Василем.

4. КАТАРСИС

У системі учення З. Фрейда катарсис займає важливе місце. Як пишуть французькі спеціалісти з психоаналізу “катарсис” (грецька) – очищення, звільнення. Аристотель називав катарсисом вплив трагедії на глядача: “Трагедія є копіювання дії важливої і закінченої..., яка

вчиняє через співпереживання і страх очищення (katharsis) подібних пристрастей”. Броєр, а потім Фройд називали катартичним методом адекватне реагування на травму і результат цього реагування” [9, с. 191]. Саме таке очищення переживає Раїса Левицька, яка весь час, приховуючи у підсвідомому головне, в чому вона боялася і собі зізнатися, але на що їй вказує подруга:

“ – Ти не розумієш, – почала вона (Раїса. – Ю. К.) знов, звертаючи мокро лице до приятельки, але та перепинила:

– Ні, я дуже добре розумію: ти його кохаєш.

– Що ти сказала?

– Я кажу, що ти його... – і не скінчила.

Раїса раптом одхитнулася од приятельки і тихо скрикнула, як ранений птах.

Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля. Глибока, морочлива, чорна безодня. Раїса потиху спускалась туди і з очей її поволі щезала рожева од заходу, закутана в зелень кленів, церква” [6, т. 2, с. 89]. Це останні слова твору, але вони повертають до назви твору (ретроспекція). І хоча ця картина символічна і неоднозначна, можна висловити деякі припущення.

Без сумніву, Раїса Левицька переживає якесь психічне перетворення, воно нагадує запаморочення, втрату свідомості. Причиною цього стало оприявлення того, що вона глибоко ховала у підсвідомості: не тільки людські стосунки з о. Василем, а й кохання до нього. Вихід цього травмуючого переживання у свідомість – це і є катарсис – результат усіх попередніх переживань. З неї злітає шкаралуца лялечки (інтрига прихована вже у назві), але вона не перетворюється на метелика, як раніше зауважував автор, а провалюється у безодню самотності і її мрія, надія, яку символізує рожева церква, щезає на очах. Пошук “другої половинки”, про яку М. Коцюбинський згадує в поезії у прозі, в “Intermezzo”, видається примарним.

Сюжет твору, причому як внутрішній, так і зовнішній, – розікнений, як і у А. Чехова. Ми не знаємо, як далі складуться стосунки у Раїси Левицької з о. Василем, і в якому психічному стані отямиться героїня. Автор пропонує нам самим розвивати припущення.

5. МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОДУКТИВНІСТЬ ПСИХОАНАЛІЗУ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

Зигмунд Фройд використав багато матеріалів світової художньої літератури для створення своєї теорії психоаналізу. Дивно, але він не

залишив спеціальної роботи про значення психоаналізу для літератури. Це за нього зробив Карл Густав Юнг (1885–1961). Між Фройдом і Юнгом були деякі суперечності. Зокрема, останній вважав, що Фройд гіперболізував значення “лібідо” (гадаю, з цим можна погодитися) в теорії психоаналізу. Втім Юнг більш вдячно поставився до тієї сфери людської діяльності, яка так багато дала для розвитку психоаналізу. В травні 1922 року він прочитав доповідь на зборах Цюрихського товариства німецької мови і літератури під назвою “Про відношення аналітичної психології до поетико-художньої творчості”. Так сутнісно вперше була системно поставлена проблема взаємозв’язку психоаналізу і художньої літератури. У своїй доповіді К.Г. Юнг зробив зауваження, яке може бути важливим методологічним підґрунтям для психоаналітичного дослідження художньої літератури: “Щоб віддати належне художній творчості, аналітична психологія має цілком позбутися медичних забобонів, тому що художня творчість – це не хвороба, і потребує зовсім інших, ніж лікарсько-медичних підходів” [7, с. 273]. Відтак предметом дослідження в художній літературі має бути не шизофренія, не маніакально-депресивний психоз (хоча і це може бути), а насамперед аналіз психіки у її повсякденній діяльності, хіба що з особливою глибиною, властивою психоаналізу.

Історія психоаналітичних досліджень літератури може претендувати на цілу монографію (і не одну). Особливо це стосується таких країн, як США, Німеччина, Австрія, Польща, Франція та багато інших. В Україні, принаймні в радянський період, ця проблема не досліджувалась. Сьогодні з’являються ще тільки поодинокі розробки психоаналітичного вивчення літератури. Формується і така думка, що змалювання “роботи” підсвідомого є поглибленням “психологізму”, тобто розвитком традиції, яка вже існувала в українському літературознавстві.

Нарешті останній і головний висновок: завдяки психоаналітичному підходу вдалося дослідити такі явища внутрішнього життя, про які раніше не було і мови, скажімо, при вивченні М. Коцюбинського (ескапізм, “помилка за Фройдом”, перенесення, соціофобія, катарсис і таке інше). Звичайно, що це дослідження не вичерпує заявленої теми і навіть аналітичного розгляду “Лялечки”. Завдання було зовсім іншим – показати *методологічну продуктивність* застосування психоаналізу до вивчення української літератури, довести, що цей ін-

струмент у майбутньому може дати змогу “вчитувати” в ній нові і нові смисли попри те, що вона вже була “прочитана” багатьма попередніми дослідниками.

1. Англо-український словник: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Освіта, 1996. – 752 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – 138 с.
3. Ерышев О.Ф., Спринц А.М. Психиатрия для всех: популярный справочник. – СПб.: Нева, 2005. – 384 с.
4. Калина Н.Ф. Основы психотерапии. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 272 с.
5. Кочан І.М. Лінгвістичний аналіз тексту. – К.: Знання, 2008. – 423 с.
6. Коцюбинський М. Твори: У 7-ми т. – К., 1974. – Т. 2. – 396 с.; Т. 5. – 446 с.
7. Кузнєцов Ю.Б. Импресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст.: проблеми естетики і поетики. – К.: Зодіак-Еко, 1995. – 304 с.
8. Кузнєцов Ю.Б. Поетика прози М.М. Коцюбинського. – К.: Наукова думка, 1989. – 265 с.
9. Лапланин Ж., Понталіс Ж.-Б. Словарь по психоанализу. – М.: Высшая школа, 1996. – 623 с.
10. Мантов Р.Е. Виды эскапизма и современное искусство : На материале кинематографа : дисс... канд. филос. н. : 09.00.04. – М., 2002. – 125 с.
11. Рибо Т. Экспериментальная психология / ред.-сост. П. Фресс и Ж. Пиаже. – Вып. 1–2, М., 1966. – С. 33–62.
12. Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – 432 с.
13. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наукова думка, 1982 – Т. 35. Літературно-критичні праці (1903—1905) / упоряд. та комент. Н.О. Вишневської, М.С. Грицютик; ред. П. П. Колесик. – 1982. – 511 с.
14. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М.: Наука, 1989. – 456 с.
15. Хемингуэй Э. Старый газетчик пишет / предисл. и комент. Б. Грибанова. – М.: Прогресс, 1983. – 344 с.
16. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 85 с.

REFERENCES

1. Anglo-ukrayins'kij slovnyk: U 2-h t. – Т. 1. – К.: Osvita, 1996. – 752 s.
2. Gal'pjerin I.R. Tjext kak ob'jekt lingvisticheskogo issledovanija. – М., 1981. – 138 s.
3. Eryshjev O.F., Sprinc A.M. Psihiatrija dlja vsjeh: populjarnyj spravocnik. – SPb.: Njeva, 2005. – 384 s.
4. Kalina N.F. Osnovi psihoterapiji. – М.: Rjefl-buk; K.: Vakljer, 1997. – 272 s.
5. Kochan I.M. Lingvistychnyj analiz textu. – К.: Znannja, 2008. – 423 s.
6. Kocjubyns'kyj M. Tvory: U 7-my t. – К., 1974. – Т. 2. – 396 s.; Т. 5. – 446 s.
7. Kuznjecov Y.B. Imprjesionizm v ukrayins'kij prozi kincja XIX – pochatku XX st.: probljemy estjetyky i poetyky. – К.: Zodiak-Eko, 1995. – 304 s.
8. Kuznjecov Y.B. Poetyka prozy M.M. Kocjubyns'kogo. – К.: Naukova dumka, 1989. – 265 s.

9. Laplanin Z., Pontalis Z.-B. Slovar' po psihoanalizu. – М.: Vysshaja shkola, 1996. – 623 s.

10. Mantov R.E. Vidy eskapizma i sovremjennoje iskusstvo : Na matjerialje kinjematografa : diss... kand. filos. n. : 09.00.04. – М., 2002. – 125 s.

11. Ribo T. Expjermjental'naja psihologija / rjed.-sost. P. Frjess i Zh. Piazhje. – Вып. 1–2, М., 1966. – С. 33–62.

12. Sovrjemjennaja zapadnaja sociologija: Slovar. – М.: Politizdat, 1990. – 432 s.

13. Franko I. Zibrannja tvoriv: U 50 t. – К.: Naukova dumka, 1982 – Т. 35. Literaturno-krytychni praci (1903—1905) / uporjad.ta koment. N.O. Vyshnevs'koyi, M.S. Gricjutik; rjed. P. P. Kolesyk. – 1982. – 511 s.

14. Frjejd Z. Vvjedjenije v psihoanaliz. Ljekcii. – М.: Nauka, 1989. – 456 s.

15. Hjeminguej E. Staryj gazjetchik pishjet / prjedisl. i kommjent. B. Gribanova. – М.: Progrjess, 1983. – 344 s.

16. Yung K.G. Arhjetip i simvol. – М.: Rjenjessans, 1991. – 85 s.

АНОТАЦІЯ

Кузнєцов Юрій Борисович.

Психоаналіз як метод дослідження літератури (прикладний аспект).

Дослідження презентує осереддя авторської методологічної концепції органічного взаємозв'язку психоаналізу і лінгвістики – *концепт людської душі*, опертя на який передбачає поглиблене і смислорозлоге розуміння внутрішнього світу як творців художнього слова, так і героїв їхніх літературних творів. На прикладі головної героїні етюду “Лялечка” М.М. Коцюбинського детально охарактеризована ситуаційна динаміка тривожно-психічних розладів учительки Раїси Левицької у стосунках з о. Василем. Зокрема, встановлено, що текст цього твору має багато смислових нашарувань, які криються за майже кожним словом, словосполученням, реченням, де героїня підсвідомо рухається від ескапізму, соціофобії до перенесення і катарсису. В підсумку висновується, що застосування психоаналізу до вивчення української літератури є методологічно продуктивним інструментом виявлення нових смислових горизонтів видатних художніх творів.

Ключові слова: психоаналіз, українська література, Слово, лінгвістика, психологічних імпресіонізм, текст, людська душа, ескапізм, соціофобія, пригніченість, смислоутворення, помилкові дії, когезія, підсвідоме, перенесення, катарсис, методологічна продуктивність.

АННОТАЦИЯ

Кузнєцов Юрий Борисович.

Психоанализ как метод исследования литературы (прикладный аспект).

Исследование предлагает вниманию читателей серцевину авторской методологической концепции органической взаимосвязи психоанализа и лингвистики – *концепт человеческой души*, который предусматривает углубленное и смыслообъемное понимание внутреннего мира как творцов художественного слова, так и героев их литературных произведений. На примере главной героини этюда “Куколка” М.М. Коцю-

бинського детально описана ситуативна динаміка тривожно-психічних розстройств учительниці Раїси Левицької в відносинах з о. Васи́лем. В частині, встановлено, що текст цього твору має багато смислових нашарувань, які кроються за майже кожним словом, словосполученням, реченням, де героїня підсвідомо рухається від ескапізму, соціофобії до перенесення і катарсису. Висновок, що застосування психоаналізу до вивчення української літератури є методологічно продуктивним інструментом виявлення нових смислових горизонтів видатних художніх творів.

Ключові слова: психоаналіз, українська література, Слово, лінгвістика, психологічний імпресіонізм, текст, людська душа, ескапізм, соціофобія, пригніченість, смислоутворення, помилкові дії, когезія, підсвідоме, перенесення, катарсис, методологічна продуктивність.

ANNOTATION

Kuznetsov Yuriy.

Psychoanalysis as a Method Researches of Literature (The applied aspect).

The article presents the focus of the author methodological concept of organic interconnection of psychoanalysis and linguistics – the concept of human soul, reliance on which foresees the deep and wide sense their literary works. On the example of the heroine of the sketch “Lyalechka” of M.M. Kotsyubynskyi the situational dynamics of anxious-psychic disorders of the teacher Rayisa Levytska in the relations with the Rev. Vasyl has been characterized. Particularly, it has been found, that the text of this literary work has a lot of notional settings, hidden behind each word, phrase, sentence, where the heroine unconsciously moves from escapism, sociophobia to transference and catharsis. The result of the research states that the use of psychoanalysis to studying the Ukrainian literature is a methodologically efficient instrument of discovering new conceptual horizons of outstanding artistic works.

Key words: psychoanalysis, Ukrainian literature, word, linguistics, psychological impressionism, text, human soul, escapism, sociophobia, depression, creation of sense, false acts, cohesion, subconscious, transference, catharsis, methodological efficiency.

Надійшла до редакції 19.09.2014.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Москалець В.П.

Психологія особистості [текст] навчальний посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2013. — 416 с.

У I-й частині викладено найбільш істотні властивості особистості як психологічного феномена, що формується і функціонує в суспільстві. Розкрито сутність її біологічної (генетично зумовлених психічних властивостей), суспільної та духовної природи. Показано кореляції між конституційно-антропометричними та психічними властивостями людини; основний психологічний зміст задатків, здібностей, темпераменту, характеру; закономірності мотиваційної динаміки стосунків між особистістю і суспільством; соціально-психологічні механізми формування і функціонування особистості; сутність екзистенційних “втеч” особистості (“Втечі в Натоп”, “Втечі від Свободи”, “Втечі від Абсурду”); основний психологічний зміст духовності, моральності, совісті, любові до ближнього, утилітарної мотивації доброчинності, “екзистенційного відчаю”, віри в Бога як духовного вибору особистості.

У II-й частині, висвітлено основний зміст тих теорій особистості, які утворили модерну гуманістичну парадигму в психології: психоаналізу З. Фрейда (фрейдизму), “індивідуальної психології” А. Адлера, “аналітичної психології” К.Г. Юнга, “психосоціальної теорії персони” Е.Еріксона, “гуманістичного психоаналізу” Е. Фромма, “соціокультурної теорії” К. Горні, “гуманістичної психології” А.Х. Маслоу, логотерапії В.Е. Франкла. На ідейній базі саме цих теорій були створені найбільш ефективні методи психотерапії, психокорекції, психопрофілактики, соціальної роботи, соціальної педагогіки. Представлено основний зміст всіх методів дослідження особистості (персоналістичних): спостереження, вивчення клінічних випадків, кореляційного аналізу, формального експерименту, стратегій оцінки та самооцінки (інтерв’ю, опитувальників, самозвіту, проєктивних).

Для студентів, аспірантів, викладачів спеціальностей психологія, соціальна педагогіка, соціальна робота, всіх, хто вивчає особистість (персону).

СУТНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУ, МИСЛЕННЯ, МОВЛЕННЯ, СВІДОМОСТІ ЯК ПСИХОФУНКЦІОНАЛЬНИХ ДАНОСТЕЙ

Віктор МОСКАЛЕЦЬ

Copyright © 2014
УДК 159.9.016.5 : 922 : 955

*“Я не впевнений, чи можна справді збагнути диво мислення”
(Альберт Ейнштейн)*

Актуальність теми. Сучасному етапу науково-технічного прогресу властиве особливо інтенсивне створення і використання наукоємних технологій у більшості галузей виробництва та організації життя суспільства й управління ним. Це вимагає високої та якісної освіти, складних знань і вмінь від осіб, котрі мають справу з цими технологіями, тобто з теоріями, концепціями, методами, методиками, обчисленнями, технікою, на базисі і за допомогою яких вони функціонують. Освіта, знання, вміння, норми і цінності набуваються посередництвом пізнавальних психічних процесів – мислення, пам'яті, уяви, сприймання, уваги. Чим більш розвинені, чим краще функціонують ці процеси, тим ефективніше навчання, якіснішу освіту отримує їх носій. А належний розвиток та оптимізація функціонування названих процесів вимагає їх інтенсивного й поглибленого наукового вивчення. Життєво важливим і тому надцінним для прогресу науки й техніки є *творче мислення*. Адже сенс і спосіб існування науки – це творчість, відкриття, знаходження нових знань про світ і людину в ньому, винаходи нових підходів до важливих для соціального повсякдення об'єктів світу, засобів їх використання тощо. Тому творче мислення, творчо спроможний інтелект має бути однією з найактуальніших проблем психології XXI століття. Отож вивчення мислення, інтелекту, всіх пізнавальних психічних процесів з метою забезпечення належної ефективності їх функціонування становить перспективно актуальну наукову проблему сучасності.

Психологічну проблематику мислення та інтелекту розробляли видатні вчені: Л.С. Виготський, Ф. Гальтон, М. Вертгеймер, В. Кьолер,

Ж. Піаже та ін. Їхні здобутки – фундаментальні, ґрунтовні, вагомі. Чимало сучасних психологів плідно досліджують ці онтофеноменологічні данності людського буття. Але все ще не обґрунтовані загально визнані функціональні сутності, себто основні, базисні функції цих надскладних психічних феноменів. Нагадаємо, що у функціональних сутностях об'єктів постають їхні відрізняльні щодо всіх інших об'єктів, й відтак найбільш істотні (*differentia specifica*), властивості. Ця обставина, зокрема, помітно ускладнює висвітлення відповідної тематики студентам тих спеціальностей, які мають справу з опануванням цілісною системою знань про пізнавальні психічні процеси людини.

Таким чином, спроби наблизитись до визначень функціональних сутностей мислення та інтелекту є наріжно актуальними. Саме таку спробу являє собою це дослідження.

Мета статті: актуалізувати дискусійне поле у предметному форматі визначення функціональних сутностей (*differentia specifica*) мислення, його видів, інтелекту, а також системно пов'язаних з ними мовлення і свідомості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Видатний знавець феноменології мислення і мовлення Л.С. Виготський зазначав, що будь-яка думка як основна складова процесу мислення, вирішує якусь задачу. При цьому він виразно диференціював задачу, проблемну ситуацію і завдання. В задачі вказано відоме (її умови) і те, що треба знайти. У проблемній ситуації цього не вказано, тому суб'єкт, особина (окрема тварина) мусить сама виявити, що слід зробити, знайти, щоб досягти бажаного.

ного, позбутись нестачі тощо, тобто трансформувати для себе проблемну ситуацію у задачу. У власне завданні нічого не треба шукати – у ньому вказані способи, засоби, шляхи досягнення поставленої мети.

Спираючись на таке трактування думки Л.С. Виготським та іншими відомими дослідниками, О.К. Тихомиров констатує: “Вивчення мислення як процесу розв’язування задач сутнісно стало загальноприйнятим у сучасній психології” [6, с. 235]. Але, на нашу думку, таке трактування функціональної сутності мислення недостатньо коректне. Адже тварини у процесі навчання шляхом спроб і помилок також знаходять вихід із власних проблемних ситуацій. Нагадаємо, що “спроби й помилки” – це вид оперантного навчання (набування індивідуального поведінкового досвіду, вироблення поведінкових навичок тваринами), сутність якого полягає в тому, що, опинившись у новій для неї нужденній чи загрозливій ситуації, особина здійснює хаотичні пошукові рухи, допоки випадково не зробить такі, котрі ведуть до успішного виходу з неї. При повторенні цієї проблемної ситуації тварина щоразу з меншою кількістю помилкових спроб, швидше здійснює рухи, які забезпечують їй успіх. Чим більше повторень цієї ситуації, тим менше помилок робить тварина, хоча й за умови знаходження правильних дій кожного разу (за Е.Л. Торндайком) [див. 5, с. 101–104]. Вочевидь, що мислення у таких процесах відсутнє. І люди нерідко намагаються знайти вихід із життєвих проблемних ситуацій, розв’язувати задачу подібним чином – шляхом спроб і помилок. Якщо це вдається, то, на відміну від тварин, вони одразу запам’ятовують випадково знайдені успішні дії.

Водночас деякі тварини спроможні знаходити вихід з проблемних ситуацій за допомогою інтелектуальних актів. Нагадаємо, що цю форму поведінки тварин відкрив В. Кьолер в експериментах із шимпанзе Султаном. До стелі вольєру підвісили банан на такій висоті, щоб Султан підстрибнув і не зміг його дістати. В кутку вольєра лежав ящик, цілком придатний, щоб використати його як підставку для успішного діставання підвішеного банана. Спочатку антропоїд декілька разів підстрибував, намагаючись схопити фрукт – той висів не надто високо. Зазнавши невдачі, Султан пильно озирався навколо. Зупинивши на мить погляд на ящику, він без жодних вагань вирушав до цього предмета, брав його, приносив на місце (ставив під бананом) і використо-

вував як підставку для стрибка, що завершувався успіхом.

В. Кьолер ускладнював проблемну ситуацію, пов’язану із задоволенням нужденності тварини: клав у кутку декілька ящиків і підвішував банан вище, щоб, стрибнувши з одного з них, шимпанзе не міг дотягнутися до приманки. Виявивши це, Султан на мить зупинявся, немов замислювався, йшов і брав другий ящик, ставив його на той, який уже стояв під бананом і, стрибнувши з цієї вищої підставки, легко заволодівав ним. Так дійшло до п’яти ящиків. Більшу їх кількість він не зміг поставити один на одного так, щоб, припасувавшись краями, вони не падали; очевидно це для шимпанзе надто тонка маніпуляція. В наступній проблемній ситуації у вольєрі були тільки підвішений банан, В. Кьолер і Султан. Озираючись навколо, шимпанзе потягнув В. Кьолера за поли халата, поставив його під приманкою, виліз на нього і використав як підставку для успішного стрибка за бананом.

З цих та інших експериментів В. Кьолер вивів основні відрізняльні властивості (*differentia specica*) інтелектуальних актів тварин, серед яких першою й основною є інсайт (*англ. insight – осяяння*), тому що Султан знаходив вихід з проблемної ситуації розумово і відносно швидко, без жодних локомоційно-маніпуляційних спроб і помилок [див. 5, с. 102–123]. Дослідник порівняв інсайти шимпанзе зі “спалахами” наукових відкриттів. І це порівняння слушне, тому що всім без винятку проявам інтелекту і тварин, і людей притаманна та сама, різьчє однакова, функціональна сутність.

Візьмемо для прикладу відомі задачі, котрі не вимагають якихось особливих, спеціальних, розлогих тощо знань, а отже інтелект у них “демонструє” себе у “чистому вигляді”. Так, для розв’язання задачі про гусей потрібно лиш знати, що таке чверть, половина і ціле, скажімо, літр, півлітра і чвертка: “Летіла згряя гусей. Назустріч їм – один гусак.

– Привіт, сто гусей, – каже цей гусак.

– Нас не сто, – відповідає вожак зграї, – от якби нас було стільки, як є, та ще стільки, та ще половина, та ще чверть, та ще ти з нами, нас було б сто”.

Питання: скільки гусей було в зграї? Інтелект виявляє необхідні для розв’язання задачі властивості та співвідношення об’єктів, даних в її умовах, а саме: що кількість гусей в усіх групах, названих вожаком, дорівнює 99 і що ці групи можна поділити на рівні частини – чверті, тому що половина містить дві чверті, а

ціле – чотири. Відтак чверть плюс 2 чверті плюс 4 і ще 4 чверті дорівнює 11; $99 : 11 = 9$. У чверті – 9 гусей. 9 помножити на 4 = 36. Відповідь: у зграї було 36 гусей.

Задача про ковпаки вимагає від інтелекту всього лиш спроможності думати за інших (феномен соціально-психологічної ідентифікації): Три мудреці сперечались – хто з них мудріший. *Один з тих, до кого вони звертались із проханням розсудити їх, показав їм п'ять ковпаків – 3 чорні і 2 білі. Потім зав'язав їм очі й одягнув на кожного чорний ковпак, а білі заховав. Далі розв'язав мудрецам очі і запропонував кожному визначити, якого кольору ковпак у нього на голові. Хто першим розв'яже цю задачу – наймудріший.*

Кожен бачить, що в обох опонентів на головах чорні ковпаки і кожен припускає, що його ковпак може бути чорним або білим. Ті з них, кого їхній інтелект веде до правильного висновку, мислять далі так: *“Якщо у мене білий ковпак, то кожен з опонентів уже здогадався б, що у нього чорний, тому що міркував би так: “Якщо у мене білий ковпак, то той, у кого я бачу чорний, вже зголосився б, бо білих усього два. Але він мовчить, отже у мене – чорний ковпак.” Оскільки ж вони обидва мовчать, то у мене також – чорний ковпак”.*

Тут інтелект одного виявляє, що мав би встановити спроможний у поставленій задачі інтелект інших двох суб'єктів її розв'язування щодо співвідношення властивостей об'єктів, даних у її умовах.

Ці приклади та вивчені нами сотні різноманітних проявів інтелекту людей і тварин дають підстави визначити функціональну сутність або базову функцію **інтелекту**: це – *пізнавальна спроможність, яка являє собою здатність виявляти ті властивості, співвідношення і способи використання об'єктів, їх властивостей, застосування яких забезпечує розв'язання задач, вирішення проблем.* Звідси зрозуміло, що **інтелект є основним засобом мислення.**

У науковій і навчально-методичній літературі утвердилось трактування мислення як процесу опосередкованого й узагальненого відображення дійсності. Йдеться про опосередкування **поняттями**, котрі містять знання про спільні, однакові узагальнені властивості тих об'єктів (предметів, явищ, дій, ознак, співвідношень тощо), які охоплюються кожним конкретним поняттям. Але здебільшого не береться до уваги, що власне поняттями оперує лиш понятійне (дискурсивне) мис-

лення. Наочно-дійове мислення опосередковане сенсомоторними схемами, котрі є узагальненим перцептивним і кінестезичним досвідом суб'єкта, особини. Однак і це уточнення не оберігає від обмеження таке трактування мислення як його відрізняльність (*differentia specifica*), котра притаманна тільки йому. Адже сприймання – також опосередковане та узагальнене відображення дійсності. Засобом узагальненого опосередкування в цьому пізнавальному психічному процесі є перцептивні моделі – закарбовані генетично (вроджені) або здебільшого сформовані на підґрунті відповідного перцептивного досвіду суб'єкта (особини) – образи основних, відрізняльних, типових форм, структур (будови) класів (видів, типів тощо), об'єктів (предметів і явищ), притаманних усім об'єктам кожного класу (узагальнення), а також співвідношень “ближче – далі”, “зверху – знизу”, “між” та ін. Наприклад, навіть дуже схематичні силуети хижого птаха, що рухаються, виводкові пташенята всіх видів безпомилково впізнають, ледь вилупившись із яєць, що виявляється у відповідних захисних реакціях; навіть нерухомі силуети змії (хвилясті палички тощо), на які так само реагують мавпенята, котрі ще не бачили живої змії; контури знайомих нам об'єктів, які ми безпомилково впізнаємо навіть в умовах вельми короткотривалих експозицій (0,4 сек.), і т. ін.

Функція перцепції (сприймання) – ідентифікувати (впізнавати), а відтак адекватно відображати об'єкти посередництвом відповідних їм перцептивних моделей, є опосередкованим та узагальненим віддзеркаленням дійсності. Тому відкрита система перцептивних моделей являє собою перцептивний досвід суб'єкта, особини. Напевне, що уява, образна пам'ять і наочно-образне мислення також оперують цими моделями. Більше того, принаймні переважну більшість своїх відчуттів, образів сприймання та уяви, спогадів, потреб, мотивів, емоційних переживань та інших процесів і станів своєї психіки люди усвідомлюють, тобто ідентифікують їх з тими поняттями, до яких належать оприявлені у цих процесах і станах об'єкти. Отже, не лише мислення, а й усі ті феномени психіки людини, які усвідомлюються, опосередковані узагальненими знаннями і перш за все поняттями. З іншого боку, в інтелектуальних актах тварин, які є своєрідними маркерами наочно-дійового мислення, понятійне опосередкування відсутнє – тварини поняттями не оперують, у них відсутня друга сигнальна система (І.П. Павлов).

Всі ці стисло наведені аргументи дозволяють нам визначити функціональну сутність **мислення** як процес розв'язування задач, пошуку виходу із проблемних ситуацій, вирішення чи здолання проблем з допомогою інтелекту. З цих позицій постає функціональна специфіка видів мислення.

Наочно-дійове мислення забезпечує сенсомоторний інтелект, який оперує відповідними схемами – функціональними структурами, у яких поєднані перцептивні моделі об'єктів і вроджені або сформовані адекватні реакції на ці об'єкти, способи поводження з ними, дії стосовно них і за їх допомогою тощо, які називають кінестезичними моделями. Комплекси взаємоузгоджених сенсомоторних схем утворюють поведінкові навички людини чи тварини. Наприклад, коли хижак переслідує потенційну здобич (нуждотна проблемна ситуація для нього), він мусить адекватно і блискавично реагувати на ті її рухи, якими вона намагається врятуватись. З іншого боку, потенційна здобич хижака має, враховуючи його маневри, здійснювати такі рухи, які дають їй шанс на порятунок; а це вже її проблема.

У ще одному експерименті В. Кьолера Султан мав дістати банан, покладений за межами вольєру на такій віддалі, щоб його можна було підсунути ближче за допомогою відносно довгого предмета (палиці, дроту тощо). У розпорядженні шимпанзе, зокрема, були: достатньо довга і вочевидь закоротка палиці для здійснення такої операції; дві короткі палички, з яких можна було зробити достатньо довгу, з'єднавши їх, тому що на торці однієї з них просвердлили отвір, у який щільно вставлялась друга (такого ж діаметру отвори були по всій довжині першої палички, так що другу можна було вставити в неї і перпендикулярно); скручений дріт; ганчірка та інші предмети, непридатні для розв'язання задачі. Султан відразу зметикував, що не дістане банан рукою, мабуть у нього чудовий окомір. Оглянувши наявні предмети, він без вагань узяв довгу палицю і підсунув нею банан.

Наступного разу цієї палиці вже не було – В. Кьолер вилучив її. Султан розкрутив дріт й успішно використав його, після чого дріт вилучили. Так дійшло до того, що єдиним придатним знаряддям залишилися дві палички, які треба було з'єднати, вставивши одну в торець іншої. Султан пильно оглянув їх і вставив правильно, не зробивши жодної спроби з'єднати їх перпендикулярно. За цю операцію В. Кьолер назвав Султана геніальним. Щоправ-

да цей “геній” мав досвід такого конструювання – випадково з'єднав такі палички в такий спосіб у процесі маніпулювання ними без певної мети. Згодом Султан не лише легко з'єднував дві палички, а й три очеретини, загострюючи зубами кінці кожної з тих, які він запихав у інші.

Подібним чином шимпанзе Парис, з яким працювала Н.М. Ладигіна-Котс, безпомилково знаходив такі значущі у відповідних проблемних ситуаціях властивості предметів, як довжина, ширина, щільність, товщина, а відтак вибирав найбільш придатні з них для ефективного використання. Якщо не було готового придатного, то виготовляв його. Наприклад, відламував бокові відростки гілок, обгризав надто товсті, щоб зробити їх тоншими, відкушував щепки від дошки, розпрямляв закручений дріт для виштовхування приманки з трубки.

Подані приклади показують, що принаймні чимало інтелектуально-поведінкових актів тварин здійснюються за допомогою опосередкувальних знарядь, які вони знаходять або виготовляють. Водночас чимало їхніх інстинктивних і набутих навчінням поведінкових актів включають опосередковуючі засоби, з яких деякі вони виготовляють самостійно. Відрізняльна особливість інтелектуального опосередкування полягає в тому, що придатність предмета для застосування як запобіжного засобу особина виявляє самотужки шляхом розумового пошуку. Інстинктивне використання цих засобів запрограмоване генетично, тоді як вироблене навчінням – результат пошуку шляхом спроб і помилок. Окремі приклади демонструють інтелектуальне виявлення особиною в предметах та у їх складових властивостях, подібних до тих, завдяки яким вона успішно використала інший предмет як опосередкувальний засіб, знаряддя в конкретному інтелектуальному поведінковому акті. Так, за відсутності ящиків Султан побачив у фігурі експериментатора ті властивості, котрі дозволяли використовувати їх (вертикальний вимір твердої опори) як підставку для стрибка. Іншими словами, шимпанзе екстраполював (переніс) властивості ящика як підставки на Кьолера, зважаючи на наявність в обох достатньо високого і твердого вертикального виміру. Знайшовши палицю як знаряддя для оволодіння ціллю, він впізнав потрібну йому тверду горизонтальну річ в інших предметах. У всіх таких актах інтелект тварини знаходить у різних предметах схожі властивості, виокремлює й узагальнює їх. Л.С. Виготський

вважав, що такі узагальнення заслуговують назви “потенційне поняття”.

Розглянемо ще один цікавий прояв інтелекту, продемонстрований Султаном, про який рідко згадують. В. Кьолер розповідає: *“Я намагався спонукати Чіку скласти дві палиці. Султан присів поряд й уважно спостерігав за тим, що відбувається. Коли врешті-решт стало ясно, що Чіка абсолютно не розуміє, що від неї вимагається, я дав обидві палки Султану, сподіваючись, що він хоч якось прояснить ситуацію. Султан узяв їх, вставив одну в іншу, але не став діставати плід, а лінивим жестом підштовхнув його до Чіки”*. Цей випадок, на думку Кьолера, “виразно показав, що Султан здатен розглядати завдання, яке треба виконати, з позиції іншої тварини”, тобто він розв’язав задачу, занадто складну для інтелекту Чіки, за неї [5, с. 118–120]. У цій ситуації вочевидь працює не лише сенсомоторний інтелект як функціональна основа наочно-дійового мислення, а й щось на кшталт соціально-психологічного механізму ідентифікації з іншим суб’єктом – спроможність поставити себе на його місце, збагнути “його проблему” і вирішити її за нього, що є особливим проявом інтелекту, який демонструє наведена вище задача з чорними і білими ковпаками.

Згодом було відкрито, що здійснювати інтелектуальні акти здатні не лише шимпанзе, а й інші антропоїди і, принаймні, деякі особини багатьох нижчих видів. Наприклад, український дослідник В.П. Протопопов навчив собаку натискати лапою на клямку, щоб відчиняти дверцята проблемної клітки і діставати з неї приманку. Потім цей пес інсайтом збагнув підтягнути зубами й лапами за мотузку шматок м’яса, прив’язаного до неї, і простягнутої до нього по підлозі. У новій проблемній ситуації клямку поставили на такій висоті, що він не міг дотягнутися до неї ні пашею, ні лапою. До клямки прив’язали мотузку. Без жодних вагань (інсайт) собака схопив зубами мотузку і потягнув її. Дверцята відчинились і він заволодів приманкою [5, с. 120–140].

Власне наочно-дійове мислення людини функціонує “в чистому вигляді” у тих проблемних ситуаціях, у яких сенсомоторний інтелект працює несвідомо, автоматично, тобто без рефлексованого свідомістю суб’єкта її осмислення. Зокрема, у процесі спортивних єдиноборств, колективних ігор (вельми динамічні проблемні ситуації) учасники не мають часу розмірковувати у пошуку ефективних впливів на суперників, котрі ведуть до пере-

моги над ними, а повинні миттєво реагувати на їхні дії. Здійснюється це посередництвом майстерності, яка являє собою складний комплекс відповідних сенсомоторних схем. Зрозуміло, що це аж ніяк не виключає свідомого, цілеспрямованого, осмисленого за допомогою відповідних понять удосконалення майстерності під час тренувань.

В екстремальних ситуаціях, коли виникає загроза життю і/або здоров’ю людей, руйнацій тощо, фахівці (вояки, рятувальники, пожежні, пілоти, диспетчери аеропортів та ін.) не мають змоги подумати, як вчинити правильно. Блискавично спрацьовує їхній сенсомоторний інтелект. Притім в абсолютній більшості таких проблемних ситуацій їхня свідомість узагалі “вимикається” і вони діють автоматично, тобто не усвідомлюючи того, що і навіщо роблять. Таке “відключення” свідомості суб’єкта, який діє за екстремальних обставин, істотно підвищує ефективність його дій: не усвідомлюючи небезпеки, він не реагує на неї емоційно – не хвилюється, не боїться. Емоційні реакції не “перегривають” його розум, завдяки чому точність, швидкість і координація рухів залишаються не порушеними.

Проте далеко не всі автоматичні дії людини (ті, які не контролюються її свідомістю) є наочно-дійовим мисленням (таке ототожнення нерідко зустрічається і в навчально-методичних, і в наукових публікаціях), а лиш ті, котрі спрямовані на розв’язання задачі, на пошук виходу з проблемної ситуації, притім з допомогою ресурсів інтелекту, а не шляхом спроб і помилок. Хоча розмежувати не мисленеві автоматичні дії і наочно-дійове мислення в багатьох випадках нелегко, а то й неможливо, наприклад, у процесі керування автомобілем у місті чи на трасі з інтенсивним рухом.

Мислення немовлят (дітей, які ще не мовлять, тобто не володіють поняттями) є наочно-дійовим, здійснюється посередництвом уже вироблених сенсомоторних схем. В одному з експериментів Ж. Піаже немовля, яке оволоділо такою схемою “смикни шнурочок – будуть звуки й рухи” (деренчання і коливання брязкалець), поставили в нову проблемну ситуацію. Біля його коліски створювали рухи і звуки, котрі привертати його увагу. Коли вони припинялися, дитина починала шукати і смикати той самий шнурок, вочевидь щоб продовжити цікаву для неї “виставу”.

Чимало інтелектуальних актів дітей, які ще не оволоділи мовленням, ідентичні інтелектуальним актам тварин. Так, якщо немовля не

може дотягнутись до якогось предмета, то тягне до себе підстилку, на якій цей предмет стоїть, коли цікава для нього річ зникає за ширмою, пересувається до протилежного кінця цієї ширми і т. ін.

У одному з проявів сенсомоторного інтелекту немовлят, описаних Ж. Піаже, дитина знаходить ефективну дію посередництвом оригінального пластичного зображення її: “Я кладу ланцюжок в коробку і залишаю щілинку всього 3 мм. Зрозуміло, що Люсі не знає про закривання і відкривання коробки і не бачила, як я підготовлюю експеримент. Вона володіє лише двома попередніми схемами: перевертання посудини з метою звільнити її від вмісту і запихання пальчика в щілину, щоб схопити і витягнути ланцюжок. Звичайно, спочатку вона пробує застосувати останній спосіб: запихає пальчик всередину і мацає там, щоб дістати ланцюжок, але зазнає невдачі. Настає пауза, протягом якої Люсі демонструє дуже цікаву реакцію <...> Люсі зображує відкривання. Вона дивиться на щілину, потім декілька разів підряд відкриває і закриває рот, спочатку ледь-ледь, а потім – все ширше й ширше. <...> Невдовзі після цієї фази пластичного розмірковування Люсі рішуче вставляє пальчик у щілинку і, замість того щоб намагатись, як раніше, дістати ланцюжок, тягне шухлядку коробочки так, щоб отвір збільшився. Їй це вдається і вона бере ланцюжок” [3, с. 206–209]. Спроможність зображення предметів, явищ, дій, як відомо, базується на уяві. Отже, Люсі продемонструвала, що уяву дітей стимулюють проблемні ситуації, для виходу з яких недостатньо наявних у них розвинених сенсомоторних схем.

І в багатьох інтелектуальних актах тварин виразно постають феномени, яким притаманні істотні ознаки образів уяви. Скажімо, молодого шимпанзе Тараса навчили відчиняти дверцята клітки-ящика, натискаючи на важіль, розташований на віддалі від нього, відтак створили проблемну ситуацію: поставили у клітку баночку компоту, щодо якого Тарас був вельми ласий, а важіль розташували на такій віддалі від дверцят, що мавпі не вистачало довжини обох рук, аби натиснути на нього і водночас схопити дверцята, що автоматично зачинялись, як тільки цей важіль пускали. Зазнавши невдачі, Тарас на якусь мить немов замислився і рішуче рушив до найближчих чагарників, дорогою підняв невелику гілку й відразу кинув її. Потім відчахнув тонку суху гілку від куща вільхи, уважно подивився на

неї і також кинув. Нарешті відламав доволі довгу і міцну галузу, відкусив від неї гілочку і рушив з нею до клітки-ящика. Не виявляючи жодних ознак гри, шимпанзе натиснув на важіль, заклинив дверцята, що відчинились, стрімко кинувся до ящика і заволодів компотом. Вочевидь він якось уявляв, що має зробити тим, за чим рушив у чагарники. Саме про це незаперечно свідчить уже його візуальна експертиза придатності гілок для тієї справи. Подібні інтелектуальні акти демонстрували й інші шимпанзе з цієї групи [7, с. 106–114]. Два останні та чимало інших подібних прикладів дозволяють констатувати, що зародки уяви немовлят та антропоїдів функціонально пов'язані з їх елементарним наочно-дійовим мисленням, сенсомоторним інтелектом.

Образами уяви оперує *наочно-образне мислення*, котре послуговується аналогічним інтелектом, котрий шукає такі образи об'єктів, їх співвідношень і способів використання, які забезпечать розв'язання задачі, знаходження виходу з проблемної ситуації, вирішення проблеми. При цьому, оперуючи образами уяви, людина завжди відносить їх до тих понять, якими вони охоплюються. Отож у “чистому вигляді” можна спостерігати лише відносно примітивне наочно-образне мислення у дітей, які ще не оволоділи мовленням, та у тварин, як от в наведених прикладах. Це стосується і розв'язування задач, котре у публікаціях трактується як власне образне мислення. Наведемо відомий приклад такого розв'язання особою з феноменальними уявою і пам'яттю – Шеришевським: “Блокнот в чотири рази дорожчий, ніж олівець. Олівець дешевший, ніж блокнот на 30 копійок. Скільки коштують блокнот і олівець?” Шеришевський розв'язав цю задачу так: Він виразно уявив, що на столі лежать блокнот і чотири олівці. Три олівці відсуваються вправо, а на їх місці з'являються 30 копійок, а за ними слідує зображення двох чисел – 10 і 40. Це і є відповідь на запитання задачі. Очевидно, що у цьому образно-мисленевому процесі фігурують поняття як його невід'ємна складова. Подібним чином такі задачі розв'язують деякі діти.

В образах специфічної уяви Шеришевського виразно постає і віднесення власне образів уяви до відповідних їм понять. Так, він розповідав: “Одного разу дружина Виготського спитала мене: “Вам не можна на хвилинку підкинути Асю?” І я вже бачу, як вона крадеться біля паркана, як щось обережно підкидає; це – дитина. Але хіба можна так говори-

ти... І ще – “колоти дрова”: колоти – це ж голкою! А тут дрова. Або “вітер гнав хмари”; гнав – це пастух з батоном, і стадо, і пилюка на дорозі. І “рубка капітана”... Або, мати говорить дитині: “Так тобі й слід”. А “слід” – це за кимось слід, я ж усе це бачу” [3, с. 312, 323]. У цій розповіді слова-назви жорстко “прив’язані до тільки одного поняття, образ якого і з’являвся в уяві Шеришевського, коли цими словами називали об’єкти, які належать до інших понять.

Водночас оперування образами уяви – потужна і всеохватна характеристика функціонування когнітивної сфери психіки людини. Насамперед, наочно-образні уподібнення – істотна складова філогенезу та онтогенезу словотворення і мовлення, понятійних узагальнень, дискурсивного (понятійного) мислення, а отже і свідомості людини. До речі, сам термін “свідомість” вказує на першу і головну істотну ознаку цього психічного феномену: “с-відомо” – з тим, що відомо, тобто зі знаннями. Так само російське слово “сознание” означає “со-знанием”. Подібну етимологію цього поняття можна знайти в багатьох мовах. І це закономірно, адже основна, базисна форма знань людини – поняття, змістове визначення якого наведено вище.

Кожне утворене поняття фіксується і позначається знаком. Базова знакова система людства – мова. Кожне слово є знаком, котрий позначає якийсь поняття. Наприклад, слово “рослина”. У природі не існує рослини як такої, як матеріального предмету. Матеріально існують лиш окремі рослини, серед яких немає навіть двох цілкомитно однакових – у кожній з них є низка притаманних тільки їй особливостей, що відрізняють її від усіх інших, навіть дуже схожих на неї, тих, що виростили з насіння тієї самої, материнської. Але всі без винятку об’єкти, які ми називаємо рослинами, мають спільні, загальні властивості: фототрофне живлення (фотосинтез); наявність целюлози у клітинній стінці та двох поколінь у життєвому циклі – статевого (гематофіта) і безстатевого (спорофіта); накопичення крохмалю. Люди виявили спільність цих властивостей за допомогою мислення та об’єднали це спільне в одному понятті – “рослина”. Вчений-ботанік більш ґрунтовно, вагомо й розлого визначить поняття “рослина”, а освічена людина скаже щось на кшталт: рослина – це живий організм, який має коріння, стовбур, гілки, листя чи голки або ж травинки; рослини – це дерева, кущі, трави; рослини поглинають вуглекислий газ і виділяють кисень.

Зі свого боку, існують групи рослин, кожна з яких має спільні істотні властивості, котрі відрізняють її від інших груп. На основі мисленнєвого виявлення цих властивостей рослини поділяють на нижчі й вищі, на сімейства, ряди, типи, види, підвиди. Кожна з цих назв позначає поняття, у яких акумульовано знання про загальні, спільні властивості всіх тих рослинних організмів, які охоплюються цими поняттями: нижчі рослини – водорості, тіло яких не розділене на органи і називається слань. У вищих рослин розрізняють органи – корінь і пагін (бруньки, стебла, листя); вони поділяються на спорові (мохоподібні, плауноподібні, хвощеподібні, папоротеподібні) і насінні (голонасінні та покритонасінні). Це описання рослин можна продовжувати дуже довго. Кожне слово в ньому позначає окреме поняття, але змісти усіх цих понять пов’язані між собою відповідно до реальних, матеріальних зв’язків тих об’єктів, знання про які вони містять, й акумулюються у понятті “рослина”.

Цей приклад має продемонструвати, що:

– людська мова містить здобуті людьми знання;

– це система, у якій кожне слово посідає певне місце, відповідне місцю у системах природи й культури тих об’єктів, котрі охоплюються поняттям, яке це слово позначає;

– зміст кожного поняття, означеного словом, можна зафіксувати і розкрити тільки за допомогою тих слів, які містять інформацію про складові, властивості та/або співвідношення об’єктів, охоплених цим поняттям.

Понятійне мислення як процес функціонування усвідомленого знання дозволяє створювати й використовувати поняття і про теперішнє, і про минуле, і про майбутнє, накопичувати посередництвом знакових систем, серед яких головною, базовою є мова, досвід, що зорганізований у вигляді знань (теоретично та практично значущої інформації), що передаються від попередніх поколінь наступним. Назване мислення також дозволяє абстрагуватися від наявної ситуації і мисленнєво прогнозувати її розвиток, враховуючи і ті впливи, які може здійснити на перебіг подій суб’єкт, котрий цю ситуацію осмислює, та які спроможні організувати інші суб’єкти. Таке прогнозування лежить у підґрунті другої істотної складової свідомості – цілепокладання.

Цілепокладання – це здатність суб’єкта, мисленнєво оперуючи поняттями, створювати проект, план своїх майбутніх дій, учинків, прогнозувати їх наслідки, визначати бажані й

небажані результати і на цій основі організувати свою діяльність, поведінку та керувати ними. Цілеспрямовані планування, проектування, організація й управління уможливаються за наявності у суб'єкта знань про самого себе як про активне, діюче начало, котре впливає на об'єкти, змінюючи, перетворюючи, привласнюючи їх ідеально (як знання) чи матеріально. На базі знань суб'єкта про себе і відповідно до них формується й функціонує його самоставлення. Системне поєднання знань про себе і ставлень до себе утворює третю істотну складову свідомості суб'єкта – *самосвідомість*, змістовим стрижнем якої є його Я-концепція [8].

Самосвідомість – система знань суб'єкта про самого себе як про активне, діюче начало, котре впливає на об'єкти, змінюючи, перетворюючи, привласнюючи тощо їх ідеально та матеріально, сукупність самооцінок і сформованих на цій основі ставлень до себе. Останні розвиваються та існують тільки в усій палітрі його ставлень до інших суб'єктів і до об'єктів навколишнього світу.

Ставлення – четверта істотна складова свідомості. Людина не лише знає про світ-довкілля і про себе в ньому, а й ставиться до нього, до його об'єктів (предметів і явищ) та до себе, при цьому знає зміст своїх особистісних ставлень.

Загалом ставлення людини чисельні й різноманітні. Але всі вони мають один “корінь” – емоційні переживання, основний зміст яких охоплюється дихотоміями: приємне – неприємне; насолода – мука; тішити – засмучує. З цього “кореня” ростуть два “стовбури”, на яких “розростаються” чисельні “гілки”, “гілочки” та “листя” усього розмаїття ставлень. Ці “стовбури” – моральні та естетичні позиції суб'єкта. Перші формуються і функціонують у рамках дихотомії добро – зло, другі – прекрасне – потворне, гарне – негарне.

Всі ставлення базуються на оцінюванні й оцінках, котрі функціонують у межах дихотомії позитивне – негативне. Суб'єкт тягнеться до того, що визначає для себе як позитивне, необхідне, корисне і/або приємне, прагне долучитись до нього, завладати, опанувати ним, і закономірно відсторонюється від того, що трактує як негативне, шкідливе, зайве і/або неприємне, намагається позбутись, уникнути його. При цьому не все корисне є приємним і не все приємне – корисним.

Дослідження дуже складної феноменології свідомості значно ускладнюються тим, що вона не має власної психологічної модальності,

тобто притаманного тільки їй змісту, а являє себе перед її суб'єктом у змісті інших феноменів його психіки: мисленневих, чуттєвих (відчуття, сприймання), емоційних, мотиваційних (потреби, бажання, прагнення тощо), вольових та ін. Відтак свідомість постає “без'якісною”, беззмістовною властивістю психіки, немов якийсь таємничий, невловимий “менеджер” у ній як внутрішній організації. І все ж пропонуємо психозмістову характеристику цього “менеджера”: *людина знає, що вона знає про зміст того, що вона знає, в тому числі про себе як суб'єкта і про своє ставлення до цього знаного*. Проілюструємо ключовий зміст цієї характеристики таким прикладом: Хлопчик дошкільного віку запитують: “Ти знаєш, як тебе звати?” Він відповідає: “Василько”. Дитина ще не може зрозуміти, що запитують не як її звати, а чи *знає* вона, як її звати. Природно хлопчик знає своє ім'я, але ще не достатньо виразно усвідомлює своє знання власного імені.

Карл Бюлер першим ґрунтовно дослідив інтелектуальну спроможність дітей віком 10-12 місяців, які ще не володіють мовленням, а отже діють *несвідомо*, за допомогою таких самих за сутністю експериментів, які В. Кюлер та інші вчені проводили з тваринами. Про інтелектуальні акти, які діти демонстрували у цих експериментах, К. Бюлер, зокрема, писав: “Це були дії, цілковито схожі на дії шимпанзе, і тому цю фазу життя дитини можна доволі вдало назвати шимпанзеподібним віком”. Основний, найбільш значущий для науки результат усіх цих експериментів, він вбачав у тому, що *інтелектуальні акти тварин і дітей, які ще не оволоділи мовленням, не залежать від останнього, є домовленневими* [1, с. 102–103]. Водночас зародки, початкова стадія розвитку мовлення дитини – крики, гуління, лепетання і навіть перші слова – вочевидь доінтелектуальна. Основна функція цих протомовленневих феноменів – соціально-психологічна, її спонукальним базисом є вплив дитини на навколишніх задля задоволення своїх потреб.

Л.С. Виготський на основі аналізу значного масиву даних ґрунтовних експериментальних досліджень, проведених В. Кюлером, К. Бюлером та ін., констатував: “Основний факт, з яким ми стикаємось при генетичному розгляді мислення і мовлення, полягає в тому, що *стівідношення* між цими процесами не постійна, незмінна протягом усього розвитку величина, а величина змінна. <...> Вони розвиваються не паралельно і не рівномірно. Криві їх розвитку багаторазово сходяться і розходяться,

пересікаються, вирівнюються в окремі періоди і йдуть паралельно, навіть зливаються в окремих своїх частинах, потім знову розгалужуються. <...> У дослідах Кьолера маємо цілком виразний доказ того, що зачатки інтелекту, тобто мислення у власному розумінні слова, з'являються у тварин незалежно від розвитку мовлення і зовсім не у зв'язку з його успіхами. “Винаходи” мавп, що виявляються у виготовленні та використанні знарядь і в застосуванні обхідних шляхів у розв'язуванні задач, утворюють, без жодного сумніву, первинну фазу розвитку мислення, але фазу *домовленнєву*. <...> Найявністю людиноподібного інтелекту за відсутності хоч якогось людиноподібного у цьому відношенні мовлення і незалежності інтелектуальних операцій від “мовлення” антропоїда – так можна було б стисло сформулювати основний висновок щодо співвідношення мислення і мовлення з досліджень Кьолера.” Та й у мисленні дорослої людини співвідношення інтелекту й мовлення не є постійним та однакоvim у різних видах мислення і мови. Отож є всі підстави констатувати, що: по-перше, мислення і засоби спілкування тварин у філогенезі: а) мають різні генетичні корені, б) розвиваються незалежно одне від одного, в) істотно меншою мірою, порівняно з людиною, взаємопов'язані функціонально; по-друге, мислення й мовлення, у онтогенезі людини: 1) мають різні генетичні корені; 2) до певного віку розвиваються незалежно одне від одного – у розвитку мовлення дитини існує доінтелектуальна стадія, а в розвитку мислення – домовленнєва стадія; 3) перетинаються у певному віці, після чого мислення стає мовленнєвим, а мовлення – інтелектуальним [1, с. 89–105].

Дитина починає узагальнювати, тобто мислити, за участю мовлення із перенесення значень своїх перших слів посередництвом поверхових наочно-образних асоціацій, у результаті чого утворюється те, що Л.С. Виготський назвав “асоціативним комплексом” і “синкретичним образом”. Він, зокрема, запозичує приклад у Г. Ідельбергера: на 251-му дні свого життя дитина називає “вау-вау” фарфорову фігурку дівчинки, з якою охоче грається. На 307-му дні цим самим словом – собаку, що гавкає у дворі, портрети дідуся й бабусі, іграшкову конячку, годинник на стіні. На 331-му – хутряне боа із собачою головою і боа без голови. При цьому звертає особливу увагу на скляні очі. На 334-му – гумового чоловічка, який

пищить при натисканні. На 396-му – чорні запонки на сорочці батька. На 433-му – виголошує “вау-вау”, побачивши перлини на платті і термометр для ванни.

У ще одному прикладі, хлопчик спочатку називав “ква” качок, що плавали у ставку, потім – всі рідини, у тому числі й молоко, яке пив з пляшечки. Зображення орла на монеті також назвав цим словом, а відтак “ква” стали всі монети та круглі, схожі на них за формою предмети [1, с. 157–158].

Отже, *на відміну від власне понять, в асоціативно-комплексних узагальненнях відсутні властивості, ознаки, однакові у всіх об'єктів, котрі мисленнєво поєднуються як підстава цього узагальнення*. Так, в останньому прикладі у “ква”, яким хлопчик спочатку назвав качок на воді, невдовзі були включені всі рідини, у т. ч. молоко, вочевидь за ознакою рідкої субстанції, орел на монеті разом із самою монетою – напевне, за ознакою конфігурації качки, круглі предмети – за ознакою форми кола (як у монеті). Отже, кожна з груп предметів того самого асоціативного комплексу, утворених за якоюсь спільною для них ознакою (у цьому прикладі – рідкої субстанції, конфігурації птаха, круглої форми), не має спільних ознак з усіма іншими його групами. Качки й поверхня води поєднані у цілісному образі ситуації, названої “ква”, що являє собою асоціацію за суміжністю. За ознакою рідкої субстанції – вода й молоко, за ознакою форми, яка здалася хлопчику схожою на птаха, у комплекс, позначений “ква”, увійшли орел на монеті разом з нею самою, а відтак всі схожі на неї за формою предмети – асоціації за подобою. Отже, *узагальнення робиться на основі зовнішньої, суто наочно-образної подібності або суміжності предметів, явищ та їх властивостей*. В. Штерн назвав узагальнення такого роду *трансдукцією*.

Дорослі допомагають дитині “розбивати” її асоціативні комплекси на більш адекватні узагальнення. Скажімо, дитина засвоїла назву kota, яку почула від дорослих – “киця”. Відтак називає цим словом бороду сусіда, мамину шубу, кролика та інші волохаті й суміжні з ними речі. Її виправляють, на кшталт: “Це не кия, а борода”.

– “Додуда”, – повторює дитина.

– Так, борода, скажи правильно – бо-ро-да.

Великий масив відповідних етнографічних матеріалів свідчить, що узагальнені знання всіх без винятку первіснообщинних спільнот були продуктом трансдукції. Цей феномен на-

зивається *партиципація*. Наприклад, “індіанці північно-бразильського племені бороро стверджували, що вони є червоними папугами арара. Не йдеться про те, що, ніби то, арара колись були перетворені в бороро, що після смерті бороро стають арара, тощо. Мовиться про ототожнення, котре вочевидь було результатом асоціювання їх в одному комплексі на основі якоїсь суто зовнішньої подібності або суміжності, виявленої тими індіанцями, які здійснили це асоціювання. Немає потреби докладно розглядати партиципацію в контексті цієї статті. Зауважимо лише, що всі поділи первісних общин, племен на тотеми, фратрії і касти, вся логіка класифікацій тотемного характеру, всі їхні уявлення про світ та про себе в ньому є партиципацією посередництвом трансдукції – узагальнення на основі поверхового й здебільшого випадкового наочно-образного уподібнення [див. 4].

Наступна істотна роль наочно-образного асоціювання – у творенні слів-назв і знаків-символів. Видатний український лінгвіст О.О. Потєбня довів, що *словотворення* – утворення назв у процесі розвитку мов – здійснювалося головним чином шляхом асоціювання за подобою різних ознак, властивостей об’єктів, їх функціональної приналежності та структурної суміжності. Він назвав цей феномен *словесним символізмом*.

Символ ми трактуємо як *особливий знак*, “...котрий уже в своїй зовнішній формі втілює зміст того поняття, яке представляє” (Г.В.Ф. Гегель) [2, с. 14–15]. Наприклад, лисиця – символ хитрості, коло – вічності, трикутник – триєдності, собака – вірності, слон у різних культурах – або мудрості, або сили, змія, що кусає себе за хвіст – вічності, дарування квітів – символ почуттів, прекрасних як квіти, стояння на колінах – ієрархії та покірливості (мовляв, я менший перед тобою і у твоїй владі). Стародавні греки й римляни вважали, що гроза – це експресія гніву Зевса (Юпітера). Мовляв, коли він гнівається, то кидає громи й блискавки, розряджає у такий спосіб свою божественну злість. В європейській культурі вираз “кидає громи й блискавки” став символом гніву. Феміда – антична богиня з терезами і зав’язаними очима – символ правосуддя. Мовляв, вона справедливо зважує і судить учинки всіх людей, не дивлячись на їхній соціальний та/чи економічний статус, не зважаючи на нього. В наш час скульптурний портрет Феміди – символ права в усьому світі.

Наведемо декілька виразних прикладів словесного символізму: Плід кукурудзи, яку

завезли з Америки, наші предки назвали *початком*, тому що за формою він схожий на веретено з пряжею на початку прядіння, яке називається початок. В свою чергу, таке веретено назвали так, тому що з нього починалось прядіння. Веретено ж, напевне, – від вертіти, вертітись. Слова дочка, донька походять від доїти – важливим обов’язком дочок у родинах наших предків, русичів було доїння худоби. Місяць – від міряти, або навпаки. Російське “луна” походить від латинського слова мінливий, не постійний. Наше слово “луна” асоціюється з “лунає”. Копито – копати. Голуб – голубий. А в мові араанда однаково називаються голубий і небо – “алкіра”; “іпіта” – і яма, і глибокий; “кнара” – і батько, і великий. Ведмідь (медведь) – той, що відає мед. Індіанці-алгонкіни позначили тим самим словом бобра і працелюбність.

Назва “поняття” походить від стародавньоруського слова “яті” – схопити, взяти, обняти, яке, своєю чергою, утворено поєднанням слів “я і “ті” (ти). Англійське слово light – світло, що має значення, асоційовані за: а) зовнішньою подобою – яскравий, блідий відтінок, білявий (блондин); б) подібною функцією – свічка, лампа, маяк, вікно, віконне скло, освілювати, запалюватись; в) власне символічним уподібненням – громадська думка, знаменитість (у нас – світило). У мові одного з племен Самоа (Нова Гвінея) слово “мата” означає лице; дослівно “мата’у” – похмуре лице, а також – скупість, скупий, заздрощі, заздрісний, страх, боягуз. “Матапуа’а” дослівно – лице свині, а також – потворне, бридке, огидне, неподобство, бешкетувати тощо. Вони однаково називають число 10 і крокодила, тому що ця тварина залишає на піску 10 слідів від кігтів. Відтак словесно-символічне *означення* (називання) являє собою знаходження якоїсь зовні схожої ознаки, функціональної приналежності або структурної суміжності у тому об’єкті, який означають, і в тому, назва якого береться для означення.

Специфічний прояв асоціювання за подобою (уподібнення) в називанні об’єктів подано в назвах на кшталт: ніс корабля, підощва гори, бики моста, горло пляшки, ніжка стола, стільця, рукав ріки, ручка дверей і т. ін. Морські леви, морські свинки, морські слони не є, відповідно, левами, свинями, слонами. Їх назвали так, тому що вони мають щось подібне у будові тіла з цими тваринами: морський слон – хобот і т. ін. Нерідко такі асоціювання демонструють діти. Наприклад:

“Індик – це качка з бантиком”. “Страус – це жирафа, тільки птаха вона” (К. Чуковський).

Асоціативно-образним є ідеографічне та ієрогліфічне письмо (писемне мовлення). Піктограми – це схематизовані зображення предметів, явищ, дій, їх окремих ознак, ситуацій, подій. А ідеограми – схематизовані малюнки-символи, на кшталт: половина силуету сонця залежно від контексту може означати “ранок”, “вечір”, або “початок”, “кінець”. У ієрогліфічному письмі наявні і схематизовані зображення (пиктограми), і символи об’єктів (ідеограми). Наприклад, китайський ієрогліф “собака” – це схематично-стилізований рисунок цієї тварини; три в купі ієрогліфи “собака” – “вихор”, “смерч”, “сильний порив вітру”; “собака” під “людиною” – “попора”, “покірливість”, “слухняність”.

У буквах і написаних ними словах, як і в усіх інших знаках, немає жодної подоби з тим, що вони позначають. Букви *м, і, с, я, ц* не мають нічого схожого з відповідними їм звуками. Слово місяць – з цим супутником Землі, як і його назви всіма іншими мовами, котрі вочевидь не схожі між собою за складом звуків: муун – англійською, монд – німецькою, ай – турецькою, холд – угорською і т. ін. Це стосується усіх видів знаків: цифрових, Азбуки Морзе, мови свистів, барабанів, прапорців, вогнів і димів, жестів, рухів і поз – тіло людини може прийняти понад тисячу різних поз, і кожна з них може стати знаком – і т. ін. Водночас багато, але далеко не всі, слова-жести мови глухонімих (амслену та ін.) є символами. Наприклад, показати на зуби може означати або білий, або камінь.

У прислів’ях узагальнена життєва мудрість закарбована образами, які являють собою дуже стислі описання відповідних повсякденних ситуацій. При цьому ту саму мудру настанову різні культури ілюструють різними образами. Наприклад: “Після бійки кулаками не махають” (українське прислів’я). “Пропустивши літо, по малину не ходять”. “Горіхи принесли, коли зубів не стало” (російські). “Після дощу плащ не одягають” (перське). “Почав стайню замикати, коли коня вкрали” (татарське). “Пізно коси заплітати, коли волосся вилізло” (бенгальське). “Пізно копати колодязь, коли будинок згорів” (тамільське).

Але повернемося до *онтогенезу мислення й мовлення*. У віці біля двох років дитина відкриває, що кожна річ має своє *ім’я*. Вона починає активно і дуже швидко збільшувати свій запас слів, питаючи, зі з’ясування того,

як називаються нові для неї об’єкти. Істотною особливістю засвоєння мови дітьми у цей період є те, що вони відносять слова до тих самих об’єктів, що й дорослі, але значення тих самих слів у дітей та дорослих різні. Зокрема, Л.С. Виготський переконливо довів, що *значення слова є одиницею, яка становить єдність мислення і мовлення*. Він писав: “Це така єдність обох процесів, яка далі не розкладається, про яку не можна сказати, що вона являє собою: феномен мислення чи феномен мовлення. Слово, позбавлене значення, не – слово, воно є звуком порожнім. Отже, значення – це засаднича, констатуюча ознака самого слова. Воно є само слово, що розглядається з внутрішнього боку. Таким чином, маємо право розглядати його з достатньою підставою як феномен мовлення. Але значення слова з психологічного погляду – це не що інше, як *узагальнення* або *поняття*. Узагальнення і значення слова – суть синоніми. Всіляке ж узагальнення, всіляке утворення поняття є найбільш специфічний, найбільш істинний акт думки. Отже, ми маємо право розглядати значення слова як феномен мислення. <...> Значення – це зафіксована у словах класифікація, категоризація предметів, явищ, їх станів та властивостей. <...> Воно є феномен словесної думки чи осмисленого слова, воно – це *єдність слова і думки*” [1, с. 297].

Істотною відмінністю значень тих самих слів у дорослих і дво-трирічних дітей виразно постає у тому факті, що діти вважають слова-назви об’єктів їх невід’ємними атрибутами, властивостями. Відтак, намагаючись пояснити назву об’єкта, вони “прив’язують” її до якогось із відомих їм його атрибутів, властивостей, що вибирається здебільшого навмання. Наприклад, дитині пропонують пояснити назви: “корова”, “теля”, “кінь”, “собака”. Вона тлумачить: “Корова називається “корова”, тому що у неї роги (цікаво, що з позицій “словесного символізму”, за Потєбнею, це вірно); а “теля” – тому що у нього роги ще маленькі; “кінь” – тому що у нього немає рогів, “собака” – тому що у нього немає рогів і він маленький”. На запитання: “Чи можна замінити назву одного предмета іншим, наприклад, корову назвати чорнилами, а чорнила – коровою?” – діти відповідають, що це неможливо, тому що чорнилами пишуть, а корова дає молоко. Тобто, перенесення назви речі означає для них і перенесення її властивостей. Якщо вдається схилити дітей до таких перенесень, то вони неспроможні здійснити це уповні. Коли, ска-

жімо, з дитиною, все ж домовляються поміняти між собою назви “корова” і “собака”, а відтак питають: “Чи є у корови роги?” Відповідь: “Є”.

– “Але ж корова – це собака, а хіба у собаки є роги?”

– “Звичайно, раз собака – це корова, якщо так називається корова, то і роги мають бути. Коли це корова, значить роги мають бути! У такої собаки, котра називається корова, маленькі роги обов’язково мають бути”.

Л.С. Виготський назвав такі значення слів дітей псевдопоняттями і характеризував їх, зокрема, так: “ззовні – поняття, всередині – комплекс”; “це міст, перекинутий між синкретичним, наочно-образним та абстрактним мисленням дитини”. Діти переходять через цей місток за допомогою дорослих. Головний вектор цього переходу – систематизація значень [1, с. 149–154].

Істотною особливістю псевдопонять є їх несистематизованість. Поза системою значення слів інакше співвідносяться з відповідними їм об’єктами, ніж коли вони інтегровані у систему. Розуміння слова “квітка” дитиною, яка не знає ще слів “ромашка”, “троянда”, “фіалка”, “конвалія” тощо, і дитиною, котра знає ці слова, суттєво відрізняються. Поза системою значення (поняття) пов’язані все ще переважно синкретично, асоціативно-комплексно, трансдуктивно. Систематизація їх здійснюється шляхом ієрархізації – поняття співвідносяться з родинними їм поняттями, у результаті чого між ними встановлюються ієрархізовані системні співвідношення типу “рід – вид”: квіти – це ромашка, троянда, фіалка, конвалія і т. ін.; квіти – це рослини, рослинами є також дерева, кущі і трави.

Притім “дослідження Фогеля, – зазначає Л.С. Виготський, – показали, що дитина, напевне, не входить у сферу відсторонених понять, відправляючись від спеціальних видів і піднімаючись все вище. Навпаки, спочатку вона користується найбільш загальними поняттями. До рядів, що посідають середнє місце, вона приходить не шляхом абстракції, або знизу вверху, а шляхом визначення, переходячи від вищого до нижчого. Іншими словами, мислення дитини розвивається, переходячи від роду до виду і різновиду, а не навпаки. Істотним підтвердженням цієї позиції є той факт, що перше слово, яке вживає дитина, – це дійсно загальне означення, і тільки пізніше такі означення нею уконкретнюються. Дитина, зазвичай, раніше привласнює слово “квітка”, ніж назви окремих квітів, і навіть якщо їй чомусь

доводиться раніше оволодіти якоюсь окремою назвою і вона опановує слово “ружа” раніше, ніж слово “квітка”, то все ж користується цим словом і застосовує його не лише щодо ружі, а й стосовно всілякої квітки, тобто користується цим окремішнім означенням як загальним. Зміст засвоєних у такий спосіб понять поступово збагачується, збільшується” [1, с. 179–180].

Систематизація дитиною своїх понять вимагає оволодіння логічними співвідношеннями та операціями, відображеними у відповідних граматичних конструкціях: “тому що”, “інакше”, “якби, то” тощо. Чисельні експерименти показують, що діти спочатку освоюють ці конструкції, а потім доходять розуміння власне тих логічних співвідношень та операцій, які вони позначають. Так, дошкільнята здебільшого не можуть логічно правильно доповнити каузальні (причинно-наслідкові) фрази типу: “Людина впала з велосипеда, тому що...”. Вони завершують їх на кшталт: “...тому що вона упала і дуже забилася”. “Я загубив мою ручку, тому що...” – “...тому що я не маю чим писати”. “Я пішов купатися, тому що...” – “...тому що потім я був чистим” (за Ж. Піаже). Водночас у висловлюваннях, які відображають їх життєвий досвід, діти загалом доречно вживають ці сполучники і правильно розуміють їх зміст у фразах інших людей. І в цьому разі ці сполучники – також псевдопоняття.

Важливим фактором успішної трансформації псевдопонять дитини у власне поняття є виявлення *істотних спільних, однакових властивостей* у предметах, з якими вона має справу. Л.С. Виготський пише: “Е. Клапаред показав з допомогою вельми цікавих дослідів, що усвідомлення схожості з’являється у дитини пізніше, ніж усвідомлення відмінності. І справді, дитина просто поводить себе однаково щодо предметів, які можуть бути уподібнені один одному, не маючи потреби усвідомити однаковість своєї поведінки. Вона діє, так би мовити, за схожістю раніше, ніж її продумує. А відмінності у предметах створюють неможливість пристосування, що і тягне за собою усвідомлення” [1, с. 208]. Спрямування уваги на значущі для цього ознаки об’єктів дитина робить шляхом використання наявних у неї слів-назв цих ознак. При цьому діти, які вже значною мірою оволоділи власне поняттями, продовжують вживати і псевдопоняття, які ще тривалий час залишаються кількісно переважаючою формою їхнього мислення. І дорослі далеко не завжди мислять власне поняттями.

Нерідко загалом зріле, а іноді й вельми розвинене мислення, оперує псевдопоняттями і навіть синкретично-комплексними узагальненнями, тобто такими, які створені на основі поверхових, а не істотних спільних, однакових, властивостей. З цього приводу Л.С. Виготський пише: “Основний висновок нашого дослідження у генетичному розрізі може бути сформульований у вигляді загального закону, який стверджує, що *розвиток процесів, які приводять згодом до утворення понять, сягають своїм корінням глибоко в дитинство, але тільки у перехідному віці визрівають, складаються і розвиваються ті інтелектуальні функції, які у своєрідному сполученні формують психічну основу утворення понять*” [1, с. 130].

Істотною функціональною складовою понятійного мислення є *внутрішнє мовлення*. Зовнішнє мовлення, за Л.С. Виготським, – процес перетворення думки в слова, її матеріалізація як об’єктивація; внутрішнє – зворотний за напрямом процес, що йде ззовні всередину, це процес “випаровування мовлення в думку”. [1, с. 316]. Цей відомий психолог-дослідник блискуче довів, що внутрішнє мовлення розвивається з мовлення дитини, яке Ж. Піаже назвав *егоцентричним* на тій підставі, що діти у процесі гри та інших занять говорять лиш про себе самих і навіть не намагаються слухати, чути й розуміти інших. Інакше кажучи, тоді дитина егоцентрично щось промовляє, ні до кого конкретно не звертається, не цікавиться тим, чи слухають її, не чекає відповіді на свої висловлювання, не виявляє бажання впливати на співбесідника і не намагається повідомити йому щось. Усе це істотно відрізняє егоцентричне мовлення від соціалізованого мовлення дітей, посередництвом якого вони обмінюються інформацією, повідомляють, задають запитання, просять, наказують, погрожують, критикують тощо.

Ж. Піаже ґрунтовно дослідив егоцентричне мовлення дітей і дійшов висновків, основний зміст яких Л.С. Виготський виклав так: “Мовлення дитини раннього віку здебільшого егоцентричне. Воно не слугує цілям повідомлення, не виконує комунікативних функцій, воно лиш скандує, ритмізує, супроводжує діяльність і переживання дитини, як акомпанемент супроводжує основну мелодію. При цьому воно нічого істотно не змінює ні в діяльності дитини, ні в її переживаннях, як акомпанемент не втручається у плин і стрій основної мелодії, яку супроводжує. Між тим та іншим є швидше

якась узгодженість, ніж внутрішній зв’язок. <...>Тобто егоцентричне мовлення не виконує жодної об’єктивно корисної, потрібної функції в поведінці дитини. Це мовлення для себе, для власного задоволення, якого могло б і не бути, у результаті чого ніщо істотно не змінилось би в дитячій діяльності. Можна сказати, що це підпорядковане цілковито егоцентричним мотивам дитячого мовлення, яке майже незрозуміле навколишнім, є ніби вербальним сновидінням дитини чи, принаймні, продуктом її психіки, який ближче стоїть до логіки мрії й сновидіння, ніж до логіки реалістичного мислення.” <...> Відтак “...природно визнати в ньому симптом слабкості, незрілості дитячого мислення й логічно очікувати, що у процесі дитячого розвитку цей симптом зникатиме, <...> звучатиме все тихше й тихше, допоки, нарешті, не зникне з дитячого мовлення.” Справді, дослідження Ж. Піаже показали, що коефіцієнт егоцентричного мовлення до семи-восьми років життя дитини наближається до нуля. Він стверджує, що воно просто відмирає, згортається, зникає [1, с. 42–47].

Л.С. Виготський поставив під сумнів правильність цих висновків і спростував їх за допомогою низки експериментів. У першій серії цих експериментів він виявив, чи є в дітей віком 3–5 років, які егоцентрично розмовляють, *ілюзія розуміння* їхніх висловлювань навколишніми. Науковець усував підстави цієї ілюзії шляхом введення обстежуваної дитини, коефіцієнт егоцентричного мовлення якої був попередньо виміряний, в оточення інших дітей, як це робив Ж. Піаже, або у колектив глухонімих дітей, або тих, котрі розмовляють іншою мовою. Виявилось, що коефіцієнт егоцентричного мовлення стрімко падав – здебільшого до нуля, у решті випадків – зменшувався в середньому у вісім разів.

У другій серії дослідив те, як на егоцентричне мовлення дитини впливає ізоляція. Знову спочатку вимірювався коефіцієнт егоцентричного мовлення в довірлі інших дітей. Відтак її або садили за окремих стіл, поставлений досить далеко від інших дітей у кутку кімнати, або залишали саму у кімнаті – експериментатор виходив, однак бачив і чув дитину, або вводили в середовище незнайомих їй дітей, з якими вона не розмовляла ні до, ані у процесі експерименту. Результати аналогічні – здебільшого різке падіння егоцентричного мовлення до нуля або зменшення його приблизно ушестеро.

У третій серії вивчалися чинники вокалізації егоцентричного мовлення. Після вимірю-

вання його коефіцієнту у звичних для обстежуваної дитини умовах, її вводили в ситуацію, у якій вона мала зрозуміти, що інші її не чують: 1) її садили на далекій віддалі від інших дітей, також розсаджених з великими проміжками у великій залі; 2) за стінами лабораторії, у якій проводився експеримент, грав оркестр чи стояв галас, що цілковито заглушувало не лише голоси інших, а й її власний; 3) їй забороняли говорити голосно і пропонували розмовляти тихо, пошепки або взагалі без звуків. Результат – стрімке падіння кривої коефіцієнту егоцентричного мовлення, однак дещо менше, приблизно уп'ятеро.

На основі результатів цих експериментів Л.С. Виготський вивів три особливості егоцентричного мовлення: 1) воно функціонує тільки у дитячому колективі за наявності інших дітей, зайнятих тією ж діяльністю, а не тоді, коли дитина залишається сама з собою, отож його можна назвати “колективним монологом”; 2) цей “колективний монолог” ґрунтується на ілюзії розуміння – дитина вважає, ніби її, на перший погляд, не звернені ні до кого персонально висловлювання зрозумілі всім навколишнім, а тому її висловлювання є спільним надбанням; 3) за формою це мовлення як і соціалізоване, зовнішнє, озвучене, а не виголошується пошепки, невиразно, для себе [1, с. 326–330].

В інших експериментах Л.С. Виготський ускладнював діяльність дітей. Так, коли вони вільно малювали, в них не було під руками потрібних кольорових олівців, паперу, фарби тощо. Коефіцієнт егоцентричного мовлення у таких утруднених умовах швидко зростав майже вдвічі, порівняно з коефіцієнтами тих самих дітей в обставинах без утруднень, які відповідали коефіцієнтам, виведеним Ж. Піаже. Діти, наштотхнувшись на утруднення, починали думати вголос, на кшталт: “Де олівець, тепер мені потрібен синій олівець; нічого, я замість нього намалюю червоним і змочу водою, це потемнішає і буде як сине”. Отже, ці експерименти показали, що *утруднення перебігу діяльності, тобто виникнення проблемної ситуації, – потужно стимулює інтенсивність егоцентричного мовлення дітей.*

Діти молодшого шкільного віку в аналогічних проблемних ситуаціях поводитись інакше: вони вдивлялись, обдумували, потім знаходили вихід. На запитання, про що вони думали, вони завжди давали відповіді, котрі за змістом вельми схожі з мисленням вголос дошкільнят. На цій підставі Л.С. Виготський припустив,

що дошкільнята здійснюють мисленнєві операції посередництвом мовлення вголос, а школярі за допомогою мовлення внутрішнього, беззвучного. Отже, *егоцентричне мовлення дуже легко стає засобом власне мислення, тобто є озвученим плануванням виходу із проблемних ситуацій.* Наприклад, дитина віком п'ять з половиною років малює трамвай. Обводячи олівцем лінію, яка має зображувати одне з коліс, вона надто сильно натискає на олівець. Графіт ламається. Дитина намагається, з силою натискаючи зламаним олівцем на папір, усе ж завершити коло, але на ньому не залишається нічого, крім ввігнутого сліду від олівця. Тоді вона виголошує тихо, ніби для себе: “Він зламаний”, – констатує розуміння проблеми. Відтак вголос вносить правки у сюжет малюнка – мовляв, вагон поламався в аварії і тепер його ремонтують у депо. І починає фарбами зображувати “зламаний” нею трамвай, продовжуючи говорити сама з собою про змінений сюжет.

Ці егоцентричні висловлювання дитини настільки виразно пов'язані з усім перебігом її діяльності, настільки вочевидь утворюють поворотний пункт усього її малювання, настільки недвозначно свідчать про розуміння проблеми, про пошук способу вирішення її, про внесення змін у проблемну ситуацію, які визначили усі її подальші дії, що увесь цей процес неможливо відрізнити від перебігу власне мислення, що прийняти його за “простий акомпанемент”, який не втручається у ритміку “основної мелодії”, за побічний продукт дитячої активності просто неправильно. Іншими словами, егоцентричне мовлення слугує мисленню дитини у подоланні утруднень і перепон, у пошуку виходу з проблемних ситуацій. “Це мовлення для себе, яке найінтимнішим чином обслуговує мислення дитини”.

Л.С. Виготський підкреслює, що егоцентричне мовлення виконує не лише цю інтелектуально-мисленнєву функцію і що ця його функція виникає не одразу. Але проведені ним чисельні експерименти і спостереження показали, “...як діти у егоцентричних висловлюваннях, котрі супроводжують їхню практичну діяльність, відображають і фіксують кінцевий результат чи головні поворотні моменти своєї практичної операції, як це мовлення по мірі розвитку діяльності дитини зсувається все більше й більше до середини, а потім до початку самої операції, набуваючи функції планування і спрямування наступної дії <...>, як слово, що виражає підсумок дії, нерозривно

сплітається з цією дією, і саме внаслідок того, що воно закарбовувало і відображало в собі найголовніші структурні моменти практичної інтелектуальної операції, само починало висвітлювати і скеровувати дії дитини...” [1, с. 48–50].

Результати всіх цих експериментів дозволили Л.С. Виготському констатувати, що егоцентричне мовлення дитини – особлива форма мовлення, яка вже виокремилась функціонально та структурно, але ще не відокремилось остаточно від соціального мовлення, у засадах якого визрівала і розвивалась. Дитина починає розмовляти сама із собою цілковито так само, як вона розмовляє з іншими, думати вголос, коли ситуація спонукає її до цього. “...Егоцентричне мовлення являє собою змішану, перехідну форму від мовлення для інших до мовлення для себе...” [1, с. 331].

З віком зростає незрозумілість егоцентричного мовлення – піднімається від нуля у трирічному віці до майже стовідсоткової у семи-восьмирічному. Водночас зменшується його вокалізація, котра стає непотрібною і безглуздою – процеси усвідомлення, мислення, розуміння не вимагають виголошення вже тому, що випереджують його. Відтак егоцентричне мовлення як “інструмент” цих процесів, унепотрібнюється через їх розвиток – дитина все швидше усвідомлює, мислить, розуміє, ніж уголос розповідає про перебіг своїх когнітивних процесів. Цілковите зникнення вокативної складової егоцентричного мовлення створює ілюзію його відмирання. Але це лишень ілюзія. Це те ж саме, що вважати відмиранням той момент, коли дитина перестає користуватися пальцями при перераховуванні і від рахування вголос переходить до обчислень подумки. Насправді у цьому зникненні – не відмирання егоцентричного мовлення, а остаточна трансформація його у внутрішнє мовлення [1, с. 321–324].

Запропонуємо дорослому розв’язувати якусь задачу вголос, тобто викличемо вияв його внутрішнього мовлення, й одразу пересвідчимося, що воно вражає подібне на егоцентричне мовлення дітей. Зокрема, і те, й інше неможливо зрозуміти, якщо просто записати їх у протокол, себто відірвати від тих інтелектуальних операцій, які вони організують і скеровують. Вони зрозумілі лише для суб’єкта, тому що скорочені, з пропусками, з “короткими замиканнями” [1, с. 51].

Вказану особливість внутрішнього мовлення Л.С. Виготський назвав *предикативністю* (лат. *praedicatum* – сказане; *предикат* –

присудок судження, висловлювання, який повідомляє про дії підмета та його ознаки). Він показав, що воно складається із самих дієслів. Мовляв, ми завжди знаємо, про що йдеться у нашому внутрішньому мовленні, відтак усвідомлюємо, маємо на увазі підмети наших внутрішніх суджень і без їх називання. Тому внутрішнє мовлення обходиться малою кількістю слів, які характеризують істотний, тобто функціональний, зміст суджень – предикати. Подібно до того, як в усному мовленні синтаксис стає предикативним у тих випадках, коли підмет і члени речення, що відносяться до нього, відомі співбесідникам, внутрішнє мовлення, у якому підмет відомий суб’єкту, складається майже із самих дієслів, тому що в нього немає потреби розповідати самому собі, про що йдеться. Звідси – “короткі замикання”, фрагментарність, скороченість, згорнутість, уривчастість внутрішнього мовлення. Тому навіть якби це мовлення чули інші, вони б не зрозуміли його [1, с. 331; 340–345].

А от письмове мовлення – найбільш розгорнуте і конкретизоване. За його допомогою доводиться розлого пояснювати словами і ту інформацію, яка в усному мовленні передається інтонаціями, мімікою, пантомімікою. Це – розмова з уявним співбесідником, знайомим або незнайомим. Формування письмового мовлення вимагає від дитини довільності, пильного контролю свідомості. Розмовляючи, вона не добирає свідомо звуки, які виголошує, тобто не здійснює ніяких цілеспрямованих операцій стосовно їх артикуляції. Навчаючись писати, вона має щоразу розчленовувати слова, які пише, на звуки, з яких ці слова складаються, і перекодовувати звуки у відповідні їм букви. Таким самим чином діти пишуть фрази. Нарешті, семантика письмового мовлення вимагає свідомо-мисленнєвого опрацювання значень потрібних слів задля розгортання їх у логічній послідовності. Так само дорослий дописувач мусить переконливо, аргументовано пояснити, що він хоче сказати, щоб читачі адекватно зрозуміли цю інформацію. Все це здійснюється посередництвом внутрішнього мовлення. Отож письмове мовлення формується, розвивається і функціонує на базисі внутрішнього і разом з ним [1, с. 236–240; 339–341].

Отже, *понятійне мислення є мовленнєвим, тому що воно оперує понятійними знаннями, базисну систему яких становить мова*. Основний поділ понять – на емпіричні і теоретичні. В емпіричних відображені знання про

значущі для практичної діяльності властивості об'єктів, у теоретичних – істотні, сутнісні, які постають у законах, способах існування, функціонування, створення об'єктів. Наприклад, функціонально життя – це спосіб існування білкових (протеїнових) у своїй основі тіл, істотним моментом якого є метаболізм (обмін речовин). Ссавці – це хордові (хребетні) тварини, які народжують живих дитинчат і вигодовують їх молоком.

Основна відмінність теоретичних понять від емпіричних полягає у тому, що багато з них – абсолютно абстрактні та ідеальні в тому розумінні, що об'єкти, зафіксовані в них, не можуть існувати реально, тобто їх можна лише помислити. Скажімо, кола як геометричного розміщення точок, рівновіддалених від центра, не існує і не може існувати, що впливає з корпускулярної, перервної будови матерії та безперервних рухів мікрочастинок, з яких вона складається. Отож точки – це об'єкти, які б мали реальне існування, якби вдалося звести до нуля просторовий вимір і рух мікрочастинок. “Чистий” інерційних рух можна було б спостерігати, якби вдалось цілковито ізолювати тіло, що рухається, від впливу всіх інших тіл та енергій. Але ні перше, ні друге неможливо зробити.

Координована, ієрархічна система теоретичних понять, у тому числі й виражена у формулах, яка містить знання про істотні властивості систем об'єктів, називається *теорією* (до прикладу, теорія інформації, теорія відносності, конституційно-антропометрична теорія особистості). Теорії продукує творче мислення. Про його сутність, функціональні структури, чинники, механізми відомо дуже мало. Проте очевидно, що істотними феноменами у його функціональній структурі є натхнення, інтуїція, інсайт. Бенедикт Спіноза називав *інтуїцію безпосереднім інтелектуальним баченням властивостей та зв'язків речей* і вважав, що саме інтуїція, а не виведення шляхом логічної побудови міркувань та висновків відіграє головну роль у творчому мисленні. Альберт Ейнштейн стверджував, що його творче мислення перебігає головним чином, оминаючи слова і притім *несвідомо, тобто інтуїтивно*. Мовляв, до відкриттів веде не логіка, а інтуїтивне проникнення у суть речей, що здійснюється поза контролем свідомості.

Момент власне відкриття називають *інсайтом*: це інтелектуальне осяяння, у якому різно постає нове знання, нова істина. Чимало вчених зазначали, що мисленнева процедура,

в якій народжується творче осяяння, не рефлексується свідомо, не усвідомлюється, тобто є інтуїтивною. Наприклад, Г. Гельмгольц зазначав, що творчі думки в нього виникають невідомо звідки, несподівано і без напруження, з раптового натхнення. Гаус писав: “Як вдаряє блискавка, так була розгадана загадка. Я сам не міг довести зв'язок між тим, що знав раніше, і останніми своїми дослідженнями, а також тим, як знайти спосіб розв'язання”. Таке саме розповідав А. Пуанкаре. Але творчих осяянь у філософії і науці не буває без попереднього періоду важкої розумової праці, спрямованої на глибоке вивчення відповідної проблеми.

Іноді інсайт народжується з образу сприймання, який творча уява вченого трансформує в образ відкриття. Виразний приклад – винахід інженером Брауном ланцюгового моста. Перед ним стояла складна проблема – створити міст без проміжних підпор. Відтак його уява проектувала мости в усе, в чому можна було побачити щось схоже на міст: Галуза лежить поперек канами – міст. Мураха повзе по травинці – міст. Людина сидить на лавці – міст на стовпчиках, а на ньому велетень. Дерева сплітають гілки над доріжкою – зелений міст. Ворота відкриваються – також міст ввижається – розвідний. Кришка на колодязі – підйомний міст. Отож не дивно, що в павутинні, натягнутому поміж гілками, його творчий інтелект “впіймав” наочний образ небувало, висячого ланцюгового моста. Так само Кекуле відкрив циклічну формулу бензолу – побачив її у групі мавп, котрі висіли в клітці, зчепившись кінцівками. Мавпи – атоми вуглецю, їхні кінцівки – валентності, якими ці атоми зчіплюються між собою, а хвости – вільні валентності вуглецю, що з'єднуються з воднем. А. Ейнштейн неодноразово зазначав, що важливими елементами його мислення, пов'язаного з науковою діяльністю, є більш чи менш виразні зорові образи фізичних реальностей і навіть утворення якогось м'язевого типу, котрі спонтанно постають і комбінуються у його свідомості. Отже, *наочно-образні уподібнення відіграють помітну роль і в творчому мисленні*.

Мисленнєве оперування образами уяви, фантазії – основа художньо-естетичної творчості, причому як творення, так і автентичного сприймання мистецтва. Художні образи насичені емоційними переживаннями і ставленнями митця до тих реалій життя, які він передає у створених ним картинах. Емоційно переживаючи, тобто сприймаючи автентично, ці образи, кожен з нас по-своєму, зі своїх вітальних пози-

цій осмислює зображене в них у тому розумінні, що знаходить у ньому якісь нові для себе істини чи переосмислює й переоцінює наявні. Іншими словами, посередництвом художньо-образного мислення, сповненого емоційними переживаннями, люди формують і корегують свої автентичні ставлення до світу і до себе в ньому, себто творять і перетворюють свою Я-концепцію. Це мислення, як і вся художньо-естетична діяльність, настільки складне і водночас пріоритетно актуальне в сучасному світі, що потребує поглиблених досліджень і спеціальних публікацій. Автор цієї статті планує опублікувати своє бачення цієї діяльності з позицій *суб'єктного підходу в психології* в одному з наступних номерів потужного Українського теоретико-методологічного соціогуманітарного часопису “Психологія і суспільство”.

ВИСНОВКИ

1. На сьогодні утверджується вірне трактування мислення як процесу розв'язування задач, пошуку виходу з проблемних ситуацій, вирішення проблем. Але це трактування недостатньо коректне, адже й тварини у процесі навчання шляхом “спроб і помилок” знаходять вихід з їм властивих проблемних (нужденних, загрозливих, небезпечних) ситуацій. І люди нерідко йдуть цим шляхом. Власне мислення у ньому відсутнє.

2. Мислення трактується також як процес опосередкованого й узагальненого відображення дійсності. Йдеться про опосередкування **поняттями**, котрі містять знання про спільні узагальнені властивості тих об'єктів, які охоплюються кожним окремим поняттям. Проте останні оперує лиш понятійне (дискурсивне) мислення, тоді як наочно-дійове опосередковане сенсомоторними схемами, котрі є узагальненим перцептивним і кінестетичним досвідом суб'єкта, особини (тварини). До того ж сприймання – також опосередковане. Узагальненим опосередковуючим засобом у цьому психічному процесі постають перцептивні моделі – закарбовані генетично або сформовані на основі відповідного перцептивного досвіду суб'єкта чи особини. Уява, образна пам'ять і наочно-образне мислення також оперують цими моделями.

3. Водночас переважну більшість своїх відчуттів, образів сприймання та уяви, спогадів, потреб, мотивів, емоційних переживань та інших процесів і станів своєї психіки люди

усвідомлюють, тобто ідентифікують їх з тими поняттями, до яких належать зафіксовані у цих процесах і станах об'єкти. Тому, не лише мислення, а й усі ті феномени психіки людини, які усвідомлюються, опосередковані узагальненими знаннями – поняттями і категоріями.

Натомість в інтелектуальних актах тварин тотально переважає наочно-дійова складова, а понятійне опосередкування у рамках їх мислення відсутнє.

4. Інтелект – це пізнавальна спроможність, яка становить здатність виявляти ті властивості, співвідношення та способи використання об'єктів, їх властивостей, застосування яких забезпечує розв'язання задач, вирішення проблем. Інтелект – основний ресурс і засіб **мислення**, суть котрого зводиться до процесу розв'язування задач, пошуку виходу з проблемних ситуацій, здолання проблем з допомогою актуалізації енергетики інтелекту.

5. Наочно-дійове мислення забезпечує роботу сенсомоторного інтелекту, який оперує сенсомоторними схемами; це – інтелект і мислення тварин. Власне наочно-дійове мислення людини функціонує “в чистому вигляді” у тих проблемних ситуаціях, у яких її сенсомоторний інтелект працює несвідомо, автоматично, без рефлексованого свідомістю осмислення їх, тобто в екстремальних ситуаціях, у процесі спортивних єдиноборств, колективних ігор, у немовлят, у яких ще немає свідомості. Зародки уяви немовлят та антропоїдів функціонально пов'язані з їх наочно-дійовим мисленням, сенсомоторним інтелектом.

6. Образами уяви оперує *наочно-образне мислення*, котре послуговується відповідним інтелектом. Оперуючи такими образами, людина практично завжди відносить їх до тих понять, якими ці образи охоплюються. Отож у “чистому вигляді” можна спостерігати лише зародки наочно-образного мислення у дітей, які ще не оволоділи мовленням, а також у тварин. Водночас наочна образність – потужна і всеохватна складова функціонування когнітивної сфери психіки людини. Наочно-образні уподібнення – істотна складова філогенезу та онтогенезу словотворення і мовлення, понятійних узагальнень, дискурсивного (понятійного) мислення, а отже і свідомості.

7. Свідомість функціонально виявляється у тому, що людина знає, що саме вона знає про зміст того, що знає, у тому числі й про себе як суб'єкта, і про своє ставлення до цього знаного. Загалом формування системи понятійних знань, яка є основною функціональною

структурою свідомості, проходить в онтогенезі особистості низку етапів, істотні психологічні особливості яких виявив і ґрунтовно дослідив Л.С. Виготський. Аналітичне узагальнення його видатних досягнень у цій проблематиці, які, на жаль, усе ще не привертають належної уваги науковців, дозволило нам, по-перше, репрезентувати їх у формі, адаптованій як для теоретичного вивчення, так і для використання під час викладання відповідних психологічних дисциплін, по-друге, переконливо довести, що асоціювання наочно-образного характеру – основний чинник розвитку понятійного (дискурсивного) мислення, що вказує на потужний психолого-педагогічний потенціал образного пізнання, передусім у лоні мистецтва.

1. *Выготский Л.С. Мышление и речь* / Лев Семёнович Выготский // *Собрание сочинений в 6 т.* – М.: Педагогика, 1982–1984. – 1982. – Т. 2. – С. 5–361.
2. *Гегель Г.В.Ф. Эстетика* / Георг Вильгельм Фридрих Гегель: В 4 т. – М.: Искусство, 1969. – Т. 2. – 450 с.
3. *Ительсон Л.Б. Лекции по общей психологии* / Л.Б. Ительсон // В 2-х ч. – Владимир: ВГПИ, 1972. – Ч. 2. – 586 с.
4. *Леві-Строс К. Первісне мислення* / К. Леві-Строс. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 324 с.
5. *Москалець В.П. Зоопсихологія і порівняльна психологія: [підручник]* / Віктор Петрович Москалець. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 200 с.
6. *Тихомиров О.К. Психологія мислення* / Олег Константинович Тихомиров. – М.: МГУ, 1984. – 272 с.
7. *Фирсов Л. Обезьяны, берущие палки* / Л. Фирсов // *Популярная психология. Хрестоматия / сост. В.В. МIRONENKO.* – М.: Просвещение, 1990. – С. 106–114.
8. *Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: [навч. посібн.]* / А.В. Фурман, О.Є. Гуменюк. – Львів: Новий світ-2000, 2006. – 360 с.

REFERENCES

1. *Vygotskij L.S. Myshljenije i rječ'* / Ljev Sjemjonovich Vygotskij // *Sobranije sochinjenij v 6 t.* – М.: Pjdagogika, 1982-1984. – 1982. – Т. 2. – С. 5–361.
2. *Gjegjel' G.V.F. Estjetika* / Gjeorg Vil'gjel'm Fridrih Gjegjel': V 4 t. – М.: Iskusstvo, 1969. – Т. 2. – 450 s.
3. *Itjel'son L.B. Ljekcii po obschjej psihologii* / L.B. Itjel'son // V 2-h ch. – Vladimir: VGPI, 1972. – Ch. 2. – 586 s.
4. *Ljevi-Stros K. Pjervisnje misljennja* / K. Ljevi-Stros. – К.: Ukraïns'kij Sjentr duhovnoï kul'turi, 2000. – 324 s.
5. *Moskalets V.P. Zoopsyhologija i porivnjal'na psyhologija: [pidruchnik]* / Viktor Pjetrovych Moskalec'. – К.: Sjentr uchbovoï litjeraturi, 2014. – 200 s.
6. *Tihomirov O.K. Psihologija myshljenija* / Oljeg Konstantinovich Tihomirov. – М.: MGU, 1984. – 272 s.
7. *Firsov L. Objez'jany, bjeruschije palki* / L. Firsov // *Populjarnaja psihologija. Hrjestomatija. Sost. V.V. MIRONENKO.* – М.: Prosvjeschjenije, 1990. – S. 106–114.
8. *Furman A.V., Gumjenjuk O.Є. Psihologija Ja-koncejpcii: [navch. posibn.]* / A.V. Furman, O.Є. Gumjenjuk. – L'viv: Novyj svit-2000, 2006. – 360 s.

АНОТАЦІЯ

Москалець Віктор Петрович.

Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних данностей.

У статті подано аргументоване трактування основних психологічних функцій інтелекту, мислення і його видів, свідомості людини, мовлення і його видів, у яких постають їх сутнісні розрізнявальні (*differentia specifica*) властивості. На цьому підґрунті обґрунтовано функціональні, засадові або ключові дефініції, які задають критеріальне поле істотних відмінностей для встановлення позначених ними феноменів у функціональній структурній заданості когнітивної сфери психіки.

Ключові слова: людина, тварина, мислення, психологічний експеримент, інтелект, мовлення, поняття, свідомість, творчість.

АННОТАЦИЯ

Москалец Виктор Петрович.

Сущность интеллекта, мышления, речи, сознания как психофункциональных данностей.

В статье представлена аргументированная трактовка основных психологических функций интеллекта, мышления и его видов, сознания человека, речи и её видов, которые содержат их сущностные отличительные (*differentia specifica*) свойства. На этой почве обоснованы функциональные, базисные или ключевые дефиниции, которые задают критерияльное поле существенных отличий для определения обозначенных нами феноменов в функциональной структурной определенности когнитивной сферы психики.

Ключевые слова: человек, животное, мышление, психологический эксперимент, интеллект, речь, понятие, сознание, творчество.

ANNOTATION

Moskalets Viktor.

Essence of Intelligence, Thinking, Speaking, Consciousness as Psychofunctional Realias.

The article offers substantiated interpretation of key psychological functions of intelligence, thinking and its types, consciousness of human, speaking and its types, where their differentia specific take place. On this basis the functional, basic and key definitions, which make the criteria field of significant differences for establishing the phenomena, marked by them, in the functional structural set cognitive sphere of psychic, have been substantiated.

Key words: human, animal, thinking, psychological experiment, intelligence, speaking, consciousness, creation.

Надійшла до редакції 16.06.2014.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ: ДЕРЖАВНІ ПРІОРИТЕТИ

Теодозія БУДА

Copyright © 2014
УДК 316.444.56

Актуальність теми. Благодатна ситуація на ринку праці, можливості повної і продуктивної зайнятості – важливі складові соціальної безпеки на усіх рівнях – людини, організації, держави, суспільства. В умовах реформування країни, становлення ринкових відносин, нестабільності політичної та економічної систем, а тепер ще й анексії Криму та військових дій, пов'язаних із боротьбою з тероризмом і забезпеченням територіальної цілісності України, мільйони людей потребують соціальної допомоги і захисту, й першочергово – з боку держави. За цих обставин особливого значення набуває продуктивна реалізація *функцій соціальної роботи* у сфері зайнятості. Причому мовиться не лише про практичну діяльність із надання допомоги, підтримки та здійснення соціального захисту громадян, а й про теорію і методологію цієї роботи, про загальноосвітній процес у цій царині суспільного виробництва. Кожен із названих компонентів містить знання, уміння, засоби систематизації знань, а також їх привласнення професіоналами задля вирішення соціальних проблем різних груп і верств населення. Тому особливого значення набувають злагодженість і погодженість дій соціальних інституцій, які сьогодні також переживають трансформаційні перетворення в таких надскладних соціально-економічних та політичних умовах державотворення.

Складність проведення соціальної роботи в Україні полягає ще й у тому, що практично відсутні “благополучні” соціальні групи. Ті категорії населення, які у розвинених країнах відносяться до гарантовано забезпечених і навіть заможних верств (державні службовці, лікарі, педагоги, наукова інтелігенція, військові, працівники оборонних підприємств тощо), в Україні здебільшого є малозабезпеченими, бідними, або такими, які перебувають на межі бідності. Парадоксально, але в нашій суспіль-

ній дійсності не підлягає сумніву той факт, що зайнятість чи наявність роботи не завжди гарантують забезпеченість самого працівника і його родини хоча б на рівні прожиткового мінімуму. У вартість заробітної плати не включаються не лише витрати на його культурний розвиток, у ній відсутні ще й засоби, необхідні на утримання дітей, оплату мінімальної житлової площі тощо. Тому соціальної підтримки потребує все більший загальний громадян. Все це вказує на те, що соціальна робота у сфері зайнятості є винятково актуальною в сучасній Україні, а розробка механізмів підвищення її ефективності стає першочерговим завданням держави й громадянського суспільства.

Метою статті є дослідження стану соціальної роботи у сфері зайнятості в Україні й визначення пріоритетів державного впливу на поступальний розвиток цієї сфери.

Об'єкт дослідження становить соціальна робота у сфері зайнятості в Україні, а **предмет** – структура соціальної роботи та державні важелі конструктивного впливу на функціонування цієї сфери.

Стан дослідженості проблеми. Навколо визначення сутності соціальної роботи ведуться дискусії до сьогоднішнього дня, хоча як соціокультурний феномен вона виникла більше 100 років тому. Її сутність у сфері зайнятості як наукового напрямку характеризують її теоретико-методологічні засади. Найбільш повне методологічне обґрунтування класифікації змісту соціальної роботи здійснене В.І. Курбатовим [6]. Передусім ним враховано той факт, що соціальна робота є універсальним видом діяльності і має міждисциплінарний характер. Звідси виокремлені загальнофілософські, науково-соціальні, соціально-політичні, організаційні, психолого-педагогічні та специфічні засади соціальної роботи у сфері зайнятості (щонайперше гуманізму, справедли-

вості, альтруїзму, комунікативності, варіативності соціальної допомоги, гармонізації групових та особистісних інтересів). Важливими у цій сфері є також вимоги принципів універсальності, охорони соціальних прав, толерантності, профілактичної спрямованості, опори на власні сили, клієнтоцентризму, мобілізації соціальних ресурсів своєчасного соціального реагування, конфіденційності.

Розгляд соціальних послуг у вузькому розумінні слова характерний для вітчизняної теорії соціальної роботи. Серед сучасних українських дослідників сутності соціальних послуг назвемо В.М. Ніколаєвського (ринок послуг і якість життя у великому місті); А.І. Андрющенко (місце послуг у системі соціального захисту населення), Р.В. Шейко (система надання соціальних послуг на місцевому рівні); С.М. Вакуленко (шляхи реформування системи надання послуг в сучасному українському суспільстві); І.Ю. Косулю (управління комунікаціями у системі надання соціальних послуг) та ін. [6, с. 371]. Вивченням питань ефективності соціальної роботи нині активно здійснюють Є.І. Холостова, П.Д. Павленок, В.В. Колков, Є.І. Комарова, В.Г. Попов, А.І. Яковлєв та ін. Так, у роботах Є.І. Холостової, П.Д. Павленка і В.В. Колкова зреалізований комплексний аналіз оцінки ефективності соціальної роботи як професійної діяльності [6].

У наукових пошуках сучасних дослідників спостерігається стала тенденція до усвідомлення соціальної роботи як професії, призначеної і спрямованої на активізацію можливостей клієнта, актуалізацію його позитивного життєвого досвіду і творчого потенціалу в ситуаціях багатопроblemного повсякдення. Метою соціальної роботи у сфері зайнятості є переведення клієнта із формату суб'єктно-об'єктних взаємовідносин у суб'єкт-суб'єктні, із положення пасивного споживача соціальних послуг у стан активної вольової особистості, котра небайдужа до власної долі і життя своєї сім'ї. Серед найбільш поширених методологічних підходів тут виокремлюється робота, зорієнтована на життєву ситуацію й актуальний часопростір клієнта. Питанням формування у людини соціальної активності та бажання брати активну участь у здоланні своєї власної проблеми, яка в межах вітакультурної моделі соціальної роботи вимагає "активізації життєвих сил людини", розвитку "індивідуальної і соціальної суб'єктності" та утвердження "найвищих форм психокультури" при-

свячені праці С.І. Григор'єва, Л.Г. Гуслякової, Ю.Є. Растова [3; 4], А.В. Фурмана, І.С. Рєвасевич, О.Я. Шаюк [5; 8; 9; 10].

Водночас надання соціальних послуг у соціальній сфері слушно розглядати як специфічний вид соціальної взаємодії між людьми, спрямований на задоволення потреб споживачів, розвиток їхніх життєвих сил (І.В. Буян [1], С.І. Григор'єв, Л.Г. Гуслякова, Ю.А. Калініна), а також на гармонізацію суспільних відносин (П.Д. Павленок, Є.І. Холостова) [4; 6].

Однак, враховуючи особливості формування і розвитку українського суспільства, багато питань щодо змістовлення соціальної роботи саме у сфері зайнятості ще потребують уточнення і ретельнішого наукового вивчення та аналізу.

Виклад основного матеріалу. Потреба у соціальній роботі у сфері зайнятості зумовлена складністю, невизначеністю, суперечністю трансформаційних процесів, які нині відбуваються в Україні. На жаль в державі ще не створена оптимальна система соціального захисту населення (зокрема, працездатного, економічно активного), що дається взнаки під тиском негативних наслідків як соціально-економічних трансформацій, так і неоголошеної війни в Україні з боку сусідньої держави і необхідності підтримки особливих груп народного загалу (молоді, жінок, біженців, людей з обмеженими можливостями). Відрадно, що, як і в інших цивілізованих країнах, у нашій вже створена система соціальних служб, установ, організацій соціальної спрямованості, ведеться підготовка фахівців із соціальної роботи і навіть накопичений певний досвід у її практичному здійсненні. Однак ситуація склалася таким чином, що практика випереджає розробку відповідних наукових засад. Справа в тому, що соціальна робота в Україні як наука та професійна діяльність ще дотепер проходить етап свого становлення. І це зрозуміло чому. В умовах командно-адміністративної системи управління, коли діяльність держави базувалася на патерналістських засадах, соціальна робота не була затребуваною. Тому сьогодні соціальне практикування і його теоретичне осмислення відбуваються майже одночасно. Переважно некритично переноситься зарубіжний досвід організації і проведення соціальної роботи, що проблематизує ситуацію успішного трансформування усіх сфер духовного виробництва суспільства у

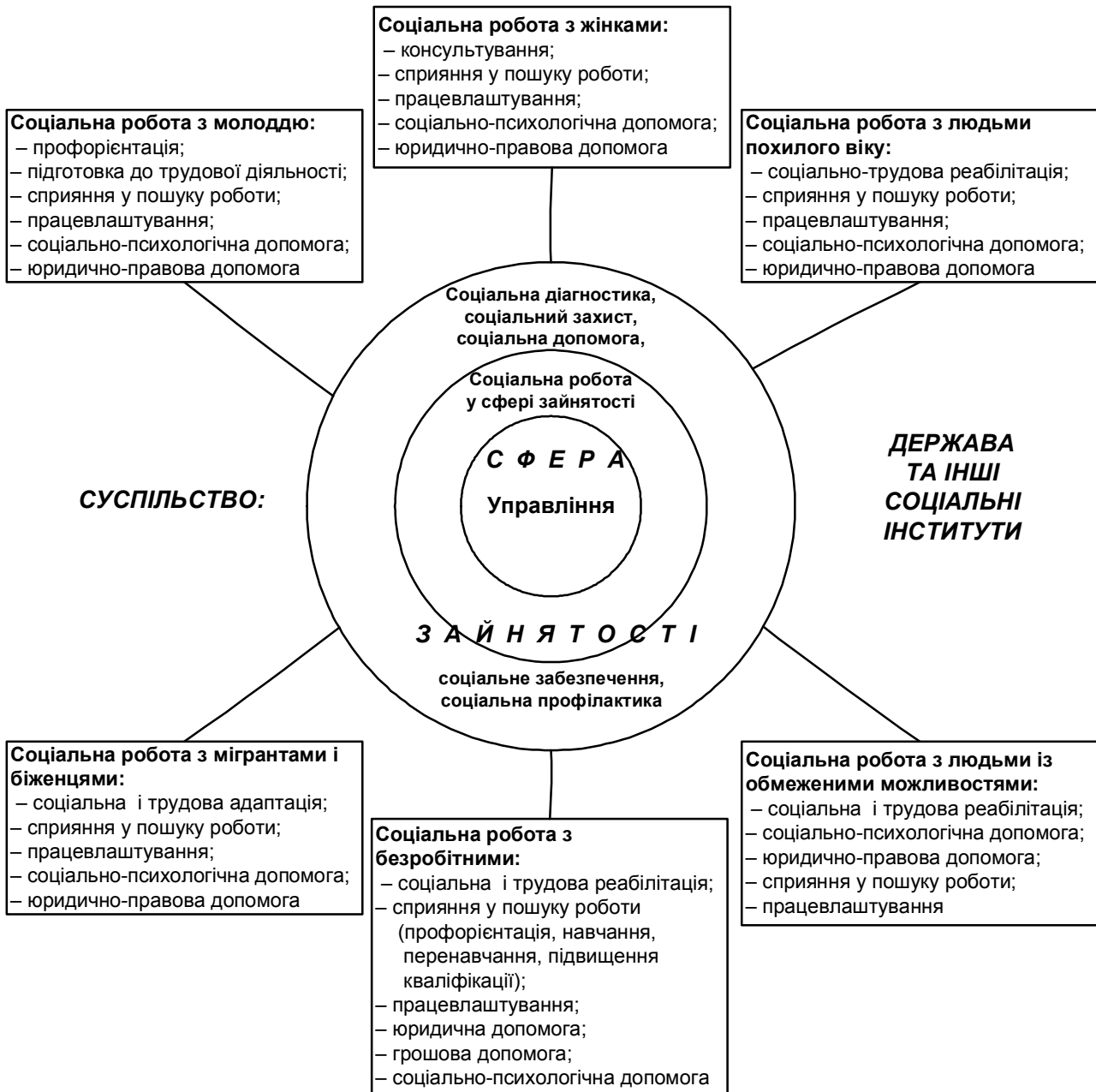

Рис.
Структура соціальної роботи у сфері зайнятості

напряму до європейських соціокультурних стандартів життя.

Оптимальне уможливлення й ефективне використання технологій соціальної роботи у сфері зайнятості та на ринку праці вимагає уточнення її концептуальних основ як науки та суспільного феномену. Складність вирішення цього завдання полягає у багатозмістовому й відтак багато параметричному наповненні будь-якої конкретної соціальної роботи, що зумовлює нагальність розумного

здіяння напрацювань багатьох наук – філософії, економіки, політології, права, психології, соціології, педагогіки, медицини. Як інтегративний феномен вона має низку напрямів діяльності, що передбачає певну спеціалізацію її суб'єктів, відповідно до зусиль яких диференціюється зміст та обсяг знань, що потрібні соціальному працівникові (*рис.*).

Системний аналіз існуючої практики соціальної роботи в Україні засвідчує, що її ефективність знижується наявністю таких чинників:

- недосконалістю правової бази щодо її організації та здійснення;
- обмеженістю матеріальних та фінансових ресурсів соціальних організацій, служб, установ, у тому числі й дефіцитом коштів в органів місцевого самоврядування;
- некоординованістю дій соціальних служб різного напрямку, що істотно знижує ефективність системи соціального захисту;
- нестачею висококваліфікованих фахівців, котрі мають ґрунтовну підготовку в царині соціальної роботи;
- низьким соціальним статусом, щонайперше неадекватно низькою заробітною платою соціального працівника;
- слабким розвитком організацій третього сектору – НДО, благодійних фондів, ресурсних центрів тощо [6, с. 391].

Отже, копіювати моделі соціальної роботи зарубіжних країн немає підстав, зважаючи на ментальну, історичну, соціокультурну своєрідність українського соціуму. До того ж система соціального захисту населення в Україні має власними ресурсами долати негативні наслідки не лише так званих соціально-економічних реформ, а й почасти невдалих політичних та адміністративних трансформацій. Окрім того, узагальнилася потреба у системі соціальних організацій, які б могли надавати дієві (а не формальні) допомогу, підтримку, послуги уразливим групам населення. Зрозуміло, що в умовах тотальної кризи на суттєву допомогу від держави особливо розраховувати не доводиться. І все ж саме українське суспільство здатне активно організовуватись, консолідуватись і брати на себе відповідальність у вирішенні доленосних проблем розвитку нації.

ВИСНОВКИ

1. Сьогодні актуалізується завдання здолати вузькоспеціалізований підхід до формування системи соціальної роботи. Сферою діяльності соціального працівника, об'єктом його впливу мають бути не лише найбільш уразливі соціальні групи й верстви населення, а й соціальна сфера загалом, оскільки вона потребує реанімації та інституційне відродження через майже повне руйнування її інфраструктури на усіх рівнях державного управління.

2. Держава як основний суб'єкт управління спроможна сприяти впровадженню інноваційних механізмів формування громадянського суспільства – системи соціального діалогу ши-

рокого масштабу, соціального замовлення і підприємництва. Вона здатна консолідувати зусилля усіх секторів: недержавних організацій, бізнес-структур і виконавчих та муніципальних органів управління, спрямувати їхні дії на розв'язання актуальних соціальних проблем, що забезпечить підвищення соціальної захищеності усіх громадян, посилить їх соціальну безпеку й утвердить соціальну толерантність [див. 7].

3. Одним з актуальних завдань соціальної політики у сфері зайнятості і, відповідно, соціальної роботи є розробка соціальних програм, спрямованих на розвиток і використання трудового, професійного потенціалу працездатного населення. Це передбачає використання індивідуальних форм соціальної роботи, забезпечення можливості підвищення кваліфікації у різних формах за індивідуальним планом, консультування з питань кар'єри. Належне оснащення робочих місць, забезпечення фахового зростання, підвищення заробітної плати, збагачення її змісту, поліпшення умов і безпеки праці – це сьогодні провідні напрямки гуманітарної політики у сфері зайнятості.

4. Стратегічно хибним є відкладати вирішення завдань збагачення праці і розвитку потенціалу працівника, посиляючись на економічний спад, загрозу різкого зростання безробіття, зубожіння і соціальне розшарування населення. Перш за все потрібно зосереджувати увагу держави на розробці системи соціальних амортизаторів і противаг наявних зовнішніх і внутрішніх чинників суспільного розвитку України.

1. Буян І.В. Біологічні, духовні, соціальні нужди як чинники економічної системим / Іван Буян // Психологія і суспільство. – 2014. – №3. – С. 38–56.

2. Быковская Л.И. Оценка качества социальных услуг в системе социальной работы как объективная необходимость / Л.И. Быковская // Перспективы развития и актуальные проблемы социальной работы в условиях модернизации российского общества. – Киров : ГОУ ВПО КГМА, 2007. – С. 68-73.

3. Григорьев С.И. Социология для социальной работы / С.И. Григорьев, Л.Г. Гусякова. – М. : Магистр-Пресс, 2002. – 164 с.

4. Гусякова Л.Г. Основы виталистской теории социальной работы / Л.Г. Гусякова. – М. : Русаки, 2010. – 306 с.

5. Ревасевич І.С. Психокультурна взаємодія людини та економіки / Ірина Ревасевич // Психологія і суспільство. – 2008. – №3. – С. 56–62.

6. Соціальна робота у сфері зайнятості населення: [навч. посібн.] для студ. спец. “Соціальна робота” / за

ред. В.В. Харабет, А.І. Андрищенко, В.М. Ніколаєвського. – Маріуполь: Новий світ, 2012. – 568 с.

7. *Фурман А.В.* Генеза толерантності і перспективи українотворення / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №1. – С. 6–20.

8. *Фурман А.В.* Психокультура української ментальності / Анатолій В. Фурман. – 2-е наук. вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

9. *Фурман А.В., Ревасевич І.С.* Програма авторського курсу “Психокультура інноваційних соціосистем” / Анатолій В. Фурман, Ірина Ревасевич // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 221–235.

10. *Шаюк О.Я.* Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів: дис. ... канд. психол. наук. 19.00.07 / Ольга Ярославівна Шаюк; Нац. акад. Держ. прикорд. служби України імені Б. Хмельницького, 2012. – 215 с.

REFERENCES

1. Buyan I.V. Biologichni, dukhovni, socialjni nuzhdi yak chynnyky ekonomichnoyi systemy / Ivan Buyan // *Psikhologiya i suspiljstvo*. – 2014. – №3. – S. 38–56.

2. Bihkovskaya L.I. Ocenka kachestva socialjnihkh uslug v sisteme socialjnoy rabotih kak objektivnaya neobkhodimostj / L.I. Bihkovskaya // *Perspektivih razvitiya i aktualjnihe problemih socialjnoy rabotih v usloviyakh modernizacii rossiyjskogo obthstva*. – Kirov : GOU VPO KGMA, 2007. – S. 68-73.

3. Grigorjev S.I. Sociologiya dlya socialjnoy rabotih / S.I. Grigorjev, L.G. Guslyakova. – M. : Magistr-Press, 2002. – 164 s.

4. Guslyakova L.G. Osnovih vitalistskoj teorii socialjnoy rabotih / L.G. Guslyakova. – M. : Rusaki, 2010. – 306 s.

5. Revasevych I.S. Psykhokuljturna vzayemodiya lyudynyta ekonomiky / Iryna Revasevych // *Psikhologiya i suspiljstvo*. – 2008. – №3. – S. 56–62.

6. Socialjna robota u sferi zayjnyatosti naseleण्या: [navch. posibn.] dlya stud. spec. “Socialjna robota” / za red. V.V. Kharabet, A.I. Andryushtchenko, V.M. Nikolayevskogo. – Mariupolj: Novyj svit, 2012. – 568 s.

7. Furman A.V. Geneza tolerantnosti i perspektyvy ukrajinotvorenya / Anatolij V. Furman // *Psikhologiya i suspiljstvo*. – 2013. – №1. – S. 6–20.

8. Furman A.V. Psikhokuljtura ukrajinjskoy mentaljnosti / Anatolij V. Furman. – 2-e nauk. vid. – Ternopilj: NDI MEVO, 2011. – 168 s.

9. Furman A.V., Revasevych I.S. Prohrama avtorskogo kursu “Psyhokultura innovaziynih socisystem” / Anatolij V. Furman, Iryna Revasevych // *Psikhologiya i suspiljstvo*. – 2004. – №4. – S. 221–235.

10. Shayuk O.Y. Psykhologichni osoblyvosti formuvannya profesijnoyi tolerantnosti u mayjbutnikh ekonomistiv: dis. ... kand. psikhol. nauk. 19.00.07 / Oljga Yaroslavivna Shayuk; Nac. akad. Derzh. prikord. sluzhby Ukraini imeni B. Khmeljnicjkgogo, 2012. – 215 s.

АНОТАЦІЯ

Буда Теодозія Йосифівна.

Соціальна робота у сфері зайнятості: державні пріоритети.

Доведено, що соціальна робота охоплює не лише практичну діяльність із надання допомоги, підтримки, соціального захисту населення, а й теорію, загально-освітній процес у царині соціального практикування. Головною метою соціальної роботи у сфері зайнятості стає переведення клієнта із суб'єктно-об'єктних взаємовідносин у суб'єкт-суб'єктні, із пасивного споживача соціальних послуг в активного користувача і творця суспільного благополуччя. Причому сферою діяльності соціального працівника, об'єктом його впливу мають бути не тільки найбільш уразливі соціальні групи й верстви населення, а й соціальне докільля загалом, оскільки воно потребує реанімації, відродження через майже повне руйнування цієї сфери інфраструктури на усіх рівнях державного управління.

АННОТАЦИЯ

Буда Теодозия Иосифовна.

Социальная работа в сфере занятости: государственные приоритеты.

Доказано, что социальная работа включает не только практическую деятельность по оказанию помощи, поддержки, социальной защиты населения, но и теорию, общеобразовательный процесс в области социального труда. Главной же целью социальной работы в сфере занятости является перевод клиента из субъект-объектных взаимоотношений в субъект-субъектные, из пассивного потребителя социальных услуг в активного пользователя и творца общественных благ. Причём сферой деятельности социального работника, объектом его воздействия должны быть не только наиболее уязвимые социальные группы и слои населения, но и социальная среда в целом, поскольку она нуждается в реанимации, возрождении в силу почти полного разрушения ее инфраструктуры на всех уровнях государственного управления.

ANNOTATION

Buda Teodoziya.

Social Work in the Sphere of Employment: State Priorities.

It has been proved that the social work covers not only practical activity on assistance, support, social protection of people, but the theory, general world process in the domain of social practicing. The main aim of social work in the sphere of employment is the transferring of client from subject-object interrelation to subject-subject, from passive consumer of social services to active user and creator of social welfare. Moreover, the sphere of activity of a social worker, the object of his influence must be not only the most vulnerable social groups and layers of population, but social surroundings in general, as it demands reanimation, revival because of the almost complete destruction of its infrastructure on all the levels of state management.

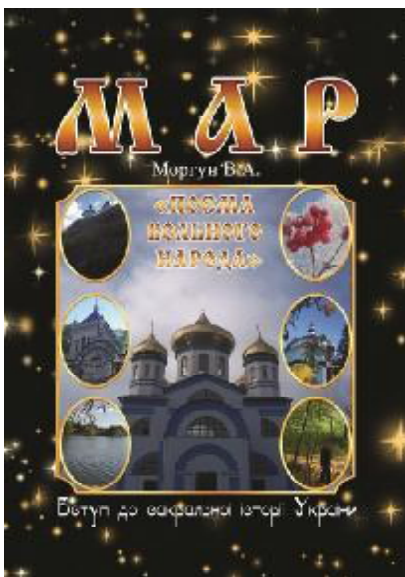
Надійшла до редакції 15.07.2014.

ЧИ МОЖЕ БУТИ ПЕРЕДБАЧЕННЯ ПОЕТА НЕНАУКОВИМ?

Юрій ЯКОВЕНКО

Copyright © 2014

Рецензія на книги Моргуна В.А.: “Мар. “Поема вольного народа”:
Вступ до сакральної історії України” (Київ–Донецьк: Промінь, 2013. – 168 с.);
“Как нам возродить “славу України”: Введение в сакральную историю страны”
(Київ–Донецьк: Промінь, 2014. – 692 с.); “Легенды истоков Руси:
Главы из сакральной истории Украины” (Київ–Донецьк: 2014. – 700 с.).

Звісно, що поставлене питання є суто риторичним. За будь-яким літературним твором, у якому містяться ті чи інші прогнози, що справджуються у майбутньому, стоїть, зазвичай, постать людини, котра має безпосереднє або опосередковане відношення до наукової чи суміжних сфер. Існують, зрозуміло, з Божої ласки, й винятки, але вони тільки підтверджують загальне правило. Нагадаємо, що багато відомих учених використовували жанр художньої літератури для того, щоб почувати себе більш вільно, висувати і розвивати *сміливі гіпотези*, до котрих ще не дозріла наукова спільнота, але від яких ніколи не відмовиться пересічний читач. До творців такого гатунку і належить автор наведеної *сакральної трилогії*, української за формою та змістом і загальнонародської за призначенням. **Василь Моргун** є доктором

історичних наук, професором Донецького університету і визнаним фахівцем у царині *кліматичної геополітики*. Власне кажучи, він – один із фундаторів цієї нової науки, яка розглядається ним у ролі інструменту системного аналізу природи, суспільства та людини. Якщо вже узагальнювати, то рецензована трилогія – це, насамперед, прикладання розробленої автором технології системного аналізу до витлумачення подій, що оприявлені на теренах України.

Залишимо на розгляд спеціалістів виплекану професором В.Моргуном цілком оригінальну, літературно чарівну і навіть вишукану, фабулу сакрального або духовно-героїчного минулого нашої Неньки, простягнуту з найдавніших часів до наших днів. Натомість зосередимося на викладених у віршах та прозі авторських прогнозах, котрі волимо називати

все ж таки *передбаченнями*. Адже мовиться не про прогноз – те, що може статися чи не статися; говоритимемо саме про передбачення, себто про такий прогноз, що вже справдився. Головним джерелом таких передбачень, художньо оформлених тез з науковим підґрунтям, постає, безумовно, поема “Мар”. Вона вийшла друком наприкінці 2013 року, на самому початку Народної революції, та в ній знаходимо чіткий відгомін подій року 2014-го, коли ця революція проминула романтичну фазу і, скинувши свавільну владу, пішла вглиб та почала становити небезпеку для самого існування українського народу.

Автор чи не сам на сам протистояв революційній ейфорії, коли попереджав, що дії майданівців у Києві, котрі оприявнювали головним чином Захід і Центр, а також войовнича поведінка “помаранчевих” чільників Майдану, викличуть адекватну, а швидше за все неадекватну, протидію “біло-блакитного” Сходу та Півдня. Наголошував, що непримиренна “різнокольорова” ворожнеча партій, які мають у нас передусім регіональну орієнтацію, здатна вже ближчим часом призвести до розколу України по Дніпру. Більше того, витоки чи не всіх наших негараздів автор вбачає саме в недалекоглядній, корисливій поведінці українських партій: *“Так звані політичні сили, які нікого ще не захистили, / але вже вкрали півкраїни й до другої їй беруться половини, – / Ті лиш на себе тягнуть ковдру, / Ведуть вони нечесну гру. Нема їм діла до чужої долі, / Святих кісток, омріяної волі, / Не прагнуть доказати теорему: / Чи вирішить суспільною дилему. / Лишень знайти б болючу тему / Та надавити людям на мозолі. / І особливо милий їм той захід, / Який посварить український Схід та Захід. / Базикають і вибудовують логічний ряд / Залежно ще й від того, де у них електорат. / Усе за Дарвіном – природний в них відбір, / Хоч штучні шевелюри й вії; / Якщо на Сході, то тримають бік Росії, / На Заході – там інші мають бути слух та зір – / Вони за європейський вибір”* [“Мар”, с. 46].

Справді, боротьба за владу опозиційних “Батьківщини”, “Удару”, “Свободи” з правлячою Партією регіонів не завершилася скиненням режиму президента Януковича, як того очікував би мирний український народ. Подальший розвиток подій, аж до президентських виборів 25 травня 2014 року, засвідчив, що партії і сьогодні “лиш на себе тягнуть ковд-

ру”, і “ведуть вони нечесну гру”. Неформальний лідер Партії регіонів, колишній “гарант” державної незалежності Янукович, утік до Ростова-на-Дону і закликав Росію ввести війська в Україну. Кримські “регіонали” підтримали російську анексію півострова. Інші представники збанкрутілої партії активно розпалювали сепаратистські настрої російськомовного населення Сходу та Півдня. Партії-переможці, зі свого боку, не були обережними у проведенні в суспільну свідомість українських національних цінностей, а відтак також провокували конфлікт проукраїнських і проросійських територій. Після того, як за російського сприяння виникла пряма загроза втрати Донецької та Луганської областей, нова “помаранчева” влада змушена була розпочати там так звану АТО (антитерористичну операцію), яка поставила країну на межу громадянської війни.

Між тим, пан Василь ще в грудні 2013 пропонував прийнятний, на наш погляд, шлях виходу із тієї *гострої громадсько-політичної кризи*, що сьогодні вже призвела до братовбивчої АТО, а завтра може навік посварити українців з росіянами, два братніх народи з близькими геополітичними парадигмами виживання. Йдеться про прийняття Україною “політики державного й громадського нейтралітету”, невходження до жодного економічного чи військово-політичного блоку й припинення внутрішніх чвар з приводу вибору пріоритетних геополітичних партнерів: *“Не втямлять, що країна особлива, / Бо Божа, а тому вразлива, / І захистити її зможе, / Природно, не людське, а Боже. / Шануймося, є третій шлях – / Коли із полум’я, з сльозами на очах, / Господь усіх дітей виносить на руках. / Давно нам здогадатися пора: / Примирять правий й лівий бік Дніпра / Не гумові кийки, не кулі та багнети – / Політика державного й громадського нейтралітету”* [“Мар”, с. 46]. Зазначимо, що про “полум’я”, “гумові кийки”, “кулі та багнети” говорилося задовго до того, як вони стали чи не головним аргументом у затятій суперечці влади та опозиції, а, тим більше, Заходу і Сходу! Ба, навіть і того більше. Автор каже про “партійно-профспілковий дим”, досить дивний вираз з художнього погляду, чи не так? Каже як про атрибут українських політичних реалій, але, якщо сприйняти як підсвідоме передбачення, мимоволі натякає на Центральний у Києві та Одеський на березі Чорного моря будинки профспілок, що згоріли вщент під час революційних

подій. Ці пожежі причетні до появи двох феноменів суспільної свідомості – Небесної Київської та Піднебесної Одеської сотень жертв революції. Перша, переважно українська сотня, надихала і вела людей до перемоги над корумпованим диктаторським режимом Януковича; друга, здебільшого російська, протверезила їх і, за нашої думки, порятувала від розколу на автохтонну Україну та путінську Новоросію. Бо спочатку проросійські активісти накинулися зі зброєю на проукраїнських, в під час пожежі проукраїнські намагалися рятувати проросійських – із ризиком для власного життя. Тому що ми, виявляється, хоча й не дуже поки що дружна, проте *одна велика родина*.

Тут же знаходимо у тексті поеми вказівку на виняткове значення у нинішній Європеології національних сакральних символів – *прапора та герба*. Саме проти них першочергово був спрямований гнів сепаратистів Сходу, які віддали перевагу символам іноземним – російському триколову та георгіївським стрічкам. Добра з того не вийшло, то, може, винесемо, нарешті, уроки із провіденціального авторського бачення ситуації: *“Розвіється той різнокольоровий / Партиїно-профспілковий дим, / І Божий краєвид відкриється за ним. / Тоді не зволікатимемо / Й шану віддамо – / Всім зайвим кольорам та символам на згубу – / Лиш синьо-жовтому знамену і тризубу! / Дамо обітницю услід за тим / Служить не кланам і не мафіям “крутим”, / А добрим людям, геть усім: / “І мертвим, і живим, І ненародженим”* [“Мар”, с. 46–47].

Вочевидь поему Василя Андрійовича не завадило б перечитати нинішньому українському політикуму, котрий схиляється до вступу у Євросоюз та тісної співпраці із НАТО. Щонайменше, пропозиції автора щодо неприєднання до союзів та блоків сприяли б, причому з великою вірогідністю, зняттю напруження у стосунках із Російською Федерацією. Та й узагалі, як доводить досвід спаплюженого Будапештського меморандуму, в будь-якому союзі завжди існує загроза відкритої або прихованої зради. Як наголошує автор у коментарях до “Мару”, *“будьмо сильними. Так і тільки так відродимо Шевченкову “славу України”* [“Мар”, с. 70]. Більш розлого автор розвиває цю слушну думку у віршованій формі, звертаючись при цьому до досвіду знаменитих “чигиринських дарів” Богдану Хмельницькому від міжнародної спільноти

1649 року: *“Ось план швидкого порятунку: / Небесної аби уникнуть кари, / Введемо мораторій вищого гатунку – / На внутрішні та міжнародні чвари. / І не образиться з країн ніхто, / І користь буде громадянам на всі сто. / Ураз покинемо зводити рахунки, / З сусідами налагодимо стосунки, / Від недругів отримаємо дарунки. / Та що дарунки – вище вже бери, / Згадаймо “чигиринські дари”, / Що їх везли славетному Богдану поляки, турки й росіяни – / Аби підлеститись до козаків і подолати власних ворогів”* [“Мар”, с. 47].

Свою знакову поему автор писав протягом багатьох років. Рецензенту відомо, що у грудні 2013 створювався лише “революційний” XXI розділ, що має назву: “Я буду захищатись голіруч”. І якби ж то передбачення концентрувалися тільки виключно в ній. Ними рівномірно пронизаний увесь текст поеми. Отож прямі перегуки із сучасністю в інших розділах викликають широку гаму почуттів – від здивування до захоплення. Хіба може не вражати описана професором-поетом епопея, пов’язана зі стратою у витоках Росі гетьманом Мазепою козацьких старшин – генерального судді Кочубея та полковника Іскри 1708 року. В ній історик бачить корінь негараздів у сучасних стосунках двох народів. А що коли це насправді так? За багато років до Революції гідності отримуємо водночас і вкрай потрібний нині рецепт примирення українців з росіянами: *“Не добереш, хто з них правий, / А хто винуватий – / І так, і сяк на Вкраїні Сиротіли хати. / Їх цілують прямо в тім’я / І мажуть єлеєм, / Хохли – гетьмана, москалі – / Іскру з Кочубеєм. / І ті, і ці МАРші (бо поема “МАР”) грають, / Кричать до нестями. / Тільки істини одної / Не візьмуть до тями. / Такі нам головоломки / Господь посилає, / Коли правого із винним обійняти бажає. / Треба підписи зібрати / З усіх підписантів, / Щоби пам’ять вшанувати / Усіх фігурантів. / І примиряться у той день / Країни і “страны”, / Українці й росіяни, / Всі брати-слов’яни”* [“Мар”, с. 93–94].

Звідкіля взялось у голові, донеслося, докотилося до автора, що “і ті, і ці МАРші грають, кричать до нестями”, коли жили тихо-мирно, а того нинішнього войовничого крику, що здійснюється до небес, і згадки не було?! А звідки, скажіть, у тій підступній, як виявилось, тиші, спустилися наступні, майже пророчі, рядки, присвячені Всеукраїнському оберегу,

Подільському Божому чорному каменю Мару. Віднайдену автором після багаторічних пошуків у верхів'ях Росі літописному "кону Русі-України". Споконвічному східнослов'янському символу примирення, що терпляче очікує свого часу. Святині, котру занедбали брати-слов'яни, за що сьогодні так болісно й жорстоко розплачуються: *"Пішов сердешний Камінь на дороги, / В хати, палати і метро, / Партійним бонзам, пролетаріям під ноги, / Калікам перехожим, щоб нести добро. / Дістався й на Червону площу, / Де, часом, викликаний з небуття / Імперський дух пере брудне шмаття / І у Москві-ріці гріхи полого. / Сам ніби кинувся додолу, / Щоб обійняти від Подолу / Божого убогі душі, тішить ту сіромму, / Що ходить ще й гарцює по святому, / Вкривається святим й по тому, / Коли від нього відцуррається – / Не знається й не кається. / Так колись, Христосе, Божий Син, / Віддався Ти у руки божевільним суддям, / А перед стратою мив ноги людям, / А вони, сини могили, / Від Тебе відступили. / І Ти протистив..."* ["Мар", с. 119].

Бездарність політиків – стара, так і не подолана, українська біда, яку виразно змалював ще Тарас Шевченко. Та є у нас й інші, не менші, а то й більші біди, скажімо, та ж неповага до Божого, до политих кров'ю предків національних святинь. А ще – забуття героїв та "слави України". Тому й проходить через усі українознавчі твори автора як провідна ідея *"кривавих ран"*, що їх наносить доля українському народу та його багатостраждальній державності. Як і в будь-якого серйозного митця, це у Василя Моргуна не пропаганда відсікання "зайвого" по живому чи тотального його нищення і, тим більше, не апофеоз "праведної" війни, котра неодмінно призводить до хаосу. Бо правда, автор повторює мудрі слова Шевченка, "в кожного своя". До того ж постійні негаразди посилаються нам для спокутування гріхів, очищення та кроків у безсмертя. Професор наводить слова його улюбленої поетеси Ліни Костенко: *"Криваві жоржини ростуть над шляхом у вічність"*. Аби тільки ціна за мир та злагоду в суспільстві, за процвітання неньки-України не була надто дорогою. Керуючись результатами аналізу, автор, на превеликий жаль, як для себе, так і для нас, передбачає саме такий, жертвний перебіг подій, що спричинені психоісторичною інерцією, є відлунням багатьох століть суцільних страж-

дань та великої крові українського народу. Отож, у найближчій перспективі нічого втішного нас не очікує: *"Нема того вже вітання / І того поклону, / Нема тої України / Від Сяну до Дону..."* ["Мар", с. 100]. Це, наразі, плач по Шевченку та старій Україні. Але чи не відображені тут, Божим промислом, і сьогоднішні наші територіальні негаразди?! І хіба не про наш тривожний час сказано в іншому місті, де лунає плач вже по Україні новій – знедоленій, окраденій і приниженій мафіозними олігархічними кланами: *"Вже не Гетьманщина, / Та ще не Коліївщина..."* ["Мар", с. 40].

Проте за усіма, часто аж занадто суворими, карами автор вбачає руку Всевишнього, яка веде новий "богообраний нарід" до однозначно щасливого, радісного майбутнього. Звідкіля ж такий вибагливий парадокс? Загальнолюдську місію зустрічі Сина Божого та Пресвятої Богородиці у їх Друге пришествя не виконати, не пройшовши крізь горнило випробувань: *"Не те тепер, що раньш було, / І мати-чайка вирвалася з клітки, / І чаєнята стали на крило. / Та рано тішаються, сирітки, / Бо сонце правди ще над ними не зійшло... / Спустошує Вітчизну клан за кланом, / І вже, мабуть, востаннє / Провозвіщає нам, глухонімих слов'янам, / Святий апостол наш Павло, / Як в тому, першому посланні / Нерозумним коринф'янам: / "МАРан-афа" – "Господь наш виступа"! / І крик цей входить в нашу кров і плоть, / Бо МАР за Біблією – Сам Господь, / Кон давньоруської святої сторони, / А ми – Його сини! / Отож, брати, збираймося всі / У витоках Русі! Нехай брудна та піна скаженіє, / Нехай для вільних вод ще заважкий її тягар, / Та о скрутній або лихій годині / Прийдуть на допомогу Україні / І нам, хрещеним душам, / МАР І Матір Божая МАРія. / І втихомириться стихія, / І шкоди нам не заподіє. / А Матір Божа дасть Покров у руки, / Бо ми – Її онуки, / Її нарід, який, крізь ніби нескінченне лихоліття, / Вона окормлює тисячоліття, / З тих пір, коли ступила, / У часи монгольського розбою, / Святою Материнською стопою / В святий Почаївський приділ. / Не виділя ні міст, ні сіл, / Тримає Свій нарід скорботним, / Розділеним межи сусідами, голодним, / Обабіч всіх проторених доріг / Цивілізації людської, / Біля зачинених її воріт. / Та не сиріт – псевдосиріт, / Що сповнені душі живої, / Котра колись врятує ситий світ!"* ["Мар", с. 56–57].

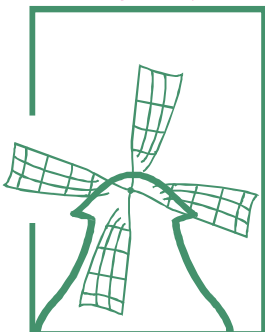
І ще: “Покажем світові, що маємо не лише вроду, / Але ще й внутрішню та зовнішню свободу – / Питатимуть у нас народи броду! / Цей день, знаменний день, настав – / Той, про який Христос апостолам казав, – / Бо за сотисячні майдани, / Згуртованість, смирення та криваві рани / Нарешті-таки визнав світ: – / То богообраний нарід!” [“Мар”, с. 47].

Наразі, відкріємо головну передумову успіху автора: всі ці та багато інших передбачень – результат великої дослідницької роботи. Не будемо говорити багато, лишень процитуємо висновок із наведеного у коментарях до поеми геополітичного аналізу: “...Глобальне потепління і зсушення клімату, загострення у зв’язку з цим проблем забезпечення людства водою та їжею, кліматичних біженців і трудових мігрантів створює якісно нову геополітичну ситуацію. Закінчилась або закінчується епоха світових війн і настає епоха локальних конфліктів, сепаратистських рухів та терористичних організацій. У цьому зв’язку перспективи вступу України в ЄС зумовлені не стільки видатними якостями українських політиків, не стільки навіть бажанням чи небажанням піти на цей важливий крок українського народу, скільки сучасними геополітичними реаліями. Перед нами не окреме питання зовнішньої політики України, а частина глобального протистояння все ще квітучого Заходу і поки ще занепадаючих Сходу та Півдня. І нам потрібно добряче подумати, перш ніж визначати своє місце у цьому протистоянні” [“Мар”, с. 70].

Про переважання ближчим часом “локальних конфліктів, сепаратистських рухів та терористичних організацій” сказано тоді, коли сепаратистів, а тим більше терористів в Україні було не знайти і вдень зі свічкою! Прогноз був оприлюднений ще до Народної революції, на загальнонаціональному телеканалі “Інтер”: професор Моргун був запрошений у ролі експерта на шоу Савіка Шустера, що відбулося 1 листопада 2013 року. Про це йдеться в книзі. Відеозапис виступу є в Інтернеті, якщо маєте бажання – переконайтесь на власні очі та вуха. Пройшло кілька місяців, і все змінилося радикальним чином. Тепер ці ганебні явища – постійний головний біль української нації, враженої геть неочікуваним сепаратизмом і тероризмом у самісіньке серце. Подальші суперечки щодо співвідношення у творчості знання та інтуїції, як то кажуть, недоречні. Інтуїція, і це переконливо доводить не лише “Мар”, “поема вольного народа”, але й історія життя багатьох видатних людей, завше виступає похідним результатом самовідданої напруженої праці дослідника, котрий неабияк переймається як буттям, так і свідомістю. Не обов’язково знавця природи чи суспільства, тієї ж загадкової людської душі. Не тільки вченого за фахом, не відкидаймо поета або письменника. Як влучно зазначає Василь Моргун, у якого, здається, можна знайти відповіді чи не на усі гострі питання сучасності, “тепер ми знаємо – це не фантазії політ, а глибина передчуття митця” [“Мар”, с. 156].

Надійшла до редакції 20.08.2014.

Вітакультурний

МЛИН

2014. – Модуль 16

ВІТАКУЛЬТУРНИЙ МЛИН 2014. – Модуль 16

Зміст

Анатолій В. ФУРМАН

Методологічне обґрунтування циклічно-вчинкової типології ігор

Анатолій В. ФУРМАН, Сергій ШАНДРУК

Методологічне обґрунтування організаційно-діяльнісних ігор як інтегральної умови розвитку професійної креативності

Анатолій В. ФУРМАН, Андрій ГІРНЯК, Галина ГІРНЯК, Тамара КОЗЛОВА

Проектування змісту і структури електронного навчально-книжкового комплексу для учнів початкової школи

Надія ГНАСЕВИЧ, Максим СОРОКІВСЬКИЙ

Проблема зміни цінностей у глобалізованому суспільстві

Ольга ШАЮК

Психосутнісна характеристика толерантності в контексті аксіологічного підходу

Лілія РЕБУХА, Ольга МИСЬКІВ

Психодідактичне проектування інноваційного змісту навчальних дисциплін у ВНЗ

Анатолій А. ФУРМАН

Професіоналізація соціального працівника: методологічні акценти

Тетяна НАДВИНИЧНА

Одномірність людського буття Герберта Маркузе в умовах глобалізованого суспільства

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, надрукованих у журналі “Психологія і суспільство” у 2014 році

Крисоватий А.	З вірою у перемогу – до нових перспектив	№4. – С. 7
До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка		
Кралуок П.	Тарас Шевченко: заперечення імперськості	№1. – С. 11–15
Крисоватий А.	Педагогічний потенціал творчої спадщини Тараса Шевченка	№1. – С. 7–10
Кубаєвський М., Лук'яненко С.	Рефлексивний аналіз “Псалмів Давидових” Тараса Шевченка	№1. – С. 26–32
Лучко М.	Тарас Шевченко та економічний лад Російської імперії: архітектоніка протистояння	№1. – С. 44–48
Русаква Л.	Професійний дар Тараса Шевченка як художника та його вплив на сучасні підходи до формування техніки малювання	№1. – С. 33–38
Фурман А.В., Фурман О.	Образ долі в поетичному світі Тараса Шевченка	№1. – С. 16–25
Щербяк Ю.	Релігійний світогляд Тараса Шевченка: соціокультурний вимір	№1. – С. 39–43
Проблеми суспільствотворення		
Крисоватий А.	Автономія університету: коди поступу	№3. – С. 6–10
Проблеми українотворення		
Бердяєв М.	Парадокс брехні	№4. – С. 20–23
Коженовські Л.Ф.	Безпека Європи у перспективі загроз Польщі та Україні (польською та українською мовами)	№4. – С. 16–19
Околітенко Н.	Доля України у світлі законів ойкумени	№4. – С. 8–15
Фундатори української психології		
Галушко Л., Дмитерко Н., Євтушенко І., Максименко О., Педченко О., Полянничко О., Туз Л., Усатенко О.	Динаміка становлення глибинної психології в Україні	№2. – С. 6–22
Онтологія, гносеологія, феноменологія		
Фурман А.В., Шандрук С.	Циклічно-вчинкова модель гри як онтофеноменальної данності	№4. – С. 24–74
Філософія науки		
Фурман А.В.	Засадничі умови виникнення наукових шкіл	№1. – С. 49–58
Фурман А.В.	Категорійний профіль наукової школи	№2. – С. 23–39
Фурман А.В.	Типи наукових шкіл та умови їх ефективного функціонування	№3. – С. 11–29
Теоретична соціологія		
Яковенко Ю., Ніколаєнко Л., Яковенко А.	Соціологія на роздоріжжі: методологія чи емпірія?	№2. – С. 47–65
Практична філософія		
Сабадуха В. Терехова Л.	Психологія в умовах кризи знеособленого буття Перспективи становлення екзистенційного підходу у прикладній психології	№2. – С. 40–46 №3. – С. 30–37
Методологія літературознавства		
Кузнецов Ю.	Психоаналіз як метод дослідження літератури (прикладний аспект)	№4. – С. 104–113
Економічна теорія та соціологія		
Буян І.	Біологічні, духовні, соціальні нужди як чинники економічної системи	№3. – С. 38–56
Освітологія		
Ревасевич І.	Методологічна рефлексія складників освітології як інтегрального наукового напрямку	№3. – С. 57–68

Історія і теорія психології

- Бурлачук Л., Фільц О., Мединська Ю.** Психодіагностика особистості: понятійний апарат та методи дослідження №4. – С. 85–103
Проблема наукового статусу психоаналітичної парадигми №4. – С. 75–84

Теорія та історія соціальних комунікацій

- Рак О.** Управління інформацією у соціально-комунікативному середовищі №2. – С. 66–72

Теорія і технології соціально-психологічної роботи

- Фурман А.В., Надвична Т.** Діагностичний напрям узмістовлення діяльності психологічної служби університету №3. – С. 69–101

Загальна психологія

- Москалець В.** Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних данностей №4. – С. 114–131

Соціальна психологія

- Шамне А.** Психосоціальні характеристики отроцтва як підсумок роботи фокус-груп №1. – С. 59–71

Психологія особистості

- Заїка Є., Зімовін О., Массанов А.** Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання №2. – С. 90–97

- Психологічні бар'єри у професійному самовизначенні особистості №2. – С. 73–89

Психологія здібностей

- Шульга В.** Феноменологія обдарованості у суб'єктно-вчинковому вимірі №3. – С. 109–118

Психологія мистецтва

- Завгородня О.** Гендерні аспекти психології художньо обдарованої особистості №1. – С. 72–90

Психологія вищої освіти

- Пилипенко Н.** Психологічні чинники адаптації викладача вищої школи до впровадження європейських стандартів освіти в Україні №3. – С. 102–107

Психологія діяльності в особливих умовах

- Хайрулін О.** Модель психологічної профілактики професійного вигорання військовослужбовців №3. – С. 119–143

- Хайрулін О.** Професійне вигорання військовослужбовців як предмет психологічного аналізу №2. – С. 98–128

Медична психологія

- Ушакова В.** Психоемоційний стан жінок у ранньому післяпологовому періоді життя №3. – С. 144–152

Соціологія праці та зайнятості

- Буда Т.** Соціальна робота у сфері зайнятості: державні пріоритети №4. – С. 132–136

Інструментальна психодидактика

- Гірняк Г., Гірняк А., Козлова Т.** Принципи психологічного проектування змісту і структури навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ №1. – С. 91–106

- Дверцята у світ Дитячої Долі №2. – С. 129–138

Навчальний інструментарій

- Лукашевич М., Семигіна Т.** Соціологія соціальної роботи №1. – С. 107–149

Критика і бібліографія

- Яковенко Ю.** Чи може бути передбачення поета ненауковим? №4. – С. 137–141

Некролог

- Фурман А.В.** Світлій пам'яті патріота українства Миколи Дробнохода №1. – С. 150–152

НАШІ АВТОРИ

Андрій Крисоватий – доктор економічних наук, професор, академік Академії економічних наук України, почесний професор Економічної академії імені Д.А. Ценова, завідувач кафедри податків і фіскальної політики, ректор Національного економічного університету, м. Тернопіль.

kai@tneu.edu.ua

Наталія Околітенко – доктор біологічних наук, гранд-доктор філософії, заслужений журналіст України, член Спілки письменників України, лауреат Всеукраїнської літературної премії імені Ірини Вільде, м. Київ.

natalya.okolitenko@ukr.net

Лешек Фредерік Коженевські – асоційований доктор, професор, завідувач кафедри менеджменту Академії фізичної культури Кракова, президент Європейської асоціації з безпеки, м. Краків (Польща).

lfk@eas.info.pl

Микола Бердяєв (1874–1948) – філософ, літератор, публіцист, основоположник екзистенціалізму в Росії.

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Національного економічного університету, голова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

anatoliy.furman@yahoo.com

Сергій Шандрук – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та соціальної роботи, заступник начальника навчально-методичного відділу, керівник курсів підвищення кваліфікації Національного економічного університету, заступник голови обласного відділення Соціологічної асоціації України, м. Тернопіль.

s.shandruk@ukr.net

Олександр Фільц – доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри психіатрії та психотерапії Національного медичного університету імені Данила Га-

лицького, президент Української Спілки Психотерапевтів, віце-президент Європейської Асоціації Психотерапії, м. Львів.

filz_uuar@mail.lviv.ua

Юлія Мединська – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології ВНЗ “Український католицький університет”, психолог Обласного клінічного психоневрологічного диспансеру, м. Львів.

yukia@ukr.net

Леонід Бурлачук – доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України, завідувач кафедри психодіагностики та медичної психології Національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

leonid@burlachuk.kiev.ua

Юрій Кузнецов – доктор філологічних наук, академік НАПН України, провідний науковий співробітник Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, заслужений працівник народної освіти України, м. Київ.

olga.zernetska.49@mail.ru

Віктор Москалець – доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціальної роботи Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України, м. Івано-Франківськ.

bober.if@gmail.com

Теодозія Буда – кандидат економічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Національного економічного університету, м. Тернопіль.

b.teodozsya@mail.ru

Юрій Яковенко – доктор соціологічних наук, професор, академік Української академії політичних наук, професор кафедри галузевої соціології Національного університету імені Тараса Шевченка, голова дослідницького комітету Соціологічної асоціації України з питань логіки та методології соціології, академік-секретар відділення соціології та права АН вищої школи України, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

yakoven2007@yandex.ua

Шановні читачі! Не забудьте передплатити наш журнал на 2015 рік

“Психологія і суспільство” –
провідне українське теоретико-методологічне соціогуманітарне видання
у царині філософії, психології, соціології, методології.

Журнал неодноразово відзначений науковою спільнотою,
лауреат Загальнонаціональної громадської акції
“Флагмани освіти і науки України” (2011),
видання індексується Google Scholar.

Потужна наукова і технічна база дозволяє нашому виданню
динамічно розвиватися та з упевненістю дивитися в майбутнє.

Вартість передплати на рік (4 номери): – 191 грн 40 к.

ф. П-1	<p style="text-align: center;">Державний комітет зв’язку та інформатизації України</p> <p style="text-align: center;">АБОНЕМЕНТ</p> <p style="text-align: center;">На <u> </u> 21985 журнал (індекс видання)</p> <p style="text-align: center;">ПСИХОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО</p> <p style="text-align: center;">(найменування видання) Кількість комплектів 1</p> <p style="text-align: center;">на 2015__ рік по місяцях</p> <table style="width: 100%; border-collapse: collapse; text-align: center;"> <tr> <td style="border: 1px solid black;">1</td><td style="border: 1px solid black;">2</td><td style="border: 1px solid black;">3</td><td style="border: 1px solid black;">4</td><td style="border: 1px solid black;">5</td><td style="border: 1px solid black;">6</td><td style="border: 1px solid black;">7</td><td style="border: 1px solid black;">8</td><td style="border: 1px solid black;">9</td><td style="border: 1px solid black;">10</td><td style="border: 1px solid black;">11</td><td style="border: 1px solid black;">12</td> </tr> <tr> <td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td> </tr> </table> <p>Куди _____ (поштовий індекс) (адреса)</p> <hr style="border: 0; border-top: 1px solid black;"/> <p>Кому _____ (прізвище, ініціали)</p> <hr style="border-top: 1px dashed black;"/> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p style="text-align: center;">ДОСТАВНА КАРТКА-ДОРУЧЕННЯ</p> <p style="text-align: center;">ПВ місце літер</p> <p style="text-align: center;">На <u> </u> 21985 журнал (індекс видання)</p> <p style="text-align: center;">ПСИХОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО</p> <p style="text-align: center;">(найменування видання)</p> <p>Вартість <table border="0" style="font-size: small;"><tr><td>передплати</td><td><u>191</u> грн. 40 коп.</td></tr><tr><td>переадресування</td><td>_____ грн. _____ коп.</td></tr></table></p> <p style="text-align: center;">на 2015__ рік по місяцях</p> <table style="width: 100%; border-collapse: collapse; text-align: center;"> <tr> <td style="border: 1px solid black;">1</td><td style="border: 1px solid black;">2</td><td style="border: 1px solid black;">3</td><td style="border: 1px solid black;">4</td><td style="border: 1px solid black;">5</td><td style="border: 1px solid black;">6</td><td style="border: 1px solid black;">7</td><td style="border: 1px solid black;">8</td><td style="border: 1px solid black;">9</td><td style="border: 1px solid black;">10</td><td style="border: 1px solid black;">11</td><td style="border: 1px solid black;">12</td> </tr> <tr> <td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td><td style="border: 1px solid black;">X</td> </tr> </table> <p>поштовий індекс _____ місто _____</p> <p>код вулиці _____ село _____</p> <p>буд. корп. кв. район _____</p> <p style="text-align: center;">вулиця _____ прізвище, ініціали _____</p> </div>	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	передплати	<u>191</u> грн. 40 коп.	переадресування	_____ грн. _____ коп.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12																																										
X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X																																										
передплати	<u>191</u> грн. 40 коп.																																																				
переадресування	_____ грн. _____ коп.																																																				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12																																										
X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X																																										

“ПСИХОЛОГИЯ И ОБЩЕСТВО”

Украинский теоретико-методологический социогуманитарный журнал

Учредитель и издатель: Тернопольский национальный экономический университет
 Соиздатели: Институт социальной и политической психологии НАПН Украины,
 Философский факультет, факультет социологии, факультет психологии
 Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Председатель редакционного совета — Андрей Крисоватый
 Шеф-редактор — Владимир Мовчан
 Главный редактор — Анатолий В. Фурман
 Заместитель главного редактора — выпускающий редактор — Юрий Москаль
 Заместители главного редактора — Юрий Яковенко, Оксана Фурман, Андрей Гирняк
 Завредакцией — ответственный секретарь — Надежда Колисник

Редакционная коллегия:

Георгий Балл, Ада Бычко, Игорь Бычко, Сергей Болтвицев, Леонид Бурлачук, Жанна Вирна, Оксана Гомотюк,
 Татьяна Гончарук-Чолач, Лариса Журавлёва, Вячеслав Казмиренко, Надежда Калина, Зиновия Карпенко,
 Анатолий Лой, Юрий Максименко, Виктор Москалец, Пётр Мясоед, Элеонора Носенко, Виктор Пазенок,
 Мария Пирен, Владимир Пича, Валентина Подшивалкина, Евгений Потапчук, Юрий Романенко,
 Мирослав Савчин, Александр Самойлов, Ольга Санникова, Владимир Судаков, Виталий Татенко,
 Татьяна Титаренко, Михаил Томчук, Наталия Шевченко, Анатолий Шинкарьюк, Алла Ярошенко,
 Владимир Ярошовец, Тамара Яценко (Украина), Марина Гусельцева, Елена Старовойтенко,
 Александр Сухарев (Россия), Владимир Янчук (Беларусь), Бэрри Моррис (Канада)

Редакционный совет:

Анатолий Выхрущ, Александр Глузман, Андрей Горбачик, Иван Данилюк (заместитель председателя),
 Николай Жульинский, Зеновий-Михаил Задорожный (заместитель председателя),
 Анатолий Конверский (заместитель председателя), Василий Кремень, Юрий Кузнецов, Михаил Лучко,
 Владимир Мельник, Виктор Огневюк, Игорь Пасичный, Виталий Панок, Мирослав Попович, Надежда Скотная,
 Николай Слюсаревский (заместитель председателя), Алексей Чебыкин

Адрес редакции:

46009, Украина, г. Тернополь, ул. Львовская, 9, к. 5,
 тел.: (097) 442-75-95; (0352) 47-50-50 (вн.) 15-179

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua <http://psm.ucoz.ua>

Рег. свид.: Серия KB № 15617-4089 ПП от 2009.25.12 ISBN: 1810-2131 Подписной индекс — 21985

“PSYCHOLOGY & SOCIETY”

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: Ternopil National Economic University

Co-publisher: Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,

Philosophical faculty and faculty of sociology and faculty of psychology Taras Shevchenko national university of Kyiv

Chairman of editorial advice: Krysovatyi Andriy

Chief editor: Movchan Volodymyr

Editor: Furman Anatoliy V.

Co-editor — Executive editor: Moskal' Yuriy

Co-editors: Yakovenko Yuriy, Humeniuk Oksana, Girniak Andriy

Executive secretary: Kolisnyk Nadiya

Editorial board:

Ball Heorhiy, Bychko Ada, Bychko Ihor, Boltivets Serhiy, Burlachuk Leonid, Virna Zhanna,
 Goncharuk-Tcholatch Tetiana, Homotiuk Oksana, Zhuravlyova Larysa, Kazmirenko Vyacheslav, Kalina Nadiya,
 Karpenko Zinoviya, Loy Anatoliy, Maksymenko Yuriy, Moskalets' Viktor, Myasoyid Petro, Nosenko Eleonora,
 Pazenok Viktor, Piren Mariya, Picha Volodymyr, Podschyvalkina Valentyna, Potapchuk Yevhen, Romanenko Yuriy,
 Savchyn Myroslav, Samoylov Oleksandr, Sannikova Olha, Sudakov Volodymyr, Tatenko Vitaliy, Tytarenko Tetiana,
 Tomchuk Mykhaylo, Shevchenko Nataliya, Shynkariuk Anatoliy, Yaroshenko Alla, Yaroshovets' Volodymyr, Yatsenko Tamara
 (Ukraine), Guseltseva Marina, Starovoytenko Yelena, Sukharev Aleksandr (Russia),
 Yanchuk Vladzimir (Belarus), Morris Barry (Canada)

Editorial council:

Vykhruhch Anatoliy, Gluzman Oleksandr, Danyliuk Ivan (Vice-chairman), Gorbachyk Andriy,
 Zhulyns'kyi Mykola, Zadorozhnyi Zeniviy-Mykhaylo (Vice-chairman), Konverskyi Anatoliy (Vice-chairman),
 Kremen' Vasyl, Kuznetsov Yuriy, Luchko Mykhaylo, Melnyk Volodymyr, Ohnevyyuk Viktor, Pasichnyk Ihor,
 Panok Vitaliy, Popovych Myroslav, Skotna Nadiya, Sliusarevs'kyi Mykola (Vice-chairman), Tchebykin Oleksiy

Adress:

9 Lvivska Street, 5, Ternopil, 46009, Ukraine call: +38-097-442-75-95;

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua <http://psm.ucoz.ua>

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12 ISBN: 1810-2131 Subscription index: 21985